

Redactioneel

Democratie

Er komen verkiezingen aan voor de gemeenteraad en voor het Europees Parlement. Op het concept-verkiezingsprogramma dat de PvdA schreef voor Europa, gaat Adriaan Schout verderop in dit nummer in. Een dappere tekst door de pro-Europese koers, is zijn oordeel, maar wat wil men nu echt? Dat de macht van Europa doorgroeit, is de PvdA daar blij mee of juist niet? Het zal moeten blijken.

In het volgende nummer maken we meer werk van de gemeenteraadsverkiezingen. In dit nummer is er aandacht voor een fenomeen dat ook in het werk van Pierre Rosanvallon doorsluimert (artikelen hierover van Ido de Haan en Huub Wijffjes). De Franse denker houdt deze maand de Den Uyl-lezing en hij maakt zich zorgen over de democratie. Terecht. Want wie van een afstandje kijkt naar de verkiezingen, ziet hoe weinig status volksvertegenwoordigers of aankomende volksvertegenwoordigers eigenlijk nog hebben. Om het lijsttrekkerschap voor de Europese fractie van de Nederlandse sociaal-democraten is gestreden door zeer kundige mensen, die echter geen van allen lange ervaring in het (Europese) openbaar bestuur hebben. Voor degenen die graag steden of vakbonden of woningcorporaties of ziekenhuizen besturen, is het Europees Parlement te min, of misschien te beladen door recente affaires.

De scepsis over de baan zal nog sterker blijken bij de gemeenteraadsverkiezingen. Het dedain dat binnenskamers maar ook in anonieme enquêtes onder denkers, burgemeesters en wethouders valt op te tekenen jegens lokale volksvertegenwoordigers is hemeltergend. Afschaffen die raad, luidde zo'n beetje het oordeel dat sprak uit een serie interviews die Jasper Loots en Piet-Hein Peeters dit jaar hielden met ingewijden. Alleen, wie gaat dan de democratische controle uitvoeren op al die miljarden belastinggeld die dadelijk gedecentraliseerd worden?

Voor gemeenteraadsleden zou serieus overwogen moeten worden de vergoedingen danig te verhogen. Het is absurd dat tientallen miljoenen naar managementadvies voor de gemeenten gaan, maar dat de mensen die de decentralisering namens het volk moeten goedkeuren een fooi krijgen. 'If you pay peanuts you get monkeys.' Maar leden van het Europees Parlement krijgen eerder te veel geld dan te weinig. Iets meer achting voor het ambt afdwingen zou helpen, door niet badinerend over het eigen werk te praten, door niet elkaar de tent uit te vechten.

Het respect voor politici kan ook vergroot worden door er niet bij voorbaat op te gokken dat alle volksvertegenwoordigers klakkeloos meestemmen met hun partijgenoten in het kabinet – dat geldt in het bijzonder de stem van de senatoren voor de afspraken uit het Herfstakkoord, zo stelt Marijke Linthorst in dit nummer.

Als het gezond wantrouwen jegens de democratie omslaat in hoon, krijg je het salonpopulisme waar NRC-journalist Pieter van Os eerder dit jaar terecht voor waarschuwde. Als we zeggen dat politiek voor sukkel is, zullen we ook door sukkel bestuurd worden.

Geen generatiestrijd

Door **Paul de Beer**

Redacteur S&D

Nu het debat over 'het multiculturele drama' en de 'islamisering van de samenleving' wat is geluwd, tekent zich een nieuwe maatschappelijke scheidslijn af. Ditmaal is het de (aanstaande) strijd tussen de generaties die de gemoederen in beroering brengt. Beide tegenstellingen vertonen enkele opmerkelijke parallellen, maar ook nadrukkelijke verschillen.

Net als de grens tussen autochtoon en allochtoon nooit overschreden kan worden – tenzij je emigreert – blijf je je hele leven tot dezelfde generatie behoren. Opnieuw is een van de stenen des aanstoets dat de ene groep een veel groter beroep doet op de publieke voorzieningen, waarvoor de andere groep de lasten moet dragen. Maar waar velen er nog schande van spraken toen Geert Wilders wilde laten uitrekenen hoeveel de immigranten 'ons' hebben gekost, lijkt niemand er zich druk om te maken dat voor de verschillende generaties een soortgelijke kosten-batenrekening wordt opgesteld.

Zoals altijd bij maatschappelijke conflicten wordt de tegenpartij vooral in stereotypen gekarakteriseerd. Ouderen – en dan gaat het toch vooral om de babyboomers – zijn profiteurs, die in de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat maximaal voordeel hebben gehad van de publieke voorzieningen, die, nu de jongere generatie er een beroep op wil doen, niet langer betaalbaar blijken. Jongeren zijn individualistisch en denken alleen aan hun eigenbelang ('what's in it for me'), waardoor de maatschappelijke solidariteit afbrokkelt.

Uiteraard worden de tegenstellingen tussen beide groepen zoveel mogelijk aangescherpt, zodat er geen misverstand over kan bestaan wat er op het spel staat. Voor nuances

is geen plaats. Eén tegenstelling wordt uitvergroot en andere tegenstellingen worden genegeerd. Als de media bijna dagelijks berichten over de belangentegenstelling tussen jongere en oudere generaties, is het niet verwonderlijk dat velen menen dat dit de belangrijkste maatschappelijke scheidslijn is.

De lezer die deze mening is toegedaan, zal door het artikel van Lex Burdorf in deze S&D hopelijk de ogen worden geopend voor een geheel andere tegenstelling, dwars door de generaties heen. Een van de minst opgemerkte tegenstellingen in ons land betreft het verschil in gezondheid en levensverwachting tussen hoog- en laagopgeleiden. Hoogopgeleiden leven gemiddeld zes à zeven jaar langer dan laagopgeleiden. Het verschil in gezonde levensjaren loopt zelfs op tot zo'n veertien jaar! Als je dit omrekent naar de totale pensioenuitkering die laagopgeleiden naar verwachting zullen ontvangen in vergelijking met hoogopgeleiden, verbleken zelfs de meest pessimistische berekeningen over de te verwachten pensioenen van de jongere generaties hierbij. Terwijl we ons blindstaren op de wat minder gunstige pensioenvooruitzichten voor jongere generaties, sluiten we de ogen voor de veel schrijnender ongelijkheid die zich nu al voordoet binnen de generaties.

Helaas leent deze kwestie zich niet voor pakkende oneliners en simpele oplossingen. Integendeel, ze roept pijnlijke vragen op over de verantwoordelijkheid van de laagopgeleiden zelf – zoals een ongezonde leefstijl. Voor je het weet worden de slachtoffers zelf als schuldigen gebrandmerkt. Maar een sociaal-democratische partij die zich laat meeslepen in de modieuze generatiestrijd en met een grote boog om de klassieke tegenstelling tussen kansarmen en kansrijken heen loopt, zou haar naam niet waard zijn.

Volgzaamheid Eerste Kamer niet gegarandeerd

De Eerste Kamer dreigt een kopie van de Tweede Kamer te worden als zij partijpolitiek laat prevaleren boven haar grondwettelijke taak: het toetsen van de uiteindelijke wetsvoorstellen. Het akkoord dat het kabinet sloot met de Tweede Kamerfracties van D66 en ChristenUnie stuurt in die richting.

MARIJKE LINTHORST

Redacteur S&D

De positie van de Eerste Kamer is de afgelopen maanden vaak besproken. Het feit dat het kabinet in de senaat geen meerderheid heeft leidde tot tal van bespiegelingen over de vraag of de senaat nu wel of niet een politiek orgaan is. Deze discussie verstomde na het afsluiten van het zogenoemde herfstakkoord, de aanvullende afspraken die het kabinet gemaakt heeft met de oppositiepartijen D66 en ChristenUnie. Opmerkelijk, want juist dit akkoord zou reden moeten zijn om na te denken over de rol en functie van de Eerste Kamer.

Over het algemeen is er positief gereageerd op het herfstakkoord. Nu kon er eindelijk geregeerd worden. Mij persoonlijk heeft dit akkoord van het begin af aan een ongemakkelijk gevoel gegeven. Niet vanwege de inhoud van het akkoord (welke sociaal-democraat kan er tegen zijn dat er meer geld naar onderwijs gaat?), maar vanwege de onderliggende gedachte. Het akkoord is gesloten met de Tweede Kamerfracties van D66 en ChristenUnie. Niet om het kabinet te verzekeren van een meerderheid in de Tweede Kamer — die had het kabinet daar al. Het doel is om het kabinet ook in de Eerste Kamer van voldoende steun te

voorzien. In dat licht is de gevolgde procedure op zijn minst wonderlijk.

Het is natuurlijk heel goed mogelijk dat de Tweede Kamerfracties van D66 en ChristenUnie het akkoord gesloten hebben in nauwe samenspraak met hun partijgenoten in de Eerste Kamer. In dat geval is de vraag aan de orde of deze partijen in de Eerste Kamer nog geacht worden een eigenstandige rol te vervullen. Met de coalitiepartijen in de senaat is in ieder geval niet gesproken. Impliceert dit dat van de VVD- en de PvdA-senatoren verwacht wordt dat zij zonder meer het kabinet volgen? En, als dat het geval is, wat betekent dit dan voor de rol en het functioneren van de Eerste Kamer?

De ijzeren wet van Noten

Een van de eersten die de (door hem gevoelde) noodzaak van iets als het herfstakkoord naar voren bracht was mijn oud-collega senator Han Noten. Hij formuleerde in september 2012 de wat hij noemde 'ijzeren wet van Noten': een fractie in de Eerste Kamer zal een regering nooit aan een meerderheid helpen als haar

partijgenoten in de Tweede Kamer tegen het betreffende wetsvoorstel hebben gestemd.

Noten baseert deze uitspraak op een analyse van het stemgedrag in de Eerste Kamer in de tien jaar daarvoor. Als we de redenering van Noten volgen is deze observatie relevant voor de oppositiepartijen in de Eerste Kamer. Maar voor de coalitiepartijen is in de huidige situatie een andere vraag aan de orde: is het mogelijk dat de VVD en de PvdA tegen een wetsvoorstel stemmen als hun partijgenoten in de Tweede Kamer vóór dat wetsvoorstel hebben gestemd? Het omgekeerde als het ware van de wet van Noten: een fractie in de Eerste Kamer zal een regering nooit de meerderheid onthouden als haar partijgenoten in de Tweede Kamer vóór het betreffende wetsvoorstel hebben gestemd. Er zijn aanwijzingen dat deze 'wet' veel minder opgaat.

In de periode die Noten in beschouwing neemt, 2003 – 2012, zijn er vijftien wetsvoorstellen verworpen. Van deze wetsvoorstellen waren er vijf initiatiefwetsvoorstellen van Tweede Kamerleden. Deze laat ik buiten beschouwing. Het gaat immers om de mogelijkheid dat regeringspartijen tegen wetsvoorstellen van hun eigen kabinet stemmen. Van de tien overblijvende wetsvoorstellen zijn er zes verworpen omdat ten minste een deel van de regeringsfracties het wetsvoorstel in de Eerste Kamer niet steunde. Onder Balkenende II (CDA, VVD en D66) waren dat er twee: de uitvoering richtlijn betreffende financiële zekerheidsovereenkomsten (in de Tweede Kamer met algemene stemmen aanvaard, in de Eerste Kamer met algemene stemmen verworpen) en de nieuwe regeling concurrentiebeding, waar VVD en CDA in de Tweede Kamer vóór en in de Eerste Kamer tegen stemden. Onder Balkenende IV (CDA, PvdA en CU) sneuvelden drie wetsvoorstellen: de Wet bestuurlijke boete fout parkeren en andere lichte verkeersovertreddingen (het CDA stemde in de Tweede Kamer vóór, in de Eerste Kamer tegen), de Aanbestedingswet (de PvdA steunde het wetsvoorstel in de Tweede Kamer, maar stemde in de Eerste Kamer tegen) en het wetsvoorstel Affec-

tieschade (het CDA stemde in de Tweede Kamer vóór en in de Eerste Kamer tegen). En ten slotte het kabinet-Rutte I (VVD en CDA): dit kabinet slaagde er niet in het Elektronisch Patiënten Dossier door de Eerste Kamer te loodsen. De Eerste Kamer verwierp het voorstel met algemene stemmen.

Interessanter dan het feit dat de betrokken regeringspartijen in de Eerste Kamer hebben bijgedragen aan het verwerpen van deze wetsvoorstellen is de vraag waarom zij dat hebben gedaan. In alle gevallen is sprake van inhoudelijke overwegingen. De PvdA motiveerde haar tegenstem bij de Aanbestedingswet omdat dit wetsvoorstel kwalitatief onvoldoende was, de VVD achtte het wetsvoorstel affectieschade niet houdbaar en het Elektronisch Patiënten Dossier werd door alle partijen gezien als risicovol, technisch onveilig en privacyonvriendelijk. Bepaald geen partijpolitieke overwegingen. Toch vreesde het huidige kabinet wel voor partijpolitieke overwegingen bij de behandeling van het voorstel om het pensioensstelsel te wijzigen. Het wetsvoorstel werd aangehouden in afwachting van de resultaten van de besprekingen met de oppositie. Hoe reëel is de vrees dat de senaat zich zal laten leiden door machtspolitieke overwegingen?

Betere wetgeving

Er kan geen twijfel over bestaan dat de Eerste Kamer een politiek orgaan is. De invalshoek waarmee de leden naar wetsvoorstellen kijken wordt gekleurd door hun partijpolitieke achtergrond. PvdA en VVD hebben verschillende opvattingen over de sociale zekerheid. De confessionele partijen hebben een andere visie op de vrijheid van onderwijs dan de niet-confessionele partijen. Maar dat laat onverlet dat senatoren, binnen de bandbreedte van hun politieke oordeel, wetsvoorstellen vooral toetsen op rechtmatigheid, handhaafbaarheid, proportionaliteit, uitvoerbaarheid en consistentie van wetgeving.

De waarde van de Eerste Kamer ligt in het feit dat zij wetsvoorstellen, na alle wijzigingen

die er vaak in de Tweede Kamer zijn aangebracht, nog één keer grondig tegen het licht houdt. De koninklijke weg voor het wetgevingsproces in de senaat is: luisteren naar de kritiek, het wetsvoorstel aan de hand daarvan bijstellen en vervolgens op basis van inhoud een meerderheid achter het voorstel krijgen. Een kabinet dat de kritiek van de Eerste Kamer serieus neemt kan daar zijn voordeel mee doen. Het leidt, soms via het middel van de novelle, tot betere wetgeving.

Het herfstakkoord staat haaks op deze taakopvatting. De impliciete veronderstelling van dit akkoord, en nog volgende afspraken met de oppositie in de Tweede Kamer, is dat ook de senaat zich aan deze afspraken gebonden acht. Voor de oppositiepartijen mag dat wellicht het geval zijn, de geschiedenis laat zien dat coalitiepartijen in de Eerste Kamer soms wel degelijk tegen het eigen kabinet ingaan. Het is een intrigerende vraag waarom het kabinet de inhoudelijke confrontatie met de Eerste Kamer niet aandurft. Kennelijk is men ervan overtuigd dat de feitelijke machtspositie die de Eerste Kamer op dit moment heeft ook zal leiden tot een ander, partijpolitiek, stemgedrag.

Voor die vrees is weinig grond. De senaat kan in het wetgevingsproces moeilijk beoordeeld worden als notoire dwarsligger. Gemiddeld behandelt de Eerste Kamer zo'n 250 wetsvoorstellen per jaar. Het merendeel wordt als hamerstuk aangenomen, een deel wordt na plenaire behandeling aanvaard en een heel klein deel wordt verworpen. (In de periode 2003-2012 waren dat er dus vijftien op meer dan tweeduizend ingediende wetsvoorstellen.)

De wetsvoorstellen die plenair behandeld worden zijn meestal voorstellen waaraan de Eerste Kamer nog haken en ogen ziet. Het komt zelden voor dat de senaat een debat 'voor de Bühne' voert. Natuurlijk zijn ook senatoren soms gevoelig voor media-aandacht. Bij de behandeling van het wetsvoorstel over de gekozen burgemeester en bij de behandeling van het pensioenvoorstel bijvoorbeeld. Maar dat zijn uitzonderingen. In de

regel behandelt de Eerste Kamer wetsvoorstellen alleen plenair als zij meent dat het wetsvoorstel verduidelijking of verbetering behoeft.

Natuurlijk worden er in de Eerste Kamer wel eens wetsvoorstellen aangenomen waar twijfel over bestaat – over de uitvoerbaarheid of over de handhaafbaarheid. Soms zijn de nadelen van het niet aanvaarden van een wetsvoorstel echter groter dan onze bedenkingen;

Als beginnend Kamerlid was ik overdonderd, dat neem ik mezelf nog steeds kwalijk

dan proberen we de schade te beperken door de uitvoering van de wet te 'monitoren'. Maar het is in de periode dat ik in de Eerste Kamer zit bij mijn weten maar twee keer voorgekomen dat een senaatsfractie de gronden waarop zij wetsvoorstellen moet toetsen ondergeschikt heeft gemaakt aan partijpolitieke druk.

De eerste keer was in 1995. Onder zware persie ging de PvdA-fractie (met uitzondering van Ria Jaarsma) akkoord met de invoering van de Algemene Nabestaandenwet. Dat de Algemene Weduwen- en Wezenwet, gezien de maatschappelijke ontwikkelingen, moest worden aangepast werd door niemand betwist. (Al waren er uiteraard politieke verschillen van mening waar deze aanpassingen uit moesten bestaan.) Maar in de wet werden de rechten van weduwen met terugwerkende kracht ingeperkt, zonder dat was voorzien in een overgangsregeling voor bestaande gevallen. Dat hadden we als Eerste Kamer nooit mogen toelaten. Als beginnend Kamerlid was ik overdonderd, maar ik neem het mezelf nog steeds kwalijk. De tweede keer was in 2011 en betrof de 'langstudeerdersboete'. Ook bij dit wetsvoorstel bestond in de senaat begrip voor de doelstelling om studenten te prikkelen méér

tijd aan hun studie te besteden. Met overigens dezelfde kanttekening bij het 'hoe'. Maar ook dit wetsvoorstel ging met terugwerkende kracht in en voorzag niet in een overgangsregeling. Dit keer was het de VVD-fractie die voor de druk van de partijtop zwichtte.

Geen stempelmachine

Dat senaatsfracties zo zelden op oneigenlijke gronden overstag gaan, komt denk ik omdat de senaat zich dat ook niet vaak kan permitteren. Als Eerste Kamerfracties zich bij hun toetsing niet laten leiden door de criteria waarop zij behoren te toetsen, komt de geloofwaardigheid van de Eerste Kamer als instituut in het geding. Natuurlijk is het voor een kabinet aantrekkelijk om zich op voorhand

verzekerd te weten van de steun van de Eerste Kamer. Maar als dit gerealiseerd wordt in afspraken met oppositiepartijen in de Tweede Kamer is het spelen met vuur. Het slaat de bijl aan de wortel van de rol die de senaat behoort te vervullen: een finale toets of een wetsvoorstel in zijn uiteindelijke vorm rechtmatig, uitvoerbaar, proportioneel, handhaafbaar en consistent met overige wetgeving is. De druk op de senaat zal de komende periode ongetwijfeld groot zijn. Maar uiteindelijk is het aan ons senatoren zelf om te besluiten of we onze grondwettelijke taak daaraan ondergeschikt maken. Als dat onverhoopt het geval zou zijn rest er maar één conclusie: dan kunnen we de Eerste Kamer beter opheffen. Aan een kopie van de Tweede Kamer, een stempelmachine, is geen enkele behoefte.

Europa: wat wil de PvdA niet?

Het concept-verkiezingsprogramma van de PvdA voor het Europees Parlement gaat tegen de stroom in, met hoge ambities voor Europa. Dat is dapper, maar de relatie tussen de sociale ambities en de institutionele plannen is onduidelijk.

ADRIAAN SCHOUT

Coördinator Europa bij Instituut Clingendael, geen lid van een politieke partij

Het is nog slechts in kleine kring bekend wat de slogan van de verkiezingen voor het Europees Parlement is: *This time it's different*. Tijdens een diner met uitgesproken pro-Europese vertegenwoordigers van het bedrijfsleven bleek dat er amper een idee bestaat zelfs bij redelijk ingewijden over wat deze slogan betekent. Dit keer lijken het warempel regeringsverkiezingen. Nationale partijen die samenwerken in het Europees Parlement proberen voor het eerst als heuse Europese partijen te opereren met gezamenlijke programma's en lijsttrekkers.¹ Voor de Progressive Alliance of Socialists and Democrats (S&D), waar de PvdA deel van uitmaakt in het Europees Parlement, is Martin Schulz (van de Duitse SPD) de lijsttrekker.

De lijsttrekkers van de verschillende fracties hopen meteen de democratisch gekozen kandidaten te zijn voor de 'president'² van de Europese Commissie (nu Barroso) en straks te kunnen meeonderhandelen over de samenstelling van het College van Commissarissen en over de nieuwe president van de Europese Raad (nu Van Rompuy). De verkiezingen gaan straks dus over de keuze voor een president van de Commissie die daarmee de enige democratisch gekozen president wordt omdat de opvolger van Van Rompuy sowieso achter de gesloten deuren van de Europese Raad wordt aangesteld.

Fijnproevers weten dat Frans Timmermans als minister van Buitenlandse Zaken probeert de ambities wat betreft het Europees Parlement te temperen door de volgende president van de Commissie sterker te binden aan de Europese Raad. Van traditioneel pro-Europees Parlement zijn Nederland en de PvdA-minister Timmermans opgeschoven naar het kamp dat de voorkeur geeft aan een sterkere intergouvernementele inkleuring van de Europese Unie.³

Jammer voor degenen die houden van links-rechts-beleidsdebatten, maar de verkiezingen van 2014 zijn vooral van institutioneel belang. Dit keer is de inzet een Europese president en regering. Het Europees Parlement presenteert zich in deze verkiezingen als hét democratisch gekozen orgaan en hoopt daarmee de Europese Commissie in de regeringsrol te dwingen. Beide instellingen winnen zo aan macht. 'This time it's different.'

Programma PvdA

De Europese Unie staat voor de institutionele en beleidsmatige invulling van het 'sixpack', het 'twopack' en de bankenunie. Dit kan leiden tot hogere begrotingen van de Europese Unie, een strakker economisch toezicht en een groeiende controlerende taak voor het Europees Parlement. Alles bij elkaar staat er veel op het spel in termen van beleid en uitwerking

van het Europese samenwerkingsmodel. In dat licht verdient het verkiezingsprogramma van de PvdA voor de Europese verkiezingen lof vanwege de transparante aanpak en voor de zoektocht naar publiek debat over de voorstellen.

Ook de inhoud van dit werkprogramma verdient complimenten. Het is ambitieus en stelt 'urgente problemen te benoemen en van oplossingen te voorzien' en gaat zelfs zover door dit 'het enige verhaal' te noemen dat perspectief biedt. De PvdA legt de lat hoog door tegen de Nederlandse stroom in te pleiten voor een socialer Europa, verdere integratie op tal van terreinen en institutionele hervormingen. Dit zijn de ambities en discussies die het Nederlandse EU-debat nodig heeft om de keuzes waar deze verkiezingen over gaan helder te krijgen.

In dit commentaar kijk ik of de uitwerking van de ambities past bij de uitdagingen waar de Europese Unie nu voor staat. De inzet voor de huidige verkiezingen voor het Europees Parlement liggen op twee vlakken: inhoud en vormgeving van het beleid van de Europese Unie. Wat betreft de inhoud Nederland traditioneel ingezet op de interne markt en op het bewaken van beleidsvrijheden ('soevereiniteit', 'subsidiariteit', eigen inrichting van de verzorgingsstaat, het afhouden van een sociaal beleid op het niveau van de Europese Unie). Bij de vormgeving draait het om de inrichting van de Europese Unie, de rol van de Europese instellingen (vooral die van de Europese Commissie, de Europese Raad, het Europees Parlement, de Europese Centrale Bank), om de samenwerking tussen deze instellingen en om het samenspel van lidstaten en Europese instellingen. Deze twee vlakken zijn verbonden: zonder effectieve politieke instellingen is beleid niet zinvol. Vanuit beide invalshoeken zal ik het programma van de PvdA bekijken.

Ambitieuze keuzes

Het schrijven van verkiezingsprogramma's dwingt tot besluiten. De titel van het ontwerp onderstreept de twee dimensies in het verkie-

zingsprogramma: beleid en instituties. Een *Europa dat werkt* slaat zowel op 'sociale omstandigheden' als op 'het functioneren van de Europese Unie'. De nadruk ligt echter op de politieke beleidsthema's en niet op instituties. Deze nadruk is misschien bewust gekozen omdat beleidsvragen concreter zijn of om de aandacht af te leiden van welhaast onvermijdelijke centralisatie in de Europese Unie.

De politieke beleidskeuzes achter het sociale gezicht van het PvdA-programma omvatten gevoelige onderwerpen als eurobonds en het meewegen van sociale consequenties in landenbeoordelingen. Landen moeten bijvoorbeeld meer financiële ruimte krijgen om groei te creëren ondanks noodzakelijke bezuinigingen. Er wordt in het programma ook een lans gebroken voor sociaal beleid in de vorm van ondersteuning van de Europese Investeringsbank (EIB) voor ondernemerschap. Ook ondersteunende institutionele onderwerpen komen aan bod, zoals het synchroniseren van de EU-verkiezingen met het EU-budget zodat de hoogte en aanwending van het EU-budget inzet worden van de verkiezingen voor het Europees Parlement (en de lidstaten in de Raad minder grip op de begroting van de Europese Unie krijgen). Verder moet de vergadering van de ministers van sociale zaken een gelijke status krijgen als die van de ministers van financiën. Deze statusverhoging hint naar een juridische afdwingbaarheid van sociale aanbevelingen, want als de financiële 3%-norm afdwingbaar is maar een sociale ongelijkheidsnorm niet, is er natuurlijk geen gelijke status.

Dit is slechts een selectie van de ambities. Samen met de politisering van de Europese Commissie door de politieke ambities voor het Europees Parlement lijken deze voorstellen te berusten in het uitbouwen van de Europese Commissie tot een Europese regering. Diepere integratie wordt besproken zonder de politieke ambities van het Europees Parlement achter *This time it's different* te erkennen of te weerleggen. Het PvdA-programma bepleit meer financiële instrumenten, meer politieke controle op de middelen vanuit het Euro-

pees Parlement en een verdieping van de Europese betrokkenheid bij een fijnmaziger mix van economische beleidsdoelen. Ook wordt het taboe doorbroken rond de Europese Centrale Bank: die moet werkgelegenheid meewegen als doelstelling en krijgt daarmee een zeer politieke taak. Dat dit verdere regeringsvorming op Europees niveau in de hand werkt wordt niet besproken.

De hoofdtoon is daarmee 'Europa, dat zijn wij' en dat mag best een onse meer zijn. Dit komt overeen met de SPD-lijn in Duitsland en met wensen in zuidelijke en oostelijke landen die vinden dat de eurocrisis noopt tot solidariteit en het overnemen van overheidstaken waarvan zij de kwaliteit zelf niet meer kunnen garanderen. Mede door aan te sluiten bij de bredere wens om de Europese Unie uit te bouwen tot een politieke eenheid, zijn de sociaal-democratische plannen verre van vrijblijvend.

Vraagtekens

De samenstellers van het concept-verkiezingsprogramma zijn niet bang ambitieuze en 'moeilijke' doelen te schetsen, maar de vraag dringt zich op of dit wel het eerlijke en enige verhaal is. Ten eerste kunnen vraagtekens gesteld worden bij de relevantie van de voorstellen voor sociaal beleid. Extra geld via het EIB stelt in de praktijk niet veel voor omdat de EIB een conservatieve bank is. Wijzen naar de EIB lijkt dus onderdeel van een rituele dans om sociaal te lijken. Daarbij bouwt het voorstel om lidstaten mede te beoordelen op hun sociale prestaties voort op het mislukte Lissabon-proces. Het Verdrag van Lissabon was bedoeld om de euro te schragen met een proces waarin lidstaten elkaar zouden beoordelen op groei en tal van sociale doelstellingen. Dit vrijblijvende proces leidde nergens toe en toch durft de programmacommissie nu te hopen op een combinatie van afdwingbare bezuinigingen en (vrijblijvende) sociale beoordelingen. De gelijkheid tussen de ministers van financiën en de ministers van sociale zaken is praktisch irreëel, en het laten meetel-

len van sociale maatregelen in de hervormingsbeoordelingen zal hooguit marginale invloed hebben.

Wat dat betreft klinkt 'Europa dat werkt' mooier dan het is. Het lijkt op de discussie die de PvdA voert over het relatieve minimumloon in de Europese Unie: het klinkt sociaal en is veilig want niet in te vullen. Een relatief minimumloon zal in de praktijk genegeerd wor-

De verkiezingen gaan om de lijsttrekker (Schulz) en de agenda van de Europese sociaal-democraten (PES)

den of hooguit symbolisch zijn (als het al een subsidiariteitstest doorstaat). Daarbij: stel dat er een sociaal minimuminkomen komt in de Europese Unie, dan zal een aantal lidstaten alleen toestemmen als dat gepaard gaat met een aanzienlijk sociaal fonds om de gevolgen op te vangen.

Ten tweede is het programma tweeslachtig over de toekomst van de Europese Unie en de eurozone als politiek-bestuurlijke organisatie. Pleidooien voor verruiming van het mandaat van de ECB, voor het politiseren van de Europese Commissie door middel van een hoger budget en eurobonds, en de balanceeract tussen bezuinigen en werk scheppen, roepen automatisch vragen op over de politieke controle door het Europees Parlement. Diepere beleidsmatige Europese integratie en verbreding van het economische bestuur zonder duidelijkheid over hoe deze zaken moeten worden ingevuld of hoe de democratische controle dan loopt, zouden in deze fase van Europese integratie niet mogen. Na een overhaast euro-avontuur en een mislukt Lissabon-proces hebben burgers en bedrijfsleven recht op heldere perspectieven op hun Europese toekomst.

Deze helderheid ontbreekt. Sterker, na de ambitieuze vergezichten over werk, duurzaamheid en de Europese veiligheidsagenda verwacht de lezer dat het institutionele (vijfde) hoofdstuk ingaat op een sterkere Commissie, meer controle door het Europees Parlement en uitbreiding van taken van de ECB. Maar het programma sluit af met het benadrukken van subsidiariteit. Dit wekt de indruk dat wordt meegelopen richting verdiepte integratie en tegelijkertijd wordt vertrouwd op het wondermiddel 'subsidiariteit'. De relatie tussen beleidsambities en institutionele ambities is daarmee onduidelijk.

Hooguit in vage termen wordt gewezen op het feit dat het in 2014 eigenlijk gaat om de lijsttrekker (Schulz) en de agenda van de Europese sociaal-democraten (PES). Er wordt al helemaal niet gewezen op de ambitie van het Europees Parlement die achter de slogan *This time it's different* schuilt. Hierdoor blijft de vraag hangen of de programmacommissie eigenlijk wel weet wat is afgesproken over Europese partijvorming of dat dit bewust niet is vermeld om wat voor pragmatische reden dan ook. Voor het perspectief op de PvdA-inbreng moet bedacht worden dat in het huidige Parlement van 195 sociaal-democraten slechts 3 van de PvdA komen. Ook geldt in de sociaal-democratische fractie in het Europees Parlement een redelijke partijdiscipline waardoor het nut van een eigen PvdA-verkiezingsprogramma nog meer in de lucht komt te hangen.

Ten derde, als gekeken wordt naar de lijn die PvdA-minister Dijsselbloem afdwingt als eurogroepvoorzitter in probleemlanden, dan doemt de vraag op of het feitelijke beleid van de PvdA aansluit bij het concept-verkiezingsprogramma. Minister Timmermans zet zich ondertussen in voor een subsidiariteitsexercitie waarin kritiek op Commissievoorstellen hard doorklinkt. Hoe kan het dat de partij van de minister die in de Europese Unie met verve uitdraagt dat de "tijd van een "ever closer union" op alle mogelijke beleidsterreinen"⁴ voorbij is en dat de Commissie zich moet onthouden van omstreden voorstellen, niet schroomt

om te pleiten voor gevoelige diepere integratie? Natuurlijk is er verschil tussen partij en coalitie maar de spanning tussen deze ambities en het einde aan de 'ever closer union', is wel erg groot.

De Europese contexten

Misschien is een duidelijker institutioneel verhaal vermeden met het oog op de toegankelijkheid van het programma. Toch zijn de institutionele perspectieven in deze verkiezingen belangrijker dan de beleidsagenda – ze zijn belangrijker dan ooit. Zonder zicht op hoe beleid kan worden vormgegeven en afspraken kunnen worden afgedwongen, en hoe dit samenhangt met een eventuele versterking van 'Brussel', blijft haalbaarheid in de lucht hangen. Ook wil ik, als kiezer, weten of de voorgestelde stappen leiden richting verdiepte integratie en wat dat betekent voor de ruimte die overblijft voor nationale politieke structuren zoals de controlemacht van de Tweede Kamer.

Het lijkt erop dat de Europese instituties veranderen van rollen en gewicht. De Commissie was een soort ambtelijke organisatie maar tendeert nu naar regering, en de Raad en het Parlement strijden om haar gunsten. Het Europees Parlement was lange tijd onbeduidend maar zou wel eens het belangrijkste democratische controleorgaan kunnen worden ondanks alle mooie woorden over het versterken van nationale parlementen. De ECB had een beperkte taak maar lijkt machtiger en politieker te worden. Zijn dit ontwikkelingen die de PvdA wil versterken met pleidooien voor een socialer en sterker Europa?

Natuurlijk sluit het programma af met het inzetten op subsidiariteit. Maar het zegt niets over de wens in zuidelijke en oostelijke lidstaten tot centralisatie. Genoeg lidstaten zullen positief staan tegenover eurobonds en begrotingsflexibiliteit. Hier kan de PvdA medestanders vinden. Echter, deze landen twijfelen openlijk aan hun eigen bestuurlijke capaciteiten en kijken daarmee positiever aan tegen een sterker 'Brussel' en grotere EU-budgetten.

Subsidiariteit is moeilijk vol te houden in een Europese Unie die de andere kant op beweegt. Ondertussen bestaat het gevaar voor Nederland dat het Verenigd Koninkrijk zodoende nog meer afstand van de Europese Unie neemt en dat verdiepte integratie vooral de eurozone zal raken. Nederland komt dan in een Europese Unie terecht waarin het de steun van de noordelijke partners moet missen. Het programmavoorstel toont weinig oog voor deze bredere Europese ontwikkelingen.

Besluit

Voor wat de eurozone aangaat staan we voor existentiële vragen. De twijfel is breed toegeslagen en politieke legitimiteit – zowel nationaal als Europees – is onder druk komen te staan. Het verkiezingsprogramma biedt uiteindelijk weinig houvast omdat politiek correcte standpunten over een sociaal Europa worden gecombineerd met even correct wens-

denken over subsidiariteit. Hiermee is onduidelijk wat de partij nu wel en, misschien vooral, wat zij niet wil.

Het programma mist een eigen visie op de toekomstige rol van de lidstaten. De ECB staat op het punt taken van De Nederlandse Bank over te nemen. De Europese Commissie, en met name het directoraat-generaal Economische en financiële zaken (DG ECFIN) waarover nu nog Olli Rehn de scepter zwaait, lijkt hard op weg om de centrale planbureaus in de lidstaten te overvleugelen. Commissie en Parlement staan in de startblokken om economische beleidsaanbevelingen, eventueel in contractvorm, op te leggen aan lidstaten. Hoe kan de nationale democratie functioneren als nationale instituties, inclusief parlement, misschien uitgehold gaan worden? Zijn er geen betere en specifiekere verhalen te bedenken? Het wordt anti-Europese partijen zo wel heel makkelijk gemaakt.

Noten

- 1 EP Resolution (22 november 2012), *The elections to the European Parliament in 2014*, 2012/2829(RSP). Commission Communication (12 maart 2013), *Preparing for the 2014 European elections: further enhancing their democratic and*

efficient conduct, COM (2013), 126 final. Commission Recommendation (12 maart 2013), *Enhancing the democratic and efficient conduct of elections to the European Parliament*, C (2013), 1303 final.

- 2 De officiële Nederlandse vertaling is 'voorzitter' maar de Duitse vertaling is 'der Präsi-

dent' en niet 'der Vorsitz'. 'President' is de meer gangbare Europese term dan voorzitter.

- 3 Frans Timmermans in *Financial Times*, 15 november 2013.
- 4 Kamerbrief inzake uitkomsten subsidiariteitsexercitie, 21 juni 2013, MINBU-ZA-2013.184321.

Zelfeuthanasie als uitweg

De euthanasiewet is werk in uitvoering. Een commissie van wijzen gaat er op verzoek van minister Schippers opnieuw naar kijken. Hoog tijd om het stilzwijgen te doorbreken over de niet-medische route naar de ‘goede dood’.

BERT UMMELEN & BOUDEWIJN CHABOT

Publicist respectievelijk gepensioneerd ouderenpsychiater

De Trêveszaal lijkt als het over euthanasie en hulp bij zelfdoding gaat een echoput. Van Balkenende IV, met behalve het CDA ook de ChristenUnie aan boord, vielen niet meteen stappen te verwachten. Rutte I kon het beter niet versjteren bij de SGP. En Rutte II wacht ‘de maatschappelijke discussie’ af, met de overweging dat die ‘kan leiden tot aanpassing van wet- en regelgeving’. Het standpunt van de PvdA past in dit streven naar consensus. De euthanasiewet heeft ‘geen substantiële gebreken’. Wel moeten ‘alle mogelijkheden die de wet biedt, worden benut’.

Waar de politiek op haar handen zit, beweegt de samenleving, beweegt de medische professie en zou ook het recht in beweging kunnen komen. De spraakmakende zaak-Heringa stelt immers artikel 294 van het Wetboek van Strafrecht – ‘hulp bij zelfdoding is strafbaar’ – *in de context van ‘voltooid leven’* ter discussie. Albert Heringa hielp in 2008 zijn 99-jarige pleegmoeder Moek met door hem verzamelde pillen te ontsnappen aan een leven dat ze ondraaglijk vond. De rechtbank Zutphen veroordeelde hem op 22 oktober jl. wegens hulp bij zelfdoding maar legde geen straf op. Zowel het Openbaar Ministerie als Heringa heeft tegen dit vonnis hoger beroep ingesteld. Minister Schippers vraagt nu op suggestie van de VVD een commissie van wijzen om nog eens te kijken naar de Wet toet-

sing levensbeëindiging op verzoek en hulp bij zelfdoding, kortweg euthanasiewet. Als door een wesp gestoken reageerden ChristenUnie en SGP, waarop de minister vlug verklaarde dat het door haar geëntameerde onderzoek heel goed tot een herbevestiging van de regels zou kunnen leiden. Lees onder de politieke omstandigheden: pas op de plaats. Als kabinet ben je er niet meteen op uit je hulptroepen tegen je in het harnas te jagen.

Toch kunnen Schippers’ wijzen betekenisvol werk doen. Er is behoefte aan een bezinning op wat de afgelopen tijd allemaal is geïnitieerd en gelanceerd zowel als op het onderzoek dat is verricht om beter in het vizier te krijgen wat er rond het sterfbed gebeurt. De initiatieven die de aandacht trokken zijn divers. Ze blijven binnen de grenzen van de wet, beogen die grenzen op te rekken of presenteren een concurrerende wettelijke regeling.

Voortschrijdend inzicht

In de media hebben de radicalen de wereld. Als hun drieste plannen stranden ontstaat gemakkelijk een beeld van onbeweeglijkheid. Maar de euthanasiewet is een werk in uitvoering. De zorgvuldigheidseis ‘uitzichtloos en ondraaglijk lijden’ is een ‘open’ norm waarvoor de wetgever bewust heeft gekozen, no-

teerde juriste Esther Pans in haar proefschrift over de normatieve grondslagen van het Nederlandse euthanasierecht.¹ Telkens weer is er voor arts, toetsingscommissie en rechter ruimte voor interpretatie en in die interpretatie zal zich allicht het maatschappelijk gevoel rond het zelf gewilde levenseinde weer spiegelen.

Brandpunt van het debat blijft de suggestie die de rechtsgeleerde Huib Drion deed in zijn befaamde NRC-stuk uit 1991: 'Het lijkt me aan geen twijfel onderhevig dat veel oude mensen er een grote rust in zouden vinden als zij over een middel konden beschikken om op aanvaardbare wijze uit het leven te stappen op het moment dat hen dat – gezien wat hen daarvan nog te verwachten staat – passend voorkomt.'²

Daar heeft de wetgever niet van willen weten. Maar daarmee is de problematiek, die zich intussen in de discussie heeft genesteld als 'voltooid leven', 'klaar met het leven' en 'lijden aan het leven', niet minder reëel en urgent geworden. Het laatste begrip dook al kort na de totstandkoming van de euthanasiewet op in een rapport dat de Koninklijke Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (KNMG) had laten maken naar aanleiding van het spraakmakende Brongersma-arrest, waarin de Hoge Raad existentieel lijden als grond voor euthanasie uitsloot. Al is opduiken hier een misleidend woord. Het rapport-Dijkhuis³ verdween namelijk in een la, om daar pas twee jaar geleden weer uitgehaald te worden.

In een notitie uit najaar 2011 liet de KNMG weten de term van Dijkhuis c.s., 'lijden aan het leven', te verkiezen boven de andere in zwang geraakte uitdrukkingen, omdat 'lijden het kernelement is waar het over gaat'. Vervolgens blijkt dat het om meer dan een semantische kwestie gaat. Moet volgens het Brongersma-arrest sprake zijn van een medisch classificeerbare ziekte wil een euthanaserende arts gevrijwaard zijn van vervolging, de KNMG rekt die voorwaarde aanmerkelijk op. Het is genoeg als 'er mede sprake [is] van een medische grondslag'. 'In veel gevallen zal blijken dat er bij ou-

deren een medische grondslag is, waarbij een mix van medische en niet-medische problemen zorgt voor een aftakeling die leidt tot een onacceptabel leven en daarmee ondraaglijk lijden', schreef beleidsadviseur Eric van Wijlick in *Medisch Contact*.⁴

Het is wel zeker dat er bij dit 'voortschrijdend inzicht' sprake is geweest van een duwtje in de rug. Het optreden van de groep Uit Vrije Wil is duidelijk niet aan de KNMG voorbijgegaan, evenmin als de oprichting van een levenseindekliniek die mensen een herkansing wil bieden als hun verzoek om euthanasie is afgewezen. Volgens het haalbaarheidsonderzoek van de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levenseinde werd speciaal gedacht

Euthanasie is net zomin een artsenplicht als een patiëntenrecht

aan mensen met (beginnende) dementie, mensen met een chronische psychiatrische stoornis en mensen die hun leven voltooid achten.

Wat verder ook van de levenseindekliniek te zeggen valt, zorg volgens de klassieke waarden van de huisartsengeneeskunde – *continu*, *integraal* en *persoonlijk* – biedt die niet. Haar zorg is juist incidenteel, non-integraal (want a priori gericht op levensbeëindiging) en nauwelijks persoonlijk. 'Zodra het levenseinde een specialisme wordt, is de dood dan niet het voorbestemde antwoord op de hulpvraag?', zo vroeg jurist/columnist Folkert Jensma zich af.⁵ In andere disciplines zou je al gauw van een tunnelvisie spreken.

Intussen blijkt de stellige verzekering van de initiatiefnemers dat de levenseindekliniek binnen de grenzen van de wet opereert in zekere zin haar achilleshiel. Zorgverzekeraars weigeren te vergoeden omdat de verleende

zorg elders al beschikbaar is. Daar komt nog bij dat zich een alternatieve oplossing aandient: artsen verenigen zich regionaal om bezwaarde collega's te vervangen.

Veel media-aandacht én publieke steun kreeg ook Uit Vrije Wil met haar *Burgerinitiatief Voltooid Leven*. Het kwam tot een proeve van een wet voor stervenshulp aan mensen van zeventig jaar en ouder, waaraan de Tweede Kamer op 18 mei 2011 een hoorzitting wijdde. De opgetrommelde experts (artsen, ethici, juristen, vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties en onderzoekers) hadden er weinig goede woorden voor over.

Wat Uit Vrije Wil voorstelde was een alternatief wettelijk regime *naast* de euthanasiewet. Met als in het oog springende verschillen dat de stervenshulp zou worden verleend door daartoe opgeleide hulpverleners (en niet per se door artsen) en dat het verzoek om die hulp slechts 'vrijwillig, weloverwogen en duurzaam' zou hoeven zijn. De 'pil van Drion', twintig jaar na dato uit de dokterstas. Hoewel, niet helemaal: een arts zal het recept moeten uitschrijven. Een arts (verbonden aan het project) die dan wel is gereduceerd tot apotheker-zonder-apotheek.

Veel studie is niet nodig om het illusoire in te zien van het idee van concurrerende stelsels. Naast de 'lastige' weg van de euthanasiewet zou er, tenminste voor zeventig-plussers, een veel gemakkelijker weg naar de dood komen. Daardoor wordt de wet natuurlijk ondermijnd: je vermijdt als arts de emotionele belasting van een euthanasie als je simpel kunt doorverwijzen naar de stervenshulpverlener. Margo Trappenburg schreef hierover: 'Je zou de grens tussen leven en dood kunnen voorstellen als een dichte haag. In die haag hebben wij een keurig hekwerk aangebracht met breed gedragen, plausibele regels. Het zou raar zijn om daarnaast een groot gat te knippen voor mensen die het hekwerk niet mogen passeren.'⁶ Weggeknipt zou met name worden de eis dat lijden ondraaglijk en uitzichtloos moet zijn en er geen redelijke andere oplossing voor is dan levensbeëindiging.

Met zijn normatieve grondslag en zorgvuldigheidseisen is de euthanasiewet de uitkomst van een langdurige maatschappelijke discussie waarin ten slotte een evenwicht is gevonden tussen bescherming van het leven en hulp aan mensen voor wie de enige uitweg uit hun lijden de dood is. Het is een kwetsbaar evenwicht. Tegelijk wijzen initiatieven als de levenseindekliniek en Uit Vrije Wil op een problematiek die in de bestaande euthanasiepraktijk niet of onvoldoende geadresseerd wordt. Ofwel doordat artsen beducht zijn de reikwijdte van de wet te benutten, ofwel door de restricties die de wet stelt. De euthanasiewet is een wet in beweging, zo maakt het KNMG-discours duidelijk. Maar met interpretatieve ruimte komt interpretatieve onzekerheid. Waar het op aankomt is dat euthanasie net zomin een artsensplicht als een patiëntenrecht is. Er is slechts beperkte ruimte voor zelfbeschikking. Nota bene: ook in de proeve van een wet voor stervenshulp van Uit Vrije Wil is dat zo. Nog afgezien van het feit dat zelfbeschikking is voorbehouden aan mensen van boven de zeventig: de hulpverlener beslist.

Versterven onder begeleiding

Dan komt nog een andere route naar de dood in beeld: geen medische en geen paramedische, maar een niet-medische, met een ongeclausuleerd zelfbeschikkingsrecht als grondslag. 'Ondergrondse' wegen naar een humane dood in eigen regie zijn allesbehalve zeldzaam.⁷ Het landelijke onderzoek naar het functioneren van de euthanasiewet dat in 2010 werd uitgevoerd bevestigde dit: bewust stoppen met eten en drinken (versterven) met enige palliatieve begeleiding bleek jaarlijks zeshonderd keer voor te komen, een zelfgekozen dood met medicijnen in gesprek met familie of vrienden driehonderd keer. Duizend keer per jaar wordt dus een verborgen zelfeuthanasieroute gevolgd *naast* de euthanasieroute. Opvallend genoeg verzweeg minister Schippers in haar brief aan de Kamer over de evaluatie van de euthanasiewet deze 'eigen regie'-methoden.⁸

Zelfeuthanasie — zeg maar een goede manier van zelfdoding: omringd door intimi en juist daardoor niet impulsief, niet vermindkend — is volop actueel met het proces-Heringa op weg naar de Hoge Raad. Het publieke beeld van die zaak kan overigens enig retoucheerwerk gebruiken. Het is niet zo dat Albert Heringa doordat hij zijn hoogbejaarde stiefmoeder Moek aan een enorme hoeveelheid malariapillen hielp om uit het leven te stappen onvermijdelijk in botsing kwam met Justi-

Als een patiënt besluit tot versterving, dan is de arts eraan gehouden die patiënt te begeleiden

tie. Die botsing is gezocht, Heringa is een overtuigingsdader. Het is afgaand op wat tijdens de rechtszitting in Zutphen over de tafel ging ook helemaal niet zeker dat de huisarts van Moek vastbesloten weigerde euthanasie te verlenen. Zij wachtte, verklaarde ze, op een ‘herhaald en duidelijk’ verzoek.

In het geval van Moek Heringa ging het om wat in doktersjargon een stapeling van ouderdomsklachten heet. Vorig jaar vond volgens filosoof Ton Vink, een prominente stem in het euthanasiedebat, ruim 4% van de verleende euthanasie vanwege zo’n stapeling plaats.⁹ Dat zijn dus 175 Moeks. Haar conditie was een voorbeeld van het ‘lijden aan het leven’ waarvoor de KNMG ruimte ziet binnen de euthanasiewet.

Heringa heeft zich graag geleend voor de rol van ‘poster boy’ in een campagne van de Nederlandse Vereniging voor een Vrijwillig Levens einde om artikel 294, lid 2, dat hulp bij zelfdoding strafbaar stelt, uit het Wetboek van Strafrecht te krijgen. Dat gaat niet lukken en dat is maar goed ook. Nu schrappen zou, om bij de metafoor van Trappenburg te blijven, niet een gat in de haag knippen maar de

hele haag omver halen. Er zou een wettelijk vacuüm ontstaan, waarin het in kleine stappen reguleren van hulp door niet-medici bij zelfdoding alleen maar moeilijker wordt. En juist zo’n regulering biedt perspectief op een humane uitweg uit het leven buiten de kaders van de euthanasiewet. Schrappen van artikel 294 kan wellicht de uitkomst zijn, niet het begin.

Duidelijk is dat naasten vaak meer hulp bieden dan het informeren en morele steun bieden dat is toegestaan (volgens het arrest van de Hoge Raad uit 1995). Justitie kneep jarenlang een oogje dicht. Wijselijk, want hoe dwing je mensen als Moek Heringa die met hulp van kinderen hun levenseinde in eigen hand nemen in het wettelijke gareel?

In de zaak-Heringa draait het om een dragend principe van de euthanasiewetgeving op ‘lekenniveau’. Artsen hebben de plicht het leven te bewaren, maar die plicht kan in conflict komen met een andere: lijden te stoppen. Precies zo kunnen naasten en intimi van iemand met een doodswaas terecht komen in een plichtenconflict, of beter: een verantwoordelijkhedenconflict. Zoals de wet normen en eisen formuleert die bij inachtneming artsen vrijwaren van vervolging, zo kunnen er rond het sterfbed normen voor het gedrag van familieleden gelden. De rechterlijke macht zou hier opnieuw kunnen kiezen voor een voortrekkersrol. Jurisprudentie heeft de Nederlandse euthanasiepraktijk gevormd.

Dood willen is niet verboden. Daarbij tot steun zijn ook niet, mits het bij mentale steun blijft. De raad mag (zolang het niet gaat om *aanzetten* tot zelfdoding), de daad mag niet. Rond het sterfbed is het onderscheid een kille abstractie. Onder handhaving van artikel 294 zou een zekere door Justitie te betrachten coulantie voor het handelen van de familie geformaliseerd kunnen worden, mits volstrekt duidelijk is dat het om een authentieke, gemotiveerde en duurzame stervenswens gaat.

Natuurlijk kunnen de zorgvuldigheids eisen die voor het professionele veld gelden niet zomaar worden overgebracht naar de sfeer

van familie en intimi. Moek heeft haar wens te sterven bij herhaling en met redenen omkleed ook tegenover anderen dan haar pleegzoon geuit. Haar stervenswens was klaarblijkelijk duurzaam en weloverwogen. Zij verrichtte zelf de dodelijke handeling (het innemen van de pillen), wat Heringa vastlegde op video. Een smet op de zaak is dat hij twee jaar over zijn rol heeft gezwegen. Als iemand een familielid aan een dodelijk middel helpt, mag de samenleving verwachten dat hij dit bij de lijkschouwenbaar maakt en niet wegduikt als de schouwarts een verklaring van natuurlijke dood geeft.

Het taboe

De commissie van wijzen van minister Schippers legt natuurlijk een hypotheek op rechterlijke actie. Natuurlijk zal de Hoge Raad nieuwsgierig zijn naar wat er uit die commissie komt en de reacties van de politiek erop. Zelfeuthanasie was hier lang een onderwerp dat buiten de ingesleten denkkaders viel. De tijd dat werd gesproken van 'desperatio', de kerkelijke term voor een van de zwaarst geachte zonden, ligt achter ons. Maar het taboe niet. Getuige de ruime tijd die de KNMG nam voordat zij haar leden op het fenomeen wees en tot een coöperatieve houding aanzette.

In de eerder aangehaalde KNMG-notitie van herfst 2011 wordt gesteld dat de arts zich niet kan terugtrekken als hij meent binnen de wettelijke mogelijkheden niet te kunnen ingaan op een vraag naar euthanasie of hulp bij zelfdoding. Als een patiënt besluit tot versterving, dan is de arts gehouden die patiënt te begeleiden en het lijden te verzachten

Het stilzwijgen over zelfeuthanasie moet worden doorbroken

door adequate palliatieve zorg in te zetten. En nog een stap verder gaat de artsenurganiatie: 'Artsen kunnen ook, zonder dat zij strafbaar zijn, patiënten wijzen op informatie (over zelfeuthanasie – BU/BC) op internet of publicaties die in de boekhandel te koop zijn en daarover met de patiënt gesprekken voeren.'

De wijzen van Schippers zullen in elk geval niet om de conclusie heen kunnen dat Nederland als het om de 'goede dood' gaat een tweestromenland is geworden. Aan de ene kant is de inhoudsbepaling van de normen van de euthanasiewet voortdurend in discussie en dus beweging, aan de andere kant heeft zich buiten het wettelijke regime een praktijk van échte zelfbeschikking ontwikkeld: stoppen met eten en drinken onder palliatieve begeleiding en de medicijnmethode, waarbij het vaak gaat om uit ontwikkelingslanden afkomstige middelen die eenmaal de grens over legaal in huis kunnen worden bewaard. Beide sporen bestaan naast elkaar en vullen elkaar aan; kort door de bocht geformuleerd: 'dokterseuthanasie' voor ernstig zieken en zelfeuthanasie in familiekring als uitweg voor mensen als Moek Heringa.

In de Nederlandse euthanasiewetgeving zijn uiteenlopende, deels levensbeschouwelijk gefundeerde gezichtspunten met elkaar verzoend. Die consensus is een groot goed dat bewaard moet worden. Zevenmijlslaarzen kunnen in deze porseleinkast worden gemist. Die zijn ook helemaal niet nodig. Nodig is wel dat het stilzwijgen over zelfeuthanasie wordt doorbroken, zoals in 1984 met de Schoonheimzaak het stilzwijgen over dokterseuthanasie werd doorbroken. Die openheid zal vervolgens, in lijn met veranderde opvattingen in de samenleving, kunnen leiden tot een verdere verruiming van de interpretatie van artikel 294. De steun aan het Burgerinitiatief Voltooid Leven (honderdveertigduizend handtekeningen) voorspelt een toekomstige golf aan euthanasieverzoeken vanuit 'voltooid leven'-motieven. Daarbij past, ook moreel gezien, een keuze voor eigen regie.

Noten

- 1 Esther Pans, *De normatieve grondslagen van het Nederlandse euthanasierecht*, Wolf Legal Publishers, Nijmegen 2006 (proefschrift VU Amsterdam).
- 2 H. Drion, 'Het zelfgewilde einde van oudere mensen', *NRC Handelsblad*, 19 oktober 1991.
- 3 J.H. Dijkhuis, *Op zoek naar normen voor het handelen van artsen bij vragen om hulp bij levensbeëindiging in geval van lijden aan het leven*, Commissierapport, www.knmg.artsenet.nl, 2004.
- 4 E. van Wijlick, 'Aftakeling ook grond voor euthanasie', *Medisch Contact* 65, 2010.
- 5 *NRC Handelsblad*, 11 februari 2012.
- 6 *NRC Handelsblad*, 15 februari 2010.
- 7 Boudewijn Chabot, *Auto-euthanasie: Verborgen stervensvragen in gesprek met naasten*, Bert Bakker, Amsterdam 2007 (proefschrift).
- 8 Kamerbrief over standpunt op evaluatie Euthanasiewet, 22 mei 2013.
- 9 *Trouw*, 22 oktober 2013.

Nieuw Moscou (Drenthe) 2010 — Buurtbewoners hangen een naambord op bij het nieuwe buurthuis.

S&D THEMA

OM DE GELIJKHEID – OVER PIERRE ROSANVALLON

Pierre Rosanvallon (1948) houdt op 9 december de 24ste Joop den Uyl-lezing. De Franse historicus is een van 's wereld beroemdste democratie-theoretici, verbonden aan het Collège de France en directeur van het Raymond Aron centrum voor politiek onderzoek. Rosanvallon is de denker van het zelfbestuur zonder utopische bijgedachten, met een pleidooi voor democratie als methode voor meer gelijkheid. Die gelijkheid staat wereldwijd onder druk en lijkt aantrekkingskracht te verliezen. Meer aandacht en zorg voor alternatieve vormen van democratie – zoals toezichthouders en deliberatie – moeten zorgen voor meer lotsverbondenheid. **IDO DE HAAN** en **HUUB WIJFJES** gaan hierna op het werk van Pierre Rosanvallon in. 'Aardig is dat hij niet blijft steken in 1968', schrijft Wijfjes.

De toekomst van de gelijkheid

Bij Rosanvallon lopen democratie en verzorgingsstaat in elkaar over. Praten is ook delen, in het werk van de Franse denker. Het maakt dat diversiteit en individualisme niet zo'n probleem hoeven te zijn.

IDO DE HAAN

Hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Universiteit Utrecht

Ver zijn we verwijderd van de hoop en vrees van de negentiende eeuw, dat de samenleving steeds meer doortrokken zou raken van het egalitarisme. Volgens Alexis de Tocqueville, de Franse aristocraat die vanaf 1830 de tijdgeest vertolkte, was de groeiende gelijkheid een universeel en duurzaam gegeven, een onweersaanbare revolutie, die voortraasde en alles in haar weg meesleepte. Hij kenschetste de groeiende maatschappelijke gelijkheid als de kern van de democratie, die dus niet zozeer opgevat moest worden als een politiek stelsel, maar veeleer als een maatschappijvorm. De democratie, zo meende Tocqueville, was als God zelve: zij boezemde een religieus ontzag in en liet geen andere keuze dan zich neer te leggen bij de maatschappelijke gelijkheid, zoals men zich neerlegt bij de Voorzienigheid.¹

Op dit moment is dat vaste vertrouwen in de kracht van het egalitarisme ver te zoeken. Natuurlijk, er zijn nog steeds auteurs zoals Richard Wilkinson en Kate Pickett in *The Spirit Level*, die blijven uitgaan van een 'onstuitbare historische trend in de richting van grotere gelijkheid'.² Maar na ruim 250 pagina's waarin zij de perfide gevolgen van toenemende ongelijkheid schetsen, klinkt dat meer als een geloofsbelijdenis dan als een onwankelbaar vertrouwen in de toekomst van de gelijkheid.

Zij zijn zeker niet de enigen die roepen om het herstel van gelijkheid als politiek ideaal. De bijdragen aan het themanummer van *S&D* van juni 2013, 'Ongelijkheid: terug van nooit weggeweest', bevatten allemaal in zekere zin een egalitair appel. Maar zoals Paul de Beer en Adriaan van Veldhuizen concluderen aan het einde van hun overzicht van sociaal-democratische gelijkheidsidealen, is het onverstandig nivelleren 'een feestje' te noemen: 'Dat was het niet, is het niet en zal het ook nooit zijn. Gelijkheid moet niet uit rancune worden nagestreefd, maar omdat ze de samenleving voor iedereen beter zal maken.'³ Wellicht ongewild schetsen ze daarmee precies het dilemma van gelijkheid als politiek ideaal: zelfs als er goede redenen zijn om aan te nemen dat gelijkheid beter voor de samenleving als geheel is, wordt het egalitarisme door ieder individueel ervaren als een akelige vorm van afgunst.

Gelijkheid als norm

Een poging om het egalitarisme te redden van dit dilemma tussen noodzaak en afkeer wordt ondernomen door een van de interessantste commentatoren van de geschiedenis en toekomst van de gelijkheid van dit moment, de Franse historicus en sociaal denker Pierre Ro-

Ido de Haan *De toekomst van de gelijkheid*

sanvallon. Op 9 december houdt hij de Den Uyl-lezing over dit thema. Daarin zal hij voortbouwen op zijn meest recente boek, *La société des égaux* (Parijs 2011). Net als zijn negentiende-eeuwse voorganger — en in veel opzichten intellectuele voorbeeld — Tocqueville maakt Rosanvallon in de eerste zin van dit geschrift een onderscheid tussen twee concepten van democratie: 'De democratie bekrachtigt haar vitaliteit als stelsel op het moment dat zij als samenlevingsvorm in verval raakt.'⁴

Het boek is ingegeven door een diepe ongerustheid over deze teloorgang van het egalitarisme. Rosanvallon constateert dat de sociale ongelijkheid in de westerse wereld de laatste decennia sterk is toegenomen, maar betreurt nog sterker dat het gelijkheidsideaal zijn mobiliserende kracht heeft verloren. De burgers van de hedendaagse samenleving willen ieder voor zich steeds meer zeggenschap uitoefenen, maar zij doen dat niet langer in naam van een gemeenschappelijk egalitair ideaal. De feitelijk groeiende sociale ongelijkheid draagt weliswaar bij aan de erosie van het gelijkheidsideaal, maar is daar toch eerder het gevolg dan de oorzaak van.

Die oorzaak zoekt Rosanvallon elders, in een 'intellectuele cesuur' in de dominante opvatting van democratie, die minstens zo spectaculair lijkt als de breuk die de Franse Revolutie met zich meebracht. Destijds kanteelde de verhouding tussen ongelijkheid als maatschappelijke norm en gelijkheid als een omstreden ideaal dat steeds weer rechtvaardiging behoeft. In plaats daarvan werd ongelijkheid nu een wantoestand, waarvan het voortduren verklaring en rechtvaardiging behoeft.

In de tweehonderd jaar tussen de Franse Revolutie en de val van de Muur was gelijkheid de norm, ongelijkheid de uitzondering die intellectuele en praktische verdediging vergde. De laatste decennia is de slinger hard de andere kant op gezwaaid. Er bestaat volgens Rosanvallon weliswaar een afkeer van extreme ongelijkheden, maar hij bespeurt een krui-

pende en heimelijke tolerantie voor steeds verdergaande vormen van ongelijkheid. Die is ook minder zichtbaar, omdat zij zich niet meer langs de bekende lijnen van inkomensongelijkheid aftekent en omdat allerlei nieuwe vormen van deprivatie niet als zodanig herkend worden.

Maar de situatie is nog zorgelijker, omdat volgens Rosanvallon ook de beproefde instrumenten van de verzorgingsstaat, die lange tijd bijdroegen aan sociale gelijkheid, niet langer werken, en zelfs hebben bijgedragen aan de delegitimatie van het gelijkheidsideaal. Het eerherstel van de gelijkheid vergt derhalve niet alleen een herwaardering van het ideaal, maar vooral een herziening van de instituties die het egalitarisme in de praktijk hebben vormgegeven.

Crisis in de verzorgingsstaat

Met die stellingname neemt Rosanvallon een nieuwe stap in zijn levenslange uiteenzetting, met de democratie opgevat als samenlevingsvorm. Net als veel van zijn generatiegenoten begon zijn intellectuele queeste in 1968. Hij studeerde toen als twintigjarige economie aan de École des Hautes Études Commerciales maar spendeerde de meeste tijd aan stakingen als lid van de Union des Grandes Écoles en de jongerenafdeling van de Confédération Française Démocratique du Travail (CFDT), de Jeunesse Étudiante Chrétienne.

Juist in die tijd veranderde de CFDT van een christelijke vakbond gericht op klassenvrede in een seculiere politieke organisatie die een radicale vorm van arbeiderszelfbestuur bepleitte. Daarmee werd de CFDT ook een centrale organisatie in 'la deuxième gauche'. Deze beweging profileerde zich in de jaren zeventig tegenover het 'oude' en communistische links met het idee dat niet-hiërarchisch, horizontaal overleg tussen direct belanghebbenden de beste manier is om een rationele, rechtvaardige en efficiënte maatschappelijke orde tot stand te brengen.

Ido de Haan *De toekomst van de gelijkheid*

Zelfbestuur was het democratische alternatief voor de top-downplanning van het Oost-Europese communisme en voor de West-Europese verzorgingsstaat, maar ook voor de hiërarchische organisatie van de grote ondernemingen. Het beginsel van zelfbestuur werd van toepassing verklaard op alle delen van het maatschappelijk leven, van school en ziekenhuis tot en met gezin en intieme relaties.

In *L'âge de l'autogestion* (Paris 1976) plaatste Rosanvallon vervolgens wel kanttekeningen bij dat ideaal, ingegeven door zijn eigen ervaringen met de basiscomités in 1968, waarin maar al te vaak degene met de grootste mond of de meest vasthoudende vergadertijger aan het langste eind trok. Ook leverde zelfbestuur geen blauwdruk voor een rechtvaardige samenleving. Zelfbestuur was een 'project' zonder vooraf gegeven doel; geen model, maar een methode van politiek bedrijven: 'In die zin is zelfbestuur een anti-utopie.'⁵

Daarmee nam Rosanvallon niet alleen afstand van het utopische, maar uiteindelijk totalitaire karakter van de linkse beweging onder leiding van de Parti Communiste Français (PCF), maar evenzeer van het 'utopische kapitalisme'. In *Le capitalisme utopique: critique de l'idéologie utopique* (Parijs 1979) betoogde hij dat ook het kapitalisme in de eerste plaats een ideologie was gebaseerd op het geloof in een zelfregulerende samenleving, nu niet in de vorm van een klasseloze maatschappij, maar vanuit het liberale geloof in een spontane ordening van de vrije markt. Rosanvallon concludeerde op basis van zijn kritiek op zowel de communistische als de kapitalistische ideologie dat de tegenstelling tussen staat en markt overstegen moest worden in een nieuw sociaal contract.

Die gedachte kreeg nader vorm in *La crise de l'État-providence*, waarmee Rosanvallon begin jaren tachtig een belangrijke bijdrage leverde aan het debat over de crisis van de verzorgingsstaat. Hij verwierp de gedachte dat het hier om een financiële crisis ging. De betaalbaarheid van de verzorgingsstaat en de

hoogte van de collectieve lasten hingen uiteindelijk af van de politieke wil en de maatschappelijk solidariteit om de gemeenschappelijke zorg voor individuele lasten overeind te houden. Probleem was veeleer dat dit politiek-ideologische fundament van de verzorgingsstaat scheuren vertoonde. Het gelijkheidsideaal verloor veel van zijn aantrekkingskracht nu de grote ongelijkheden getemperd waren en het egalitarisme verwerd tot het narcisme van het kleine verschil. Bovendien was het mechanisme van herverdeling, de administratieve machinerie van de verzorgingsstaat, voor de meeste burgers een moloch geworden waarvan zij de werking niet langer doorgrondde, laat staan dat zij die konden beïnvloeden. En ten slotte boette het macro-economische instrument van de verzorgingsstaat — keynesiaans conjunctuurbeleid gericht op de instandhouding van binnenlandse vraag — aan effectiviteit in als gevolg van de toenemende openheid van nationale economieën voor internationale invloeden.

Hoewel Rosanvallon daarmee voor een deel toe leek te geven aan de neoliberale kritiek die destijds door Reagan en Thatcher werd verwoord als opmaat voor hun pleidooi voor de ontmanteling van de verzorgingsstaat, bood hij juist een vooruitstrevend alternatief. Hij bepleitte de decentralisatie van de publieke sector en sprak zich uit voor de overdracht van publieke taken aan niet-publieke instellingen die voortkwamen uit burgerlijke initiatieven. Op die manier zou het beroep op de staat verminderen, zou de maatschappelijke solidariteit gevoed worden en zouden anonieme administratieve procedures plaatsmaken voor transparante sociale interactie.

In 1981, het jaar dat Rosanvallons boek over de verzorgingsstaat verscheen, waren de voor tekenen gunstig voor de realisatie van zijn gedachten. In dat jaar kwam François Mitterrand aan de macht, die zijn verkiezingsoverwinning in belangrijke mate had te danken aan de heroriëntatie en verbreding van de

Ido de Haan *De toekomst van de gelijkheid*

linkse beweging, waaraan Rosanvallon met 'la deuxième gauche' zo'n belangrijke bijdrage had geleverd. Al gauw bleek daar weinig van terecht te komen. Rosanvallons democratische alternatief had te weinig aantrekkingskracht om de linkse regering te inspireren, maar Rosanvallon bedankte ook voor het aanbod om een actieve rol in de regeringspolitiek te spelen, een aanbod dat intellectuele metgezellen als Michel Rocard en Jacques Delors wel aanvaardden. In plaats daarvan wendde hij zich tot de wetenschap met een indrukwekkende reeks geschriften over de geschiedenis van de democratie in Frankrijk, waarin veeleer de democratie als regeringsstelsel dan als regeringsvorm centraal stond. Daarmee leek hij afscheid te hebben genomen van het pleidooi voor een égalitaire samenleving dat eerder ten grondslag aan zijn werk had gelegen.

Tegendemocratie

Dat afscheid bleek echter maar tijdelijk. Om te beginnen mondde zijn geschiedkundige werk in de afgelopen jaren uit in twee meer systematische studies over democratie, met directe implicaties voor zijn opvattingen over gelijkheid. In *La contre-démocratie* (Parijs 2006) constateert Rosanvallon dat de democratische macht van het soevereine volk strandt op de beperkte bestuurbaarheid van de hedendaagse samenleving. Bovendien erodeert het idee van het algemeen belang, doordat de soevereiniteit van het volk uiteenvalt in het wensenlijstje van uiteenlopende bevolkingsgroepen. Als gevolg hiervan neemt het vertrouwen af dat democratische instellingen rechtvaardige uitkomsten kunnen bewerkstelligen. In *La légitimité démocratique* (Parijs 2008) wijst Rosanvallon bovendien op de 'decentralisatie van de democratie'. Verkiezingen dienen vooral nog als manier om bestuurders te selecteren maar zijn nog maar zelden momenten waarop gekozen wordt voor een nieuwe invulling van het algemene belang. De uitvoerende ambtenaren worden evenmin nog beschouwd

als hoeders van het algemeen belang, maar worden steeds weer ontmaskerd als vertegenwoordigers van een eigen deelbelang.

In deze omstandigheden articuleert het soevereine volk niet langer wat het wil, maar in de eerste plaats wat het niet wil. Vandaar dat volgens Rosanvallon de democratie zich in de laatste decennia meestal manifesteert als een 'tegedemocratie'. Maar nog vergaander suggereert hij dat de soevereine wil van het volk uiteen is gevallen in een veelheid van minderheidsstandpunten. Volkssoevereiniteit staat niet langer slechts op gespannen voet met de sociologische diversiteit van de bevolking die sinds de Franse Revolutie de articulatie van het algemeen belang heeft gecompliceerd, maar heeft geheel en al plaats moeten maken voor een vorm van algemeenheid die zich hoogstens manifesteert in de bevordering van alle singuliere wensen van individuen en groepen, maar minstens zo vaak in het verbod om nog enige inhoudelijke bepaling van het algemeen belang te geven. Het algemene belang lijkt niet verder meer te reiken dan het toezicht op de oneigenlijke wijze waarop deelbelangen zich meester kunnen maken van publieke instellingen en nutsvoorzieningen.

Toch verwacht Rosanvallon niet het einde van het vertegenwoordigend stelsel. De laatste dertig jaar zijn nieuwe vormen van vertegenwoordiging tot ontwikkeling gekomen, waarin anders dan in het klassieke model van volkssoevereiniteit niet de universele geldigheid centraal staat, maar de aandacht voor de particulariteit van (groepen) burgers. Die nieuwe vormen van representatie komen bijvoorbeeld tot stand in onafhankelijke toezichthouders, in de constitutionele toetsing door hooggerechtshoven, maar ook in vormen van deliberatieve democratie, waarin ruimte is voor de articulatie van niet-erkende wensen en belangen, en ten slotte in nieuwe vormen van een politiek-bestuurlijk ethos, waarin empathie en oog voor de specifieke behoeften van bevolkingsgroepen een belang-

Ido de Haan *De toekomst van de gelijkheid*

rijke rol speelt. Elk van deze vormen van vertegenwoordiging produceert zijn eigen legitimiteit: via onpartijdigheid, op basis van reflexiviteit en als product van de nabijheid bij het lot van anderen. Opvallend aan deze vormen van legitimiteit is dat ze los staan van de procedure — verkiezingen, examens, sollicitaties — waarmee de verhouding tussen representant en gerepresenteerde tot stand is gekomen. In plaats daarvan komt legitimiteit voort uit de interactie tussen vertegenwoordiger en degene die wordt vertegenwoordigd.

Opvallend aan de agenda die Rosanvallon hier ontrolt is de terugkeer naar ideeën over zelfbestuur uit de jaren zeventig, zonder evenwel te vervallen in de utopie van gegeneraliseerde en niet-aflatende politieke participatie. Ook verzet hij zich tegen de gedachte dat nabijheid en empathie voor verschillen slechts tot stand kunnen komen op de kleine schaal van persoonlijk contact. Representatie op basis van de betrokkenheid bij sociale verschillen moet begrepen worden als een van de alternatieve vormen van vertegenwoordiging voorbij de fictie van het soevereine volk. Net als bij de notie van onpartijdigheid en van reflexiviteit gaat het bij nabijheid om een symbolisering van collectieve macht die recht doet aan de singulariteit, de bijzondere kenmerken van het vertegenwoordigde belang.

Daarmee grijpt Rosanvallon uiteindelijk dus ook terug op de brede conceptie van democratie als égalitaire samenlevingsvorm. In de huidige democratische samenleving gaat het minder om de instituties van de parlementaire en electorale democratie en meer om de sociale verhoudingen waarin democratie tot stand komt. Zoals Rosanvallon in een van zijn vele interviews aangeeft, impliceert zo'n verschuiving naar democratie als kenmerk van een 'civil society' dat 'de gedachtenvorming over democratie niet te scheiden is van reflectie op de materiële voorwaarden van het sociaal contract, en dat wil in de hedendaagse samenleving zeggen: overeen-

stemming over sociale herverdeling en een compromis ten aanzien van de kwestie van solidariteit'.⁶

Gelijkheid én individualisme

Dit is de centrale kwestie van *La société des égaux*. Met dit boek keert Rosanvallon terug naar de discussie die hij in 1981 begon in *La crise de l'État-providence*. Toen constateerde hij dat het ideologische fundament van de verzorgingsstaat was geërodeerd, maar in zijn laatste werk is de diagnose evenwel verstrekkender, en geeft Rosanvallon een vervolg aan de analyse in het in 1995 gepubliceerde *La nouvelle question sociale*. Daarin betoogde hij dat de verzorgingsstaat niet slechts een nieuw ideologisch fundament nodig heeft, maar dat de gehele architectuur van sociale verzekering en sociale rechten aan herziening toe was. Het beginsel van sociale verzekering had geleid tot een 'société assurancielle', waarin gemeenschappelijke solidariteit tot stand werd gebracht door berekenbare individuele verzekeringen en niet langer begrepen werd als de bescherming tegen risico's waaraan iedereen in beginsel (dat wil zeggen: achter een normatieve sluier van onwetendheid) blootgesteld zou kunnen zijn. Bovendien bleken sociale rechten geen afdoende garantie tegen de ervaring van marginalisering en uitsluiting van een groot deel van de nieuwe onderklasse.

In *La société des égaux* geeft hij aan deze analyse opnieuw een wending door de politieke basis van het gelijkheidsideaal te benadrukken. Gelijkheid werd vanaf de achttiende eeuw een norm in het pleidooi om te abstraheren van specifieke sociaal-culturele verschillen tussen mensen, omdat alleen op die manier de gelijkwaardigheid van alle leden van de gemeenschap erkend kon worden. Alleen door sociale verschillen van secundair belang te verklaren kon ieder individu erkend worden als autonoom burger en als lid dat bij kon dragen aan de politieke gemeenschap als geheel. Dat neemt niet weg dat een zekere mate van sociale gelijk-

Ido de Haan *De toekomst van de gelijkheid*

heid essentieel is voor een democratisch bestel, maar dat egalitarisme kan maar al te snel ontsporen in een streven naar homogenisering van de bevolking in sociaal, cultureel of etnisch opzicht, dat haaks stond op de democratie. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond bovendien in naam van de gelijkheid een herverdelingsmachinerie die voorbijging aan de gelijkwaardigheid en autonomie die juist bevorderd hadden moeten worden. Dat heeft niet alleen de aantrekkingskracht van het egalitarisme ondermijnd maar ook geleid tot een maatschappelijk keerpunt, waarin solidariteit als maatschappelijk ideaal plaatsmaakte voor individualisme.

Die omslag waardeert Rosanvallon niet alleen maar negatief. Aansluitend op zijn studie van de hedendaagse democratie ziet hij hier een groeiende aandacht voor de singuliere kenmerken van ieder individu. Een aantrekkelijke herformulering van het gelijkheidsideaal zou derhalve die individuele eigenheid moeten erkennen. Daarnaast zou evenwel duidelijk moeten worden dat de erkenning van ieders singuliere individualiteit slechts kan gedijen in een samenleving waarin men zich sterk bewust is van de wederkerigheid van sociale verhoudingen en van de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor het behoud van een menswaardig bestaan voor allen.

Ook hier sluit Rosanvallon aan bij zijn betoog over democratie en wordt bovendien een belangrijk aspect daarvan beter zichtbaar: de

norm van gemeenschappelijkheid strekt zich niet alleen uit naar kleinschalige gemeenschappen, maar krijgt ook vorm in de erkenning van lotsverbondenheid voorbij de grenzen van de natiestaat. De decentralisatie van de democratie, die mogelijk wordt gemaakt door niet-territoriale vormen van representatie, vindt hier zijn pendant in een theorie van rechtvaardigheid met een potentieel mondiale reikwijdte.

Op deze manier schetst Rosanvallon een ideaal van gelijkheid dat tegemoetkomt aan het individualisme dat sinds de jaren tachtig een onvermijdelijk gegeven lijkt te zijn geworden. In beginsel zal daarmee het dilemma tussen het noodzakelijke maar onaantrekkelijke egalitarisme overstegen kunnen worden. Maar meer dan een mogelijkheid is het niet. Rosanvallons afscheid van de praktische politiek, en zijn wending naar de academische geschiedschrijving en filosofische analyse, heeft er ook toe geleid dat zijn werk aan praktische betekenis heeft ingeboet. Tegelijk is dat niet alleen een zwaktebod. Als historisch geïnformeerd filosoof, of als conceptualiserende historicus, kan Rosanvallon niet meer bieden dan beredeneerde extrapolaties van idealen en ideeën uit het verleden. Kern daarvan is bovendien dat de democratie een project is: Rosanvallon geeft geen blauwdruk, hoogstens een methode om te komen tot een egalitaire samenleving.

Noten

- 1 Dit stuk is gebaseerd op Ido de Haan, 'De democratie als werk in uitvoering', in: Pierre Rosanvallon, *Democratie en tegendemocratie* (red. Ido de Haan), Amsterdam 2012, pp. 11-46.
- 2 Inleiding van Alexis de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique I* (ed. François Furet), Parijs 1981 [1835], pp. 57-61.
- 3 Richard Wilkinson en Kate

Pickett, *The Spirit Level. Why Equality is Better for Everyone*, Londen 2010, p. 267.

- 4 Paul de Beer en Adriaan van Veldhuizen, 'Tussen gelijkheid en gelijkwaardigheid', *S&D* 2013/3, pp. 68-72.
- 5 Pierre Rosanvallon, *La société des égaux*, Parijs 2011, 11. Vertaling Ineke van der Burg in Pierre Rosanvallon, 'De crisis van de gelijkheid. Inleiding tot *La société des égaux*', in:

Democratie en tegendemocratie (red. Ido de Haan), Boom 2012, pp. 151-166.

- 6 Pierre Rosanvallon, *L'Âge de l'autogestion ou la Politique au poste de commandement*, Parijs: Seuil 1976, p. 83.
- 7 Javier Fernández Sebastián, 'Intellectual history and democracy: an interview with Pierre Rosanvallon', *Journal of the History of Ideas* 68 (2007) 4, pp. 703-715; p. 706.

Een nieuwe democratie, misschien

Een recente NWO-studie keek hoe het staat met democratie in Nederland. Is daarin iets te herkennen van Rosanvallons tegendemocratie?

► **Remieg Aerts & Peter de Goede (red.),** *Omstreden democratie. Over de problemen van een succesverhaal*, Boom, Amsterdam 2013

► **Pierre Rosanvallon,** *Democratie en tegendemocratie*, Boom, Amsterdam 2013

HUUB WIJFJES

Mediahistoricus (Rijksuniversiteit Groningen) en bijzonder hoogleraar Geschiedenis van Radio en Televisie (Universiteit van Amsterdam)

Zijn het altijd Fransen die de beste filosofische beschouwingen over de politiek en de democratie ten beste geven? Vast niet, maar je zou wel kunnen zeggen dat ze de meest bewonderde, bestudeerde en aangehaalde politiek filosofen zijn. Dat heeft ongetwijfeld iets te maken met de wortels van het democratische denken in het achttiende-eeuwse Frankrijk. De romantiek van de Revolutie en de worsteling van de Fransen daarna om een sterk sturende staat met democratische politiek te verbinden zullen er ook wel iets mee te maken hebben.

Het blijft een worsteling, ook voor de filosofen, maar die worsteling spreekt wel aan, ook in Nederland. Neem nu Pierre Rosanvallon (1948). Deze historicus en politiek filosoof kreeg vorig jaar al de prestigieuze Spinozalens uitgereikt ter onderscheiding van zijn bijdrage aan het debat over ethiek en samenleving.

In december zal hij ook nog de jaarlijkse Den Uyl-lezing uitspreken. Die eer komt hem wellicht toe omdat hij gezien wordt als een denker die in het verlengde van het socialisme zijn gedachten heeft ontwikkeld.

Voor Rosanvallon begon het denken over democratie in 1968, het heilige jaar voor 'de nieuwe politiek' in de ogen van velen. Rosanvallon was toen een van de talloze activistische studenten die op barricades en in universiteitsgebouwen het gezag tartten. De breuk met traditionele partijen, de noodzaak van democratisering van onderop en de kritische benadering van politieke autoriteit: het zijn allemaal zaken die vervolgens niet aan Rosanvallon voorbij zijn gegaan. Integendeel, voordat hij er als academicus vanaf de jaren tachtig over begon te publiceren heeft hij er in de maatschappij concreet aan gewerkt. Bijvoor-

Huub Wijfjes

beeld door bij de Franse vakbond CFDT vormen van zelfbestuur op poten te zetten. In die ervaringen wortelen zijn latere denkbeelden over de zelforganisatie in de samenleving, die de gekozen politiek nog wel eens irriteert of tart, maar die nadrukkelijk deel zijn van de democratie, aldus Rosanvallon. Want alleen met verkiezingen eens in de zoveel jaar is democratie niet compleet. Democratie is in zijn visie ‘permanent werk in uitvoering’.

In meer dan dertig jaar heeft hij zelf dat permanente werk ter hand genomen in een zoektocht naar een evenwicht tussen het principe van volkssoevereiniteit en de praktische beperkingen van de representatieve democratie. Een permanente uitdrukking van de volkswil bestaat niet in pluriforme samenlevingen; wel een institutionalisering van pogingen om verschillende interpretaties van die volkswil tot uitdrukking te brengen, bijvoorbeeld in gekozen organen, politieke partijen en organisaties of mechanismen die de politiek proberen te beïnvloeden.

Democratie en tegendemocratie

In Nederland verscheen dit jaar een bundeling van recente kernteksten van Rosanvallon, waaronder zijn lezing bij de uitreiking van de Spinozalens. Het aardige van Rosanvallon is dat zijn analyses niet blijven steken in een kritiekloze verheerlijking van ‘Parijs ’68’, maar enige betekenis houden voor de actuele discussies over de electorale politiek, het systeem waarbij elke vorm van openbare publieke macht gelegitimeerd moet worden in democratische verkiezingen. Dat systeem lijkt aan alle kanten ondergraven door wat hij de ‘tegendemocratie’ noemt. Dat is een samenstel van activiteiten die binnen het democratische stelsel de belangen van burgers vertegenwoordigen op een andere manier dan de gekozen volksvertegenwoordigers of bestuurders doen.

Als ‘vormen van georganiseerd wantrouwen’ lijken de vormen waarin deze tegendemocratie volgens Rosanvallon verschijnt de repre-

sentatieve politiek in de wielen te rijden. Maar omdat ze ook uitdrukking geven aan verlangens bij de bevolking zijn ze volgens hem toch te begrijpen als een onmisbare uitbreiding of verfijning van de democratie. Zo is er op de eerste plaats een groeiende laag toezichhouders op publieke en semipublieke instellingen

De tegendemocratie is een speelveld van lobbygroepen, bedrijven en belanghebbenden

en diensten, die Rosanvallon aanduidt als ‘het volk als toezichhouder’. Dan is er de misschien nog wel sterker groeiende ‘hindermacht’ van actie- en pressiegroepen (‘het vetovolk’) en als derde is er de juridisering van burgerlijk protest tegen democratisch genomen besluiten (‘het volk als rechter’). Deze hinder machten vormen voor Rosanvallon eerder een democratische verrijking dan dat ze het systeem ondergraven. Ze scheppen min of meer permanente mogelijkheden om in politiek te participeren en vergroten de noodzaak van electorale politiek om zich te verantwoorden.

Daarmee lijkt Rosanvallon positie in te nemen tegen het koor van politici en bestuurders die een sterk afnemend vertrouwen in hun activiteiten en instituties waarnemen en dat vooral als negatief en zelfs als destructief beoordelen. Het leger aan toezichhouders bij instellingen met een publieke taak — zoals in de gezondheidszorg, het onderwijs, de volkshuisvesting, de culturele sector — kan volgens hen een eigen leven gaan leiden dat op geen enkel vlak meer legitimiteit bij het volk zoekt. Integendeel, het kan zomaar verzanden in een onfris ons-kent-ons-cultuurtje in bestuurskamers, waarbij publieke gelden of belangen niet meer veilig zijn.

Huub Wijfjes

De recentelijk aan het licht getreden misstanden in het toezicht op overambitieuze directies van bepaalde onderwijs- of huisvestingskoepels (Vestia, Rochdale, Zadkine) geven aan hoe schadelijk dat kan zijn juist voor het publieke belang. Rosanvallons suggestie dat deze hindermacht van toezichthouders altijd optreedt namens en in belang van 'het volk' heeft gevaarlijk naïeve kanten, ook al kunnen toezichthoudende systemen worden bedacht waarbij duidelijk controleerbaar is dat ze transparant opereren in het algemeen of volksbelang.

En wat te zeggen van het wantrouwen en de hindermacht van actie- en pressiegroepen? Daar kan een hoop publiek idealisme in schuilen als je het bijvoorbeeld hebt over Greenpeace, de dierenbeschermers, de patiëntenorganisaties en dergelijke. Maar ze kunnen ook uiting geven aan antidemocratische en populistische opvattingen, die een bot eigenbelang, obscurisme of racisme vertegenwoordigen. Door het ontbreken van spelregels is deze tegendemocratie ook een speelveld voor beïnvloeding door lobbygroepen, bedrijven, pressiegroepen en anderen die er belang bij hebben hun activiteiten niet altijd in de openbaarheid te brengen.

En zo is het lang niet altijd de voorlijke en democratisch geïnspireerde burger die zich in het juridische wantrouwen ('het volk als rechter') manifesteert. De verdediging van rechten van burgers in de rechtsstaat zijn vanzelfsprekend een hoeksteen van de democratie. Maar niet zelden zit achter de eindeloze juridische blokkades die burgers of actiegroepen tegen overheidsmaatregelen opwerpen, het misken- de, ongeduldige en gefrustreerde nimby-individu dat maling heeft aan elk idee van gemeenschappelijk of algemeen belang. Ze kunnen tevens door slimme advocaten en strategen met veel geld en macht worden gestuurd in de richting van fundamenteel antidemocratische, dat juist de vloer aanveegt met het volksbelang.

Maar op deze terreinen blijkt dat Rosanvallon vooraleerst een analytische denker is en

bepaald geen wetenschapper die dergelijke processen meer empirisch benadert en in kaart brengt. Sterker nog: elke vraag naar de praktische kant van deze processen en vooral ook naar hun normatieve beoordeling, wuift Rosanvallon vriendelijk weg. Zijn ophemeling van de tegendemocratie als een nuttig, syndicalistisch tegenwicht tegen een almachtige, maar democratisch ingerichte staat, lijkt ook vooral op Frankrijk geënt. In landen met een meer egalitaire of corporatistische traditie (zoals Nederland) is het de vraag of in de tegendemocratie niet ook krachten schuilen die de representatieve democratie willen vernietigen of fundamenteel willen aantasten.

Omstreden democratie

Voor een meer praktische wetenschappelijke benadering van de Nederlandse ervaring kunnen we ons daarom wellicht beter richten op het voornamelijk door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) gefinancierde mega-onderzoeksproject *Omstreden democratie*. Dat gaat immers over het opbloeiende maatschappelijke debat rond het democratisch stelsel in Nederland. Het wil toe naar een herwaardering, herijking of zelfs fundamentele vernieuwing van het 'essentially contested concept' dat democratie is.

Je mag als eenvoudige burger hopen dat deze missie is geslaagd, want het gaat hier om een met € 6,2 mln gehonoreerd onderzoeksproject waarin vanaf 2006 tientallen wetenschappers van vrijwel alle Nederlandse universiteiten aan hebben meegewerkt. Door de opzet binnen NWO en cofinanciering van enkele ministeries is het bij uitstek een exercitie die wetenschappelijke maar ook beleidsdoel-einden heeft gediend. Maar de voornaamste bevindingen van de negen hoofdprojecten die het onderzoeksprogramma telde, zijn nu tevens samengevat in toegankelijke teksten die samen een leesbare bundel opleveren.

Het programma kende in de uitvoering drie belangrijke themavelden. Er zijn reflec-

Huub Wijfjes

tieve en historische onderzoeken uitgezet over de waardering van democratie, maar ook over de meer actuele dynamiek en vernieuwing van democratische processen. Het is ronduit opvallend te noemen dat het derde themaveld over ‘participatie, mobilisatie en communicatie’ in de slotbundel de meeste aandacht krijgt.

Misschien is dat wel logisch als men de enorme aandacht voor de problematische relatie tussen media en politiek in ogenschouw neemt. Media zijn in de ogen van politici en bestuurders en in de woorden van Rosanvallon

Een samenleving zonder wantrouwen bestaat niet

een echte ‘hindermacht’ die ook nog eens een vorm van ‘toezicht’ construeert die de burger dagelijks laat meegenieten met en meepraten over uitglifiers, misstappen, schandalen en andere ontsporingen van politici.

Althans, dat is de populaire opvatting en ervaring. Eindeloos is de reeks jammerklachten over vervorming van de politieke werkelijkheid, de eigenstandige rol van media in het politieke proces en de enorme macht over de publieke opinie door de kracht van beeldvorming. De onderzoekers van *Omstreden democratie* hebben geprobeerd dit beeld empirisch te toetsen aan de werkelijkheid van de media-inhoud. Helaas blijft dat voornamelijk beperkt tot een inmiddels klassieke, maar toch wel erg schematische sociaalwetenschappelijke analyse van de ‘framing’ of inkadering van politiek door media. Alsof alles is gezegd als een inhoudsanalyse heeft vastgesteld dat de verhouding tussen ‘issues’, personen en het ‘strategische spel’-frame zeker niet een scheve verhouding laat zien. Of dat de toon van berichtgeving de laatste tien jaar niet meer maar

minder negatief is geworden. Of dat het in de politieke berichtgeving al heel lang draait om hoofdpersonen, ook op televisie.

Ook de coördinator van al dit fraais — de Nijmeegse historicus Remieg Aerts — toont zich enigszins teleurgesteld over dit soort ‘reductionistisch’ onderzoek, dat veel omwoelt maar feitelijk alleen maar uit is op het aantonen van enkele statistische verbanden. Een veelomvattend probleem zoals de veranderende zelfopvattingen en gedragingen van journalisten, politici en burgers in het politiek-mediale complex blijft doorgaans buiten beschouwing, net zoals de vraag waar Rosanvallon ons eigenlijk ook mee confronteert: is de verplaatsing van de democratie naar een tegendemocratisch krachtenveld met een eigen dynamiek dat wantrouwen organiseert en mobiliseert nu een toe te juichen verrijking van de beperkte electorale politiek of niet?

En hoe werkt dat allemaal precies in de praktijk van alledag? Welke krachten werken in op het sterk samenhangende veld waar politiek, media en burger elkaar ontmoeten en bevechten? Dat gaat meer dan over de inhoud van politiek, over processen rond beeldvorming, activering van publieke opinies en spin-doctoring in het sterk samenhangende veld van politiek en media, dat niet voor niets ook wel ‘politic-mediaal proces’ wordt genoemd.

Zeker in het licht van een geweldig opkomend nieuw veld van interactieve, grensoverschrijdende en digitale media, is het concept democratie aan enorme veranderingen onderhevig. Dat veld geeft in ieder geval het begrip burgerschap een totaal nieuwe, meer actieve betekenis. Misschien zelfs wel in de richting van directe volksparticipatie waarvoor het ooit bedacht is. Een verrijking van democratie, zou Rosanvallon ongetwijfeld zeggen.

Maar we moeten niet in de illusie leven dat het daardoor mogelijk zou zijn het wantrouwen uit de samenleving weg te nemen, want een samenleving zonder wantrouwen bestaat niet. En we moeten zeker ook niet de illusie gaan koesteren dat de burger in een digitale

Huub Wijfjes

wereld definitief vrij komt van de krachten die hem beknellen, manipuleren en uitbuiten.

Het vrijwel ongecontroleerd verzamelen, ordenen en ontsluiten van enorme dataverzamelingen door grensoverschrijdende bedrijven zoals Google, Facebook of Twitter en de macht die adverteerders, bedrijven of geheime diensten hierover trachten te krijgen, zouden meer zorgen moeten baren dan ze nu doen. Juist ook door het ontbreken van elke legitimiteit van deze macht met betrekking tot de wens of het belang van het volk. Het is goed daarbij te bedenken dat er inmiddels veel meer mensen betaald werk verrichten in het *manipuleren* van de publieke opinie ten gunste van deelbelangen (de vele voorlichters,

marketingstrategen en spindoctors) dan in het gelegitimeerd en kritisch *vormen* van deze opinie in een algemeen publieksbelang (journalisten, zowel van traditionele als van nieuwe media).

Het blootleggen van de structuren die er altijd zullen zijn om achter de schermen macht uit te oefenen of geld te verdienen, is sterker dan ooit noodzakelijk. Laten we hopen dat de aandacht hiervoor levend blijft in de wetenschap, de filosofie, de journalistiek of de politiek. En laten we dus Rosanvallons concepten eens empirisch gaan onderzoeken om te kijken of er echt een meer egalitaire en rechtvaardige samenleving schuilt in de wisselwerking van democratie en tegendemocratie.

Democratie: tover in een onttoverde wereld

Terwijl de wereld verzakelijkt is, heeft democratie nog altijd een magisch aura. Burgers willen er hun gevoelens aan laven. Bestuurders zouden dat moeten pareren met zakelijkheid, zonder dat zij hun visie op waar het heen moet met het land verliezen.

MARIN TERPSTRA

Universitair docent sociale en politieke wijsbegeerte aan de Radboud Universiteit Nijmegen en auteur van 'Democratie als cultus' (Boom 2011) en 'Onenigheid en gemeenschap' (Boom 2012)

Er is in Nederland iets grondig mis met het vertrouwen in onze politiek: een breed gedragen onbehagen onder burgers steekt steeds weer de kop op. Voor een deel lijkt dit terug te gaan op een gevoel van onmacht onder burgers. Zij zijn het niet die uiteindelijk de beslissingen nemen, maar anderen – bankmagnaten, technocraten in dienst van de Europese Unie, politici die 'het ene beloven en het andere doen'. Vooral echter lijkt het mode te zijn aan gevoelens veel gewicht te geven, waardoor de teleurstelling sterker doorwerkt. Soms lijkt het erop dat burgers emotioneel tekortkomen en van de politiek vooral medeleven met hun gevoelswereld vragen in plaats van goed, wijs en pragmatisch bestuur van het land.

In dit essay zal ik betogen dat de verwachtingen die wij van ons democratisch stelsel hebben niet passen bij onze moderne maatschappij. Van de democratie hebben we vaak nog een soort 'religieuze' voorstelling, maar we leven in een maatschappij die maar moeilijk ruimte kan scheppen voor deze bezieling. De vraag die ik hier wil stellen is wat we met deze onrealistische kijk op de democratie aan

moeten en hoe we deze met werkelijkheidszin kunnen verenigen. Politiek kan niet zonder bezieling, maar ook niet zonder werkelijkheidszin. We moeten daarom zoeken naar een bepaald evenwicht.

De tover van de democratie

Ik zal hier in het kort drie belangrijke kanten van een 'religieuze' voorstelling van democratie belichten: de idee van de geloofsgemeenschap, de idee van het heil van het volk en de theocratische basis van de democratie – ideeën die wortelen in de lange verwevenheid van de westerse en dus ook Nederlandse politiek met (vooral) christelijke gemeenschapsideeën.

Het christendom is ontstaan vanuit een verlangen naar een door God of Zijn Gezant geleid en bevrijd volk dat zich *onafhankelijk* van de heersende politieke machten een plaats in de wereld verwerft. Of omgekeerd: het oorspronkelijke christendom heeft een antwoord geboden op de diepe kloof tussen machthebbers en volk – en partij gekozen voor het volk. (Ik heb het nu niet over het la-

tere christendom dat verweven raakt met de machthebbers.) De stem van het volk verkondigt een ander heil dan door politieke machthebbers wordt geboden. In de lijn van deze erfenis is democratie mede geworteld in een geloofs- en vertrouwensgemeenschap: een geloof in gemeenschappelijke waarden en een saamhorigheid die teruggaat op een gemeenschappelijke geschiedenis en dezelfde levensbeschouwelijke bronnen.

Het spreekt voor zich dat deze idee in een moderne maatschappij sterk onder druk komt te staan, zo niet ongeloofwaardig wordt, maar daarover straks meer. Van belang is echter – voor een goed begrip van het onbehagen – dat de christelijke idee van de volksgemeenschap twee kanten uit kan: de weg van de innige vertrouwensband tussen gelovigen en leiders (ooit aanwezig in de verzuilde samenleving van voorheen), of in de gnostisch-manicheïstische richting van een onoverbrugbare kloof tussen de met het kwaad van de wereld verbonden politici en de ‘mensen van goede wil’, het volk dus – dat dan door een messiaanse figuur uit de slavernij naar het beloofde land wordt gevoerd.

Deze kloof is ook verbonden met de aloude idee van ‘het heil van het volk’. Deze idee zegt dat een regering de goddelijke opdracht heeft zijn macht in dienst te stellen van wat heilzaam is voor het volk – de onderdanen, degenen die geregeerd, geleid en bestuurd worden. In deze geest antwoordde nog de achttiende-eeuwse Britse conservatief Edmund Burke in al zijn wijsheid op de Franse Revolutie: het volk heeft recht op een goede regering, niet om zelf te regeren. Deze idee suggereert allereerst dat er een duidelijk antwoord is op de vraag wat voor het volk heilzaam is. Dat veronderstelt een homogeen volk – een idee dat nog steeds rondspookt in de magisch-religieuze opvatting van democratie die zo kenmerkend is voor het populisme. Het populisme leeft van de tegenstelling tussen regering en volk en propageert de reeds besproken wantrouwige gedachte dat de regering juist niet het heil van het volk op het oog heeft.

Ten slotte, ik wees er al op, is er de vraag wie dan wel uitmaakt wat ‘het heil van het volk’ is. In de klassieke leer, waarvan ook Burke nog deel uitmaakt, is een strikt van het volk onderscheiden politieke bovenlaag of een door goddelijke macht uitverkoren vorst de aangewezen vertegenwoordiger van dit heil. Men kan dit heil ook de ‘publieke zaak’ (*res publica*) noemen of ‘de algemene wil’ zoals Rousseau dat deed in zijn verwoording van de democratische idee.

Onmiskenbaar klinkt hier een theocratische idee van politiek in door: God wil het beste voor zijn schepselen en Zijn Wil moet daarom geschieden. De vraag is alleen wat deze wil precies inhoudt en wie haar ten uitvoer mag brengen. Dit probleem van de openbaring verandert niet wezenlijk wanneer men niet langer Gods regering aanvaardt of Gods plaatsvervangers op aarde, maar eist dat het volk zelf bepaalt wat goed voor het volk is. De vraag blijft: wat of wie mag het volk vertegenwoordigen? Wat of wie spreekt in naam van het volk en van zijn heil of algemene belang? Of: hoe en waar openbaart zich de wil van het volk?

De cultus van de democratie

Alvorens in te gaan op de onttovering van de religieuze voorstellingen van democratie is het goed erop te wijzen hoe in ons politieke stelsel de ‘theologische’ vraag van de volksvertegenwoordiging is opgelost. Het politieke stelsel waarin wij leven is een zogenaamde gemengde regeringsvorm waarin naast democratische ook aristocratische (denk aan de Eerste Kamer of de Raad van State) en monarchistische elementen bestaan, en waarin een rechtsorde is voorondersteld als algemeen kader waarbinnen politiek wordt bedreven.

De democratische elementen, vastgelegd in deze rechtsorde, bestaan grofweg uit het beginsel van de volksvertegenwoordiging en het beginsel van burgerregering. Dat laatste stelt dat alle burgers politieke rechten hebben

en dus aan de regering van het land kunnen deelnemen. Door burgers gekozen burgers regeren over hun medeburgers. Het beginsel van de volksvertegenwoordiging zegt dat ‘het volk’ achtereenvolgens en afwisselend gepresenteerd moet worden door alle individuele burgers gezamenlijk (bij verkiezingen), door de volksvertegenwoordigers in vergadering (na verkiezingen) en door een regering steunend op een meerderheid (na de kabinetsvorming), en vervolgens weer door de burgers (bij nieuwe verkiezingen) en zo verder. Men noemt dit ook de ‘democratische legitimering’ van regeringsbeleid.

Deze kringloop van vertegenwoordigingen van het volk heb ik ooit de *cultus* van de democratie genoemd. Deze rituele oplossing vermijdt het onoplosbare probleem van de openbaring: wie weet nu eigenlijk wat het volk werkelijk wil? Het volk spreekt immers, net zoals God, nooit in eigen persoon: het moet op een of andere manier tot spreken worden gebracht. De oplossing is: *we doen alsof* de burgers weten wat ‘het volk’ wil, dat deze wil tot uiting komt in de volksvertegenwoordiging en dat de meerderheid daarvan in naam van het gehele volk mag regeren. Dit ‘doen alsof’ verliest echter op twee manieren aan geloofwaardigheid: het wordt ondermijnd door de religieuze of magische idee van democratie en door de onttovering van de maatschappij.

De wil van het volk is geen eenheid

Democratie gaat terug op de idee van volkssoevereiniteit: het volk neemt zijn lot in eigen hand en stelt zichzelf de wet. Het verwijst naar een samenleving waarvan de leden in gezamenlijkheid zichzelf regeren. En wie een dergelijke voorstelling koestert, heeft snel overspannen verwachtingen van democratische politiek.

Het religieuze of magische idee van democratie eist eigenlijk dat de vertegenwoordiger van *de wil* van het volk met één stem spreekt. Dat verdraagt zich moeilijk met de *onenigheid* die in werkelijkheid op het publieke toneel

verschijnt: de volksvertegenwoordigers (burgers en politici) spreken met vele stemmen. De schijn die de populistische spreker probeert te wekken, is dat hij namens het volk optreedt. De waarheid is dat hij meestal een deel van de Nederlanders tegen een ander deel uitspeelt. Populisme getuigt eerder van het feit dat een groep Nederlanders het blijkbaar moeilijk te verdragen vindt dat er ook nog Nederlanders zijn met andere denkbeelden of gewoonten. Het populisme is zo eerder het symptoom van het verdwijnen van de gemeenschapsidee in de democratie, dan het bewijs dat deze idee nog steeds leeft – in het

Het populisme leeft van de tegenstelling tussen regering en volk

zogenaamde thuisgevoel bijvoorbeeld. Populisten voelen zich juist helemaal niet thuis in het innerlijk verdeelde Nederland. Ze verlangen naar een homogeniteit die er niet is.

Spinoza schreef over de theocratie dat dit een regeringsvorm is die zich meer in de verbeelding dan in werkelijkheid afspeelt. Mensen stellen zich voor door God geregeerd te worden, maar worden in feite bestuurd door de mensen die in Gods naam optreden. In dezelfde zin zou men kunnen zeggen dat de democratie voor de ‘gelovigen’ eerder in hun verbeelding dan in werkelijkheid bestaat – zij het dat die werkelijkheid zich onophoudelijk opdringt en tot onbehagen leidt. Deze stemming slaat dan gemakkelijk om in een cynische beoordeling van de politieke werkelijkheid.

De kern van het onbehagen lijkt mij dat burgers die naar de tover van de democratie verlangen eigenlijk niet kunnen verdragen dat zij zelf het volk niet tot een eenheid kunnen maken. Een democraat met werkelijkheidszin zou moeten zeggen dat democrati-

sche verkiezingen de soms verbijsterende ervaring meebrengen dat het overgrote deel van de medeburgers op volksvertegenwoordigers heeft gestemd waarvan hij zelf vindt dat ze een rampzalige politiek voorstellen. De verkiezingen laten de religieuze opvatting van de democratie in rook opgaan, maar het lijkt erop alsof veel burgers dat niet kunnen waarden.

De verkiezingsceremonie kent één zwakke plek: ze is voor de burger te vrijblijvend. Twee personen die voor de wet trouwen, beloven wederkerig in het bijzijn van ambtenaar en getuigen hun levensgezel trouw. Dat betekent dat hij of zij niet al de volgende dag van gedachte verandert en met een ander aan de haal gaat. Wie echter bij de verkiezingen zijn of haar stem uitbrengt, is aan niets gebonden – en kan enkele weken later zijn stem al betreuren of gewoon zijn vergeten. Er zijn goede redenen om het uitbrengen van de stem vrij en geheim te houden, maar het tot niets verplichtende karakter van de ceremonie (die zich uit in het verschijnsel van de ‘zwevende kiezer’) past niet bij de politieke verantwoordelijkheid die de burger in de democratie heeft. De kern van de verkiezingsceremonie is immers niet alleen het stemmen op een volksvertegenwoordiger, maar ook een *overdracht van recht*. De burger brengt met alle medeburgers de wil van het volk tot spreken, die vervolgens in de samenstelling van de volksvertegenwoordiging een beslissend politiek feit is. Het zou zo moeten zijn dat de burgers daarmee hun stemrecht tot de volgende verkiezingen hebben afgestaan aan hun vertegenwoordiging.

Wie echter *gelooft* nog steeds zelf het volk te zijn, kan geen eerbied opbrengen voor de instelling die het volk vertegenwoordigt. Deze kiezer neemt zichzelf en de uitgebrachte stem niet ernstig genoeg. Terwijl deze burger gelooft in een religieuze opvatting van democratie, is hij of zij in deze vrijblijvendheid tegelijk verknoot met de onttovering van de maatschappij, zonder dit echter volledig te doorzien.

De onttoverde maatschappij: nihilisme

Onttovering is een begrip van sociologen waarmee zij duiden op het verdwijnen van magische en religieuze bestanddelen van de maatschappij. Tegelijk is de onttovering zelf mede het gevolg van onttoverende beschrijvingen van de maatschappij. Ik moet hier volstaan met een korte aanduiding en beperk mij tot wat noodzakelijk is voor mijn betoog. De beschrijving van een democratie als een samenleving waarin de burgers in gezamenlijkheid beslissen over zichzelf staat in vele maar niet in alle opzichten haaks op een onttoverde beschrijving van de moderne maatschappij. Democratisering is ontegenzeggelijk een belangrijk aspect in de modernisering van de maatschappij, maar beslist niet het enige en wellicht niet eens het doorslaggevende aspect. Juist deze kloof tussen een geïdealiseerde opvatting van een democratische samenleving en de werkelijkheid van de maatschappij kan zorgen voor het onbehagen in de democratie.

Wie de maatschappij ontdoet van haar tover ziet haar ontwikkeling als de *uitkomst* van een eindeloze hoeveelheid beslissingen van mensen en organisaties, beslissingen met een zeer verschillende invloed op de ordening en werking van die maatschappij. Die uitkomst is geheel afhankelijk van al die beslissingen en houdt zich niet aan een voorafgaande maat. Onttovering onthult de nihilistische kern van de maatschappij. Onttovering is ook de erkenning dat politieke beslissingen maar voor een deel invloed hebben in dit geheel van alle beslissingen – naast de overheid spelen andere maatschappelijke domeinen een rol. Onttovering is ten slotte de erkenning dat het democratische karakter van politieke beslissingen ook slechts van beperkte omvang is. Beslissingen met verreikende gevolgen worden gemaakt in laboratoria en de directiekamers van banken en grote bedrijven; maar ook de individuele beslissingen van grote groepen mensen hebben vanwege hun massa groot gewicht. Men zegt het vaak: de politiek loopt

meestal achter de feiten aan. En als de politiek niet beslissend is in de eerste plaats, dan lijkt daarmee de democratische idee een drog-beeld.

Toch kan men dit alles niet zonder meer ondemocratisch noemen. Het zijn tenslotte mensen die al deze beslissingen nemen en eigenlijk willen de meeste mensen ook dat de vrijheid om te beslissen over het eigen leven zoveel mogelijk bescherming geniet. Het liberale karakter van het politieke stelsel waarin wij leven drukt ook de wil van veel burgers uit. Dan moet men echter ook de consequen-

De verkiezingsceremonie is voor de kiezer te vrijblijvend

ties aanvaarden dat democratisch genomen collectieve besluiten niet allesbepalend zijn. Niettemin betekent democratisch hier niet in beide gevallen hetzelfde. De democratisering van de maatschappij betekent de erkenning van gelijke rechten van alle burgers, terwijl liberalisering – de gewaarborgde vrijheid van mensen hun eigen leven te bepalen – met ongelijkheid gepaard gaat. Immers, mensen verschillen zodanig in capaciteit en levenskansen dat zij hun vrijheid niet op dezelfde wijze kunnen invullen en in klinkende munt omzetten.

Een onttoverde blik moet eerder omgekeerd erkennen dat de mensenwereld niet zomaar veranderd is met de stappen die in de richting van democratisering zijn gezet. Ongelijkheid van kansen in de wereldwijde strijd om macht, rijkdom, toegang tot educatie, cultuur en genot enzovoort is niet bij toverslag verdwenen. Het is al heel wat dat in ons deel van de wereld de overheid de traditioneel kerkelijke taken van zielzorg, ziekenzorg, armenzorg, onderwijs en rechtspraak heeft overgenomen en tot grote bloei heeft gebracht. Een

onttoverde beschrijving van de maatschappij onderkent dat het publieke domein een eigen plaats daarin heeft, maar beslist niet de enige speler is. Zoals gezegd: mensen kunnen hun eigen beslissingen nemen en andere maatschappelijke domeinen kunnen werken volgens hun eigen maatstaven. Burgers hebben dus wel degelijk iets te zeggen wanneer ze hun stem uitbrengen.

Het klinkt allemaal als een vanzelfsprekendheid – voor wie niet de overtrokken verwachtingen van democratie heeft die aan de betoverde voorstelling ervan hangen. Het zou vanzelfsprekend moeten zijn om democratie los te koppelen van de idee van de maakbaarheid van de maatschappij: alsof ‘het volk’ de macht heeft zijn eigen maatschappij te ontwerpen en in werkelijkheid om te zetten.

Het zou vanzelfsprekend moeten zijn om democratie los te koppelen van de voorstelling van het homogene volk waarvan het heil of het algemene belang vaststaat. Burgers verschillen grondig van mening over wat goed is voor de samenleving en dat leidt tot een verdeelde volksvertegenwoordiging. Het zou vanzelfsprekend moeten zijn dat als burgers hun stem hebben uitgebracht en aldus een volksvertegenwoordiging hebben *gemachtigd* om namens hen het land te regeren, de burgers zelf ook de beslissing van ‘het volk’ – hun eigen beslissing! – respecteren. Democratie is ook de *macht* van het volk waar iedere burger zich bij neer moet leggen.

Er is op zich weinig mis met onze vertegenwoordigende democratie, ware het niet dat ze de burgers blijkbaar niet behaagt en dat politici zich geen raad weten met dit onbehagen. Een ‘eerlijk verhaal’ en een pragmatische, zakelijke en open vorm van regeren met oog voor de oppositie ontmoeten algemene hoon. De teleurgestelde burgers lijken vooral de onttovering te zien als een verlies waaraan iedereen schuld heeft behalve zichzelf – in plaats van als het wakker worden in de werkelijke mensenwereld die nog altijd voldoende mogelijkheden biedt er iets moois van te maken.

Tijd voor bezieling met werkelijkheidszin

Het politieke spreken van dit kabinet getuigt in sterke mate van de onttovering van de democratie – tot verbijstering van velen. Wellicht is dit een voorbode van een vernieuwing van wat we onder democratie verstaan: afstand doen van ideologische gelijkhebberij en recht doen aan de veelheid van gezichtspunten die op politieke problemen mogelijk zijn. Niettemin wordt ook de keerzijde in alle hevigheid zichtbaar: het ontbreken van substantiële inhoud, oftewel ‘het ontbreken van een visie’.

Ook al verdwijnt het geloof dat een democratisch gekozen regering in staat is ‘de wil van het volk’ te verwoorden en uit te voeren, dit hoeft niet te betekenen dat de politiek haar taak verliest een beeld te schetsen van de weg die we in Nederland opgaan. De maatschappij is nihilistisch in de zin dat aan de uitkomst van alle beslissingen geen vooropgezet plan ten grondslag ligt, maar daarom hoeft de politiek niet nihilistisch te zijn. Waarom is een politieke discussie onmogelijk over de vraag in welke richting we de Nederlandse maatschappij zouden willen laten gaan? Deze vraag heeft niets met ‘tover’ te maken maar getuigt van een zakelijke benadering. Het lijkt evenwel alsof de Nederlandse politiek in het andere uiterste van de onttovering is terechtgekomen en nog slechts over de financiering van publieke diensten wil spreken en niet over de vraag wat het publieke belang is. Het kan toch anders!

Het paradoxale resultaat van de onttovering van maatschappij en democratie is dat de verdeeldheid en onenigheid van de maatschappij ervoor zorgen dat er van die maatschappij ook niet langer één duidelijk en bindend verhaal bestaat. Een maatschappij die vanuit vele plaatsen met meer of minder gewicht wordt gestuurd – en waarin de politiek slechts één zo’n plaats is – kan ook niet langer een duidelijk beeld van zichzelf vormen.

De belangrijkste conclusie die politici hieruit zouden moeten trekken is dat populistische taal ons geen stap verder brengt omdat

deze een religieus en magisch begrip van de democratie vooronderstelt die niet van werkelijkheidszin getuigt. Politici kunnen best ‘therapeutisch’ verantwoord zijn in het omgaan met de gevoelswereld van de Nederlandse burger, maar moeten ook hun werkelijke politieke verantwoordelijkheid onder woorden brengen en voor de burgers zichtbaar maken. Er is een grondige discussie nodig over een politieke taal die past bij een onttoverde democratie.

De maatschappij is nihilistisch maar daarom hoeft de politiek niet nihilistisch te zijn

Deze politieke taal bevat in ieder geval de volgende bestanddelen. Ten eerste geeft het politieke spreken aan dat ‘de overheid’ slechts één speler is in een ingewikkelde wereld. De vraag is dan welke instructies deze speler meekrijgt om het spel goed te kunnen spelen. Ten tweede geeft het politieke spreken aan dat ‘de overheid’ afhankelijk is van de deskundigheid van anderen die beter weten hoe de wereld in elkaar steekt. De vraag is dan welke deskundigheid wordt aangeboord en welke conclusies men daaruit trekt. Ten derde geeft het politieke spreken aan dat de Nederlandse burgers het niet eens zijn over de leidende waarden. Er moet dus altijd duidelijkheid zijn over het feit dat er oplossingen moeten worden gezocht voor deze onenigheid die zoveel mogelijk recht doen aan de verschillende gezichtspunten. Ten vierde maakt een politiek spreken geen geheim van het bestaan van verschillende en mogelijk strijdige belangen. Iedereen kan weten dat die er zijn. Onttovering betekent dit alles niet achter een magische sluier uit het zicht te laten verdwijnen.

Er lijkt in Nederland iets grondig mis te zijn, zo heb ik betoogd, met de waarneming en beleving van het politieke stelsel dat we nog steeds een *democratie* noemen. Dat vindt zijn grond in verwachtingen over de democratie die niet passen bij een moderne maatschappij. Deze verwachtingen zorgen ook voor het ontbreken van voldoende besef van eigen verantwoordelijkheid van de burgers voor het politieke stelsel zelf. Het is volstrekt terecht wanneer dit kabinet wijst op de eigen verantwoordelijkheid van burgers niet alleen om hun eigen leven in goede banen te leiden, maar ook om gestalte te geven aan de samenleving als geheel. Pas dan, en alleen dan, kan de vraag opkomen of het een gezamenlijke verantwoordelijkheid is om te zorgen voor

mensen die niet geheel en al, of tijdelijk niet, of niet meer op eigen benen kunnen staan. Het wantrouwen kan alleen worden weggenomen als de burgers, die de grondslag zijn van een democratische samenleving, zowel bezielde zijn als bereid en in staat zijn de politieke taal te spreken die bij een onttoverde maatschappij past. Verantwoordelijke democraten zouden de verleiding moeten weerstaan om de magische taal van het gevoel te spreken. Gevoelens zijn immers weinig betrouwbare graadmeters. Ze vervormen de waarneming van de werkelijkheid vaak in grote mate. Het zou dus een goede zaak zijn wanneer politici voorzichtig proberen wat meer werkelijkheidszin te bevorderen onder de burgers.

 Zwarte Piet

OP PIET

I ♥ ZWARTE PIET

Hedendaagse vermommings van intolerantie

Het klassieke idee van verdraagzaamheid gaat teloor door een verlangen naar culturele en sociale eenheid, maar ook door angst om elkaar te kwetsen. Tolerantie gaat steeds meer op lafheid lijken, ten onrechte. Tijd om de rug te rechten.

- ▶ **Wendy Brown**, *Regulating Aversion. Tolerance in the Age of Identity and Empire*, Princeton University Press, Princeton 2006
- ▶ **Frank Furedi**, *On Tolerance. A Defence of Moral Independence*, Bloomsbury, Londen/New York 2011
- ▶ **John Christian Laursen & María José Villaverde (eds.)**, *Paradoxes of Religious Toleration in Early Modern Political Thought*, Lexington Books, Lanham 2012
- ▶ **Martha Nussbaum**, *De nieuwe religieuze intolerantie. Een uitweg uit de politiek van de angst*, Ambo, Amsterdam 2013 (vertaling van *The New Religious Intolerance. Overcoming the Politics of Fear in an Anxious Age*, Harvard University Press, Harvard 2012)

THEO DE WIT

Hoogleraar aan de TFI, Universiteit van Tilburg

Over wat de sociale deugd van de tolerantie inhoudt bestaat onder filosofen en historici een verrassend grote eensgezindheid. Tolerantie is de aanvaarding van praktijken, handelingen en overtuigingen die je tegelijkertijd hartgrondig afwijst. De socioloog Kees Schuyt heeft het kortweg over 'het onderdrukken van de neiging om te onderdrukken'.¹

Intolerantie kan vanuit deze definitie worden begrepen als ingrijpen in praktijken en het trachten te verbieden van opinies die ons niet zinnen. Deze betekenis van het begrip gaat al terug naar de tijd van de godsdiensoorlogen in de zestiende en zeventiende eeuw.

Tegenwoordig doet de soms grimmige publieke discussie over verdraagzaamheid en onverdraagzaamheid vermoeden dat er iets aan het verschuiven is in casu tolerantie, wellicht zelfs iets heel fundamenteels. Ik zal in dit essay op basis van enkele nieuwe boeken vier recente betekenisverschuivingen van (in)tolerantie beschrijven.

Sommige van deze herdefiniëringen zijn erg zichtbaar, andere verspreiden zich via subtiele culturele processen. Ze roepen allemaal de vraag op of de 'klassieke' idee van tolerantie niet op sterven na dood is, ook al wordt er door ons nog lippendienst aan bewezen.

Theo de Wit

Opmerkelijk genoeg werd deze vraag ook al opgeworpen door een van de intellectuele woordvoerders van de tegenbeweging uit de jaren zestig van de vorige eeuw, de neomarxist Herbert Marcuse. Daarom sluit ik af met een herlezing van zijn expliciete pleidooi voor intolerantie. En ik zal alvast onthullen dat die herlezing niet alléén maar kritisch zal uitpakken: ook van deze goeroe van wat vandaag door sommigen de 'linkse' kerk wordt genoemd valt nog iets te leren over de 'participatiesamenleving' waarnaar wij volgens meningen op weg zijn.

Binding van tolerantie aan een hoger goed

Eerst de vraag die de boven gegeven definitie van tolerantie impliciet al oproept: *waarom* zou ik praktijken die ik hartgrondig afwijs eigenlijk aanvaarden? Is dat niet eerder een vorm van lafheid, een gebrek aan een rechte rug of minstens laakbare onverschilligheid? Op dit punt ontwaart menig denker een of meerdere 'paradoxen' van de tolerantie, en dat reeds vanaf de zeventiende eeuw. In 1999 bracht Bernard Williams de centrale paradox van de tolerantie als volgt onder woorden: 'Tolerantie lijkt onmogelijk, want ogenschijnlijk vraagt zij van ons dat wij van mening zijn dat een bepaald geloof of een bepaalde praktijk volstrekt verkeerd of slecht is, maar er tegelijkertijd iets intrinsiek goeds in zien wanneer wij die laten gedijen.'²

Toch hoeft van een paradox geen sprake te zijn wanneer wij inzien dat goed begrepen tolerantie altijd in dienst staat van een hoger goed dat door haar wordt beschermd en die de tolerantie tegelijkertijd begrenst; zij kan

dus nooit zelf de hoogste waarde zijn.³ Wie bijvoorbeeld tolerantie bepleit omdat zij de 'open samenleving' mogelijk maakt, geeft daarmee aan dat deze open samenleving zelf *niet* 'geopend' en prijsgegeven kan worden. Wordt deze (ernstig) bedreigd, dan naderen we ook de grens van de tolerantie.

In zijn boek over tolerantie uit 2011 geeft de socioloog Frank Furedi een duidelijk antwoord op de vraag, welk hoger goed er zijns inziens beschermd moet worden via de tolerantie: het is de individuele morele onafhankelijkheid of autonomie. Vandaar de ondertitel van zijn boek: 'A defence of moral independence'. In de negentiende eeuw gaf de liberale denker John Stuart Mill aan dit ideaal een glans die voor Furedi nog steeds niet is verbleekt. Mills idee van morele autonomie ontkent niet het belang van de waarheid of van het morele oordeel, maar die waarheid kan volgens hem het best worden ontdekt door het zelfstandige individu 'dat zich met de wereld engageert als een actief, rationeel en bewust individu'.

De gewetens- en godsdienstvrijheid wordt bij Mill uitgebreid tot de uitoefening van de morele autonomie, 'want het is beter dat mensen hun eigen weg naar de waarheid vinden dan dat de waarheid hun wordt opgelegd.'⁴

De waarde van tolerantie is voor Mill dus zowel epistemologisch (voor de groei van kennis dient men open te staan voor dissidente theorieën) als moreel relevant. Ook moreel gezien is het immers mogelijk dat de heersende opinie het bij het verkeerde eind heeft en de ketterse opvatting de juiste is. De praktijk van de tolerantie is hier het middel om de waarheid te vinden in een situatie van *morele onzekerheid*, die in een liberale samenleving dan ook moet worden aanvaard.

In een samenleving als de Nederlandse, die de liberale waarden bijna van links tot rechts heeft omarmd, klinkt Mills pleidooi nogal vertrouwd en vanzelfsprekend. Zo pleit minister Asscher in een toelichting op zijn 'Agenda Integratie' voor de zijns inziens typisch Nederlandse 'vrijheid om jezelf te zijn' in combina-

Tolerantie kan nooit zelf de hoogste waarde zijn

Theo de Wit

tie met een niet-vrijblijvende ‘participatie’ aan de samenleving. Furedi betoogt echter dat juist de combinatie van tolerantie met morele autonomie en collectieve waarheidsvinding tegenwoordig snel terrein verliest. De eerste twee van de vier herdefiniëringen van tolerantie die ik hier onderscheid zijn dan ook aan zijn observaties ontleend.

Respect!

Trendgevoelige ethici, maar ook bestuurders en politici, koppelen tolerantie tegenwoordig niet zelden direct aan ‘sociale cohesie’ en aan het managen van relaties tussen groepen. Zo stelt Michael Walzer direct aan het begin van zijn boek over tolerantie uit 1998: ‘Mijn onderwerp is tolerantie – of, misschien beter, de vreedzame co-existentie van groepen mensen met een verschillende geschiedenis, cultuur en identiteit’.⁵ Vooral in de Verenigde Staten wordt tolerantie dikwijls gepresenteerd als het antwoord op de problemen van de multi-etnische en multiculturele samenleving, een soort ‘etiquette jegens minderheden’, vooral minderheden die bij de meerderheid van de samenleving niet goed liggen. Het gevolg is dat individuen hier vooral worden opgevat als personificaties van een groepscultuur en van groepsbelevingen; achter het individu staat altijd het ‘culturele feit’. Vooral gevestigde groepen kunnen dan rekenen op tolerantie, ‘respect’ en groepsrechten, zo vreest Furedi. Afwijkende individuen (in de VS in de jaren veertig tot zestig van de vorige eeuw bijvoorbeeld atheïsten, communisten en *beatniks*) niet of nauwelijks.

Furedi spreekt over de verstening (*fossilization*) van identiteiten, die het gevolg is van een culturele tendens om cultuur, seksualiteit of etniciteit als determinerende factoren te beschouwen van het bewustzijn en de identiteit van mensen. Tolerantie wordt hier niet alleen gereduceerd tot de etiquette van een beleefde samenleving, maar wanneer wij mensen moeten tolereren *vanwege* hun groepsidentiteit (homoseksuelen, moslims, joden), dan wordt

het steeds moeilijker nog te discussiëren over homoseksualiteit, de islam of het jodendom. Tolerantie verliest dan haar band met het kritische oordeel, ja dit kan zelfs taboe verklaard worden. We herkennen hier een van de inconsistenties van het multiculturalisme, althans een versie hiervan: met de beste bedoelingen pleiten voor een ‘recht op onderworpenheid’ aan barbaarse gewoonten die nu eenmaal de eretitel ‘groepscultuur van de ander’ dragen.⁶

Symptomatisch voor een dergelijke identiteitspolitiek is ook dat ‘diversiteit’ er wordt opgewaarderd van een feitelijke categorie (in de biologische of sociale wereld) tot een moreel ideaal. ‘Leren leven met diversiteit’ is vandaag het motto van talloze boeken, cursussen en workshops en het mission statement van vele bedrijven en publieke instellingen. Soms evolueert tolerantie zelfs tot een geschiedfilosofisch einddoel van de geschiedenis, zoals toen de Verenigde Naties het jaar 1995 uitriepen tot het ‘jaar van de tolerantie’, en tolerantie daarbij opvatten als ‘respect, aanvaarding en waardering van de rijke diversiteit van de culturen van onze wereld’.⁷

Het verschil met Mill is hier verhelderend. Bij hem is diversiteit en de pluraliteit aan perspectieven en karakters geen ideaal of een te conserveren realiteit, maar het middel om meer helderheid te verkrijgen over de grote menselijke vraagstukken. Van belang is vooral ook om te letten op de keerzijde van de nieuwe lofzang op het verschil. Wie twijfels heeft bij de *waardering* van sommige verschillen geldt al spoedig als intolerant omdat hij de ‘harmonie in verschil’ (zoals de UNESCO haar tolerantie-ideaal onder woorden brengt) verstoort. Kortom, tolerantie dreigt in deze versie een instrument te worden ter bevordering van de morele conformiteit.

‘Alle tekeningen zijn even mooi’

De gedaanteverandering van (groeps)diversiteit in een moreel en zelfs kosmopolitisch ideaal kan tot gevolg hebben dat het vrije oordeel

Theo de Wit

van de enkeling in een negatief daglicht komt te staan. Het respect voor de autonomie van de ander verandert in de eis de feitelijk gemaakte (culturele) keuzen van de ander zonder meer te erkennen en te aanvaarden. 'De meer tolerante persoon is de minder oordelende persoon', zo las Furedi in een boek over tolerantie uit de jaren negentig. Maar geen oordeel hebben over andermans gedrag of opvattingen heeft op zichzelf nog geen morele kwaliteit.

De aversie tegen het oordeel brengt Furedi in verband met de wending naar een 'therapiecultuur' in westerse samenlevingen. Daar is 'identiteit' geworden tot iets dat vóór alles bescherming en bevestiging nodig heeft omdat wij mensen ons daarin onmachtig en kwetsbaar voelen. Maar wanneer elke identiteit gelijkelijk gerespecteerd wordt, wordt er niemand werkelijk gewaardeerd. Het is de retorische geste van mijn toenmalige kleuterjuf: 'Alle tekeningen zijn even mooi!' In de volwassen wereld komt deze goedbedoelde neutraliteit neer op een therapeutisch tolerantierégime dat iedereen een positief zelfbeeld wil bezorgen.

En ook hier is er een intolerante keerzijde. De 'verkeerde' uitingen over anderen (kritische opmerkingen en offensieve taal die al snel 'hate speech' worden genoemd) dienen te worden gecriminaliseerd en bestraft. Voor dit doel wordt de grens tussen discussie en bloedvergieten door zelfbenoemde censoren zeer poreus gemaakt: woorden hebben volgens hen zo ongeveer hetzelfde effect als 'kogels', offensieve taal is 'vernietigend' voor ons zelfbeeld et cetera. Het verwarren van tolerantie met verplichte erkenning 'transformeert een idee dat verbonden was met de uitoefening van de vrijheid tot een idee dat open discussie en kritiek actief gaat ontmoedigen'.⁸

Ook bij Mill bestaat er een grens aan de vrijheid, het befaamde schadebeginsel ('harm principle') dat deze denker introduceerde. Wie anderen schaadt bij de uitoefening van zijn vrijheid krijgt te maken met wettelijke dwang die zijn vrijheid beknot. Mill dacht

daarbij aan (het aanzetten tot) fysieke schade aan anderen. Beledigingen en leugens of immorele en gevaarlijke opinies vielen daar voor hem niet onder: die zijn een kleine prijs voor het grote goed van een bloeiend openbaar debat tussen autonome mensen. Als socioloog weet Furedi natuurlijk dat percepties van schade, pijn en lijden bemiddeld zijn door culturele normen en betekenissen. Welnu, de reden dat wij wegdrijven van Mills (ideale) wereld van de autonomie is dat in het Westen 'bijna elke menselijke ervaring wordt begeleid met een soort bijsluiter waarin ons op de ge-

Obama lijkt zich het motto van Lenin te hebben eigen gemaakt: vertrouwen is goed, controle is beter

zondheidsrisico's wordt gewezen', vooral ook de emotionele risico's.⁹ Die worden in toenemende mate gepresenteerd als nog veel schadelijker dan fysiek letsel. Ook een neutrale houding of niet uitdrukkelijk 'respect' tonen kan dan al schadelijk zijn. In een cultuur waarin het emotionele welzijn zo wordt opgevat zal 'het territorium waarbinnen tolerantie [à la Mill, TdW] getolereerd wordt, slinken'.¹⁰

Natuurlijk is Mills tolerantie 'risicovol', zo geeft Furedi volmondig toe: zodra de traditionele beperkingen inzake opinie, geloof en taalgebruik verdwijnen, wordt het moeilijk om de toekomst van het publieke leven te voorspellen. Maar westerse samenlevingen, zo observeert hij, zijn momenteel wars van risico's, en woorden als 'experiment' en 'experimenteel' hebben de bijklank van gevaarlijk en onverantwoord gekregen. In naam van de gezondheid en veiligheid wordt 'onverantwoord' gedrag van de kant van de burger dan ook steeds meer object van overheids campagnes en controle.

Theo de Wit

Furedi verwijst bijvoorbeeld naar de ‘nudge-doctrine’ van de door president Obama in dienst genomen Harvard-hoogleraar Cass Sunstein, waarin de private voorkeuren van burgers tot object van staatsregulering en controle worden genomen; de staat moet deze een duwtje (‘nudge’) in de juiste richting geven. Furedi kan zijn these ook bevestigd zien door Edward Snowdens recente ont-hullingen van het omvangrijke PRISM-programma, waarbij de Amerikaanse staat zich toegang verschaft tot de internet-communicatie van burgers wereldwijd. De regering-Obama lijkt zich het motto van Lenin te hebben eigen gemaakt: vertrouwen is goed, controle is beter.

Door het veiligheids- en therapie-dispositief dat overal slachtoffers en gevaar voor emotionele wonden ziet opdoemen, vervaagt de voor de klassiek-liberale tolerantie zo belangrijke grens tussen woorden, gedachten en daden. In naam van de veiligheid begint *privacy* momenteel een achterhaalde waarde te worden. En Furedi laat zien dat feministen de laatste decennia pornografie als ‘gedwongen seks’ beschrijven, dat anti-racisten in racistische taal ‘geestelijke moord’ zien, terwijl zogeheten life-coaches onplezierige communicatie opvatten als het gezondheidsprobleem van de ‘giftige woorden’ waartegen wij beschermd moeten worden.

Dit is wat Furedi’s essay over tolerantie ons te denken geeft: terwijl wij ons in het Westen (vooral ook in Nederland) nog steeds druk maken over de onliberale aspecten van praktijken van bepaalde godsdienstige minderheden, is de echte bedreiging van de tolerantie allang verhuisd naar een regime dat zich op veiligheids- en therapeutische argumenten beroept. ‘Intolerance comes in many guises’, zo concludeert Furedi diverse malen in zijn boek.¹¹ Oog in oog met dit soort ontwikkelingen verdedigt hij de robuuste opvatting van George Orwell: ‘Als vrijheid iets betekent, dan wel het recht om mensen te vertellen wat zij niet willen horen.’¹²

Onze cultuur is de beste! Tolerantie als wapen in een cultuurstrijd

De meest spectaculaire metamorfose van de tolerantie is zonder twijfel een culturele. Voor menigeen is tolerantie het laatste decennium, net als ‘cultuur’ en zelfs ‘traditie’ de aanduiding geworden van een politieke scheidslijn. Wij mogen dan de laatste jaren in Europa – misschien wel het meest hartstochtelijk in Nederland – afscheid hebben genomen van de ietwat rozige idee over een ‘multiculturele samenleving’ als een harmonieuze samenzang van vele culturele stemmen, we zijn onszelf en anderen nog steeds blijven beoordelen in termen van ‘cultuur’. We zijn kortom geen multiculturalisten meer maar des te meer ‘culturalisten’. En tolerantie wordt verrassend genoeg een belangrijk ingrediënt in een clash tussen culturen die zich volgens velen de laatste decennia voltrekt.

Zoals de Amerikaanse politiek filosoof Wendy Brown betoogt in haar boek over tolerantie uit 2006 kan het recente polemische discours over tolerantie als volgt worden geformuleerd: wij (liberale westerlingen) hebben Cultuur (met een grote C: beschaving, vrijheid, gelijkheid, tolerantie et cetera), maar zij (niet-liberale volkeren, tegenwoordig allereerst moslims) zijn cultuur, dat wil zeggen: in de greep van niet-liberale cultuurwaarden en een achterlijke religie.¹³

Misschien, zo oppert zij, kan tolerantie tegenwoordig minder dan ooit accuraat worden beschreven en geanalyseerd als een eenvoudige ‘kosmopolitische’ ethische deugd die co-existentie tussen mensen mogelijk maakt in de context van pluralistisch geworden samenlevingen. Zij stelt dan ook een methodische verschuiving voor. Tolerantie had altijd al de status van een para-legale en para-statelijke praktijk: we zijn immers niet juridisch verplicht om tolerant te zijn, het is een soort sociaal en moreel supplement van de wet. Welnu, ‘governmentality’ in de betekenis die Michel Foucault daaraan heeft gegeven, organiseert

Theo de Wit

het para-statelijke 'beheer van het gedrag' ('the conduct of conduct'). Denk bijvoorbeeld aan de retorische fixatie van wie als een marginale en wie als een ware burger geldt, welke individuen en groepen capabel zijn voor tolerantie en welke als 'gevaarlijk' dienen te worden beschouwd, wie er als 'liberaal' en 'universeel' en wie er eerder als 'particularistisch' en 'traditioneel' te boek moet staan.

Om in staat te zijn deze nieuwe functie van tolerantie als een component van complexe discoursen en technieken van zelfregulatie en ook van gewelddadig ingrijpen (zelfs de 'war on terror' is de laatste jaren wel gelegitimeerd in naam van de tolerantie) te analyseren, moet men zich volgens Brown losmaken van de 'aura van pure goedheid' die het beroep op tolerantie aankleeft.¹⁴ We moeten dus weerstand bieden aan de verleiding om de 'deugd' van tolerantie los te maken van macht en onderwerping. Want dit is precies wat er in hedendaagse liberale politiek regelmatig gebeurt: deze kan tolerant zijn jegens 'diversiteit' omdat zij zelf als 'neutraal' en 'universeel' poseert en daarom de scheidsrechter van culturele en religieuze pluraliteit kan zijn. Het conservatisme is op dit punt eerlijker, omdat het erkent dat zijn waarden en loyaliteiten verbonden zijn met de nationale cultuur.¹⁵ Tegenwoordig, zo luidt Browns kritische observatie, kan tolerantie conflicten depolitiseren, soms zelfs een substituut worden voor rechtvaardigheid, en ten slotte ook bepaalde individuen en groepen als inherent inferieur en 'intolerant' labelen en zo als voorwendsel voor (gewelddadige) interventie dienen.

Zoals we weten was het Geert Wilders die in 2007 de laatste stap zette in deze curieuze gedaanteverandering van de tolerantie. Zijn partij pleitte vanaf dat moment voor de opschorting van de vrijheid van godsdienst voor moslims in naam van de vrijheid. Dit mag ons absurd in de oren klinken, maar het is niets anders dan de (onder meer uit de Republiek van Weimar bekende) dialectische logica van de uitzonderingstoestand.¹⁶ Om de *vrijheid* als

de naam van onze politieke orde te redden (zoals in uitdrukkingen als 'het vrije Westen' of de Duitse 'Freiheitlich Demokratischer Grundordnung') moeten wij bepaalde burgerlijke *vrijheden* als tijdelijke maatregel opschorten. In dit nieuwe discours is intolerantie de morele en politieke plicht van beschaafde mensen. Tolerantie staat dan niet langer in dienst van de burgerlijke autonomie of zelfs maar de lieve vrede; zij is een wapen geworden in de polemische zelfbevestiging en politieke afgrenzing van onze politieke orde in naam van de 'wil' van het volk.

Perverse sluiers. De nieuwe intolerantie jegens religieuze loyaliteiten

In haar nieuwe boek over religieuze (in)tolerantie maakt de filosofe Martha Nussbaum zich niet schuldig aan de variant van politieke correctheid die Furedi bekritiseert, het verplichte applaus voor groepsverschillen. In een samenleving die is gebaseerd op gelijk respect voor personen, zo schrijft zij bijvoorbeeld, 'staat het mensen met een religieus of seculier gemotiveerde mening volkomen vrij om de religieuze gebruiken van iemand anders af te keuren, of zelfs alle religieuze gebruiken en het verschijnsel religie zelf af te keuren'.¹⁷ Nussbaum gaat uitvoerig in op het klimaat van 'angst en achterdocht' waarin wij momenteel leven, op de 'narcistische' emotie van de angst en het verschil tussen rationele en niet-rationele angst. Zij analyseert geduldig de vele ernstige en minder ernstige incidenten en gebeurtenissen die goeddeels met de presentie van de islam in westerse samenlevingen verband houden en die ervoor gezorgd hebben dat een hele reeks namen, objecten en kledingstukken een hoogst politiek-symbolische lading hebben gekregen. Iedereen kent inmiddels de commotie in vele staten over moskee en minaret, over boerka en hoofdoek, over het angstbeeld van de sharia, over Breivik... wat kan een filosoof hier precies aan bijdragen?

Theo de Wit

Nussbaum stelt voor om onszelf te midden van onze (media)cultuur van affectieve besmetting grond onder de voeten te verschaffen door een combinatie van drie ingrediënten: goede politiek-ethische beginselen, een consequente (en dus niet alleen op eigenbelang gestoelde) argumentatieve toepassing daarvan op concrete gebeurtenissen en voorstellen, en verbeeldingskracht. Die laatste omschrijft zij als 'het cultiveren van de innerlijke blik', de ontwikkeling van het vermogen om 'de wereld te zien zoals een minderheid die beleeft'.¹⁸ Tolerantie is voor haar vooral een leerproces dat deze ingrediënten combineert: beginselen, ethische consequentie en inlevingsvermogen.

Zij laat om te beginnen zien dat religieuze verdraagzaamheid niet een uitvinding is van de Europese Verlichting — die gedachte is misschien zelf al een product van 'die intense gerichtheid op het zelf die anderen in het duister duwt',¹⁹ te weten de angst. Wel heeft het beginsel van de gelijke waardigheid ('equal dignity') dat zij verdedigt zijn wortels bij de Stoa en in het christendom. Hoewel de grond van deze gelijke waardigheid omstreden is

Godsdienstvrijheid is in de Verenigde Staten beter beschermd dan in Europa

gebleven, bestaat er wel brede steun voor de gedachte dat overheden deze waardigheid niet mogen schenden. En aangezien het geweten ('conscience'), het vermogen 'waarmee wij de ultieme betekenis van ons leven zoeken', een aspect of zelfs de kern is van de menselijke waardigheid, is de schending van de gewetensvrijheid ook een schending van de menselijke waardigheid. Bovendien is dit vermogen kwetsbaar: het geweten kan ernstig bescha-

digd en zelfs verkracht worden door slechte wereldse omstandigheden. Uit deze drie premissen trekt Nussbaum een belangrijke conclusie, namelijk dat het van groot belang is 'dat we de omstandigheden in de wereld zodanig bijschaven dat niet alleen de vrijheid om te geloven beschermd is, maar ook de vrijheid om openlijk van dat geloof blijk te geven en de riten die daarvan deel uitmaken uit te voeren'.²⁰ De vrijheid dient dus zowel gelijk als ruim ('ample') te zijn, met als grens alleen het 'dwingende staatsbelang'.

Zij demonstreert overtuigend dat de zo opgevatte godsdienstvrijheid in de Verenigde Staten beter beschermd is dan in Europa, iets wat deels historisch verklaarbaar is en deels samenhangt met een onderliggende opvatting over wat een politieke gemeenschap is. Veel van de kolonisten die naar de Amerikaanse kolonies trokken hoopten daar godsdienstvrijheid te vinden en niet louter 'tolerantie', een begrip dat lange tijd bleef verwijzen naar hiërarchisch georganiseerde samenlevingen en naar meerderheden die minderheden 'grootmoedig' hun rechten gunden.

Als een rode lijn door haar boek loopt Nussbaums kritiek op de door Europese natiestaten nagestreefde religieuze, etnische of nationale 'homogeniteit' die minderheden liever assimileert dan tegemoet komt of accomodeert zoals in de Verenigde Staten meestal het geval is.²¹ Zelfs voor Frankrijk, de staat die sinds de Franse Revolutie uitdrukkelijk geen 'romantische' maar een politieke fundering koos, gaat dit op. Zo beoordeelt Nussbaum het befaamde voorstel van de commissie-Stasi in 2003 om schoolkinderen het dragen van islamitische hoofddoekjes, joodse keppeltjes of 'grote' christelijke kruisen te verbieden als 'inherent discriminatoir'. Het — destijds ook aangenomen — voorstel legt namelijk een 'ongelijke last' op aan aanhangers van de eerste twee religies: terwijl een keppeltje en een hoofddoek voor joden en moslims niet zelden als een religieuze verplichting wordt beschouwd, geldt dat niet voor het christelijke

Theo de Wit

kruis(je). Nussbaum karakteriseert het Franse *laïcité*-stelsel dan ook als ‘een non-religie als staatsreligie’ (‘the establishment of nonreligion’).²² Over Amerika’s eigen ‘civil religion’ zwijgt Nussbaum overigens in alle talen. Maar is dat niet de Amerikaanse variant van de nationale ‘homogeniteit’?

Het is nogal deprimerend, maar ik vrees dat Nussbaum gelijk heeft: vooral Europese staten hebben de neiging, in het bijzonder in crisisperiodes zoals momenteel, om zich op te vatten als ‘gated communities’, maar dan op nationale schaal, waarin je alleen omgaat met ‘ons soort mensen’ en minderheden gelijke ruimte weigert.²³ Het is ongetwijfeld om die reden dat zij in haar boek pleit voor de training van ‘inlevende verbeelding’ (‘sympathetic imagination’), het derde ingrediënt van haar pedagogiek van tolerantie, bijvoorbeeld via lessen maatschappijleer, de lectuur van literaire werken over de interreligieuze dialoog en een inrichting van de publieke ruimte die ervoor zorgt dat minderheden met minderheden in contact komen en vice versa.

Toch krijgt haar pleidooi hier ook met regelmaat iets moralistisch en betweterigs, zoals wanneer zij Lessings beroemde toneelstuk ‘Nathan der Weise’ (1770) over de omgang tussen de religies achteraf gaat corrigeren, dat wil zeggen tegen de meetlat gaat leggen van haar eigen morele beginselen. Niemand komt in dit toneelstuk op het idee, zo lezen we bijvoorbeeld, ‘dat ook polytheïsten, agnosten en atheïsten zich in het gezelschap van de deugdzamen kunnen voegen’.²⁴ Ook Socrates wordt streng terechtgewezen omdat hij onvoldoende oog had voor de ‘diversiteit van de mensen en hun levenswijzen’ en het hem ontbrak aan ‘nieuwsgierige verbeelding’.²⁵

Hier gaan Nussbaums beginselen en deugden functioneren als een tribunaal waarvoor vertegenwoordigers van onze wijsgerige en literaire traditie zich dienen te verantwoorden. Maar is dat nu juist ook niet een van de kenmerken van de pleitbezorgers van de polemische tolerantie die ik eerder behandelde

— dat wil zeggen Nussbaums grootste tegenstanders? Het is namelijk ook vanuit dit type politieke correctheid dat men de vraag gaat opwerpen of Mohammed geen ‘pedofiel’ was en men met het voorstel komt de Koran te verbieden. Om in Nussbaums eigen jargon te blijven: ook hier manifesteert zich een vorm van ‘narcisme’, maar ditmaal niet zozeer een narcisme van de angst maar de morele zelfgenoegzaamheid die ertoe leidt dat het gesprek met onze voorouders er vooral toe dient onszelf met onszelf te feliciteren. Zo is het vanuit Nussbaums (of Furedi’s) idee van tolerantie ook geenszins evident waarom niet alleen de verinnerlijking van het rechtsbewustzijn van gelijke rechten voor mannen, vrouwen en homo’s, maar ook het hebben van een positief oordeel over wat Asschers *Agenda Integratie* LHBT’s noemt (lesbiennes, homo’s, biseksuelen en transgenders), object van staatsbemoeienis moet zijn, zoals hij schijnt te denken.

Marcuses afscheid van de tolerantie in de jaren zestig

Ten slotte loont het de moeite om de hier beschreven erosie van de klassiek-liberale tolerantie en het afglijden naar een rechts-populistisch intolerantiepleidooi te vergelijken met het linkse pleidooi voor intolerantie van Marcuse uit de zestiger jaren. In zijn befaamde traktaat over ‘repressieve tolerantie’ uit 1965²⁶ poneerde Marcuse de stelling dat de verwerking van tolerantie in ‘ontwikkelde industriële samenlevingen’ een subversieve praktijk vereist en dus *intolerantie* ten aanzien van politieke praktijken, opvattingen en gedragswijzen die door de meerderheid van de bevolkingen en hun regeringen geduld worden. Deze stelling impliceert een kritisch onderscheid tussen twee vormen van tolerantie, een onderscheid dat in Marcuses betoog in allerlei bevoordelingen opduikt.

‘Beperkte’ staat bij hem tegenover ‘alzijdige’, ‘abstracte’ tegenover ‘bevrijdende’ tolerantie, geperverteerde verdraagzaamheid

Theo de Wit

tegenover een verdraagzaamheid die de naam is voor een humane samenleving, een 'bestaan zonder angst en armoede'. Zoals uit deze laatste formulering blijkt, is tolerantie voor Marcuse niet de deugd van de terughoudendheid zoals bij de eerder geciteerde Schuyt, maar een politieke utopie, een doel op zichzelf. Tolerantie in deze zin verwijst dus niet naar blijvende verschillen, maar juist naar een toestand waarin deze zijn opgeheven.

Omdat de laat-industriële samenlevingen volgens Marcuse door geweld en onderdrukking worden gekenmerkt is *intolerantie* nodig om de status-quo van het nu bijna algemeen als noodzakelijk en onvermijdelijk verdragen 'systeem' van geweld en repressie te doorbreken. Dit systeem van normaliteit is dus in werkelijkheid een soort uitzonderingstoestand. Hier begint zijn betoog verwantschap te vertonen met Wilders' pleidooi voor opschorting van de godsdienstvrijheid.

Net als Furedi nu beriep Marcus zich destijds op John Stuart Mill, die tolerantie dus als voorwaarde beschouwde voor de uitoefening van de autonomie, die erin bestaat dat burgers gezamenlijk door middel van de rede een samenleving inrichten. Marcuse onderschrijft als marxist deze verlichtingsgedachte die tolerantie koppelt aan progressieve, redelijke zelfbepaling van het volk. Maar dit brengt hem tegelijkertijd tot enkele radicale gevolgtrekkingen met betrekking tot het laat-kapitalistische systeem.

Deze samenleving is volgens Marcuse een totaliteit geworden die immuun lijkt voor kritiek en oppositie, omdat zij bijna alles kan integreren. Marcuse beseft dat de marxistische klassenanalyse haar scherpte en haar politieke betekenis is kwijtgeraakt. En in een 'maatschappij van overvloed' kunnen ook allerlei andere vormen van oppositie en tegenspraak zonder (politieke) problemen gedoogd worden: die van kunstenaars, intellectuelen, minderheden et cetera. Hier begint Marcuses verzet. Hij spreekt over repressieve tolerantie en repressieve 'ontsublimering'. Intelligente

en domme meningen, ongevormden en geletterden, zo stelt hij vast, worden tegenwoordig met hetzelfde respect bejegend; propaganda en opvoeding, waarheid en leugen, belangrijke nieuwsfeiten en amusement, kortom 'zin en onzin' worden ononderscheidbaar en vermengen zich.

De zich op Mill beroepende rechtvaardiging hiervan luidt dat in een (parlementaire) democratie niemand in het bezit is van de waarheid. De vele waarheden dienen met elkaar te wedijveren en ten slotte aan het 'volk' te worden voorgelegd. Maar dit gaat volgens Marcuse vandaag niet meer op.

In Wilders' utopia is tolerantie overbodig omdat pluraliteit en vreemdheid er ontbreken

Waarom niet? Vandaag wordt de progressieve historische weg naar ware autonomie door een massieve indoctrinatie van de meerderheid van het volk eerder geblokkeerd, zodat de kans op een vrije, redelijke samenleving juist door een tolerantie die de bestaande tegenstellingen neutraliseert zo goed als nihil wordt. Alleen een opschorting van de tolerantie jegens de reactionaire verdedigers van de status-quo kan hier wellicht een kwalitatieve doorbraak forceren. Deze taak ziet Marcuse weggelegd voor de 'emancipatoire krachten' — kleine, vaak geïsoleerde groepen van minderheden, studenten en intellectuelen. Alleen daar is de vonk van de rede nog te vinden. Omdat in de bestaande democratie die geen democratie is de 'bodem voor bevrijdende tolerantie nog gelegd moet worden', balanceert Marcuse bij de politieke gevolgtrekkingen van zijn betoog op de rand van een pleidooi voor een soort opvoedingsdictatuur.

Theo de Wit

‘Wanneer het volk niet meer (of liever: nog niet) soeverein is’, zo lezen we bij hem, ‘maar door de werkelijk soevereine machten wordt “gemaakt” — bestaat er dan een alternatief voor de dictatuur van een “elite” over de massa?’²⁷ Het hedendaagse rechts-populisme is in veel opzichten het spiegelbeeld van dit pleidooi voor een verlichtingsdictatuur. Daar is het niet de rede en de waarheid die worden uitgespeeld tegen het geïndoctrineerde volk, maar het volk tegen de ‘linkse kerk’, een zelfbenoemde elite die de scepter zwaait en de volkswil blokkeert.

Marcuses intuïtie: de trivialisering van de tolerantie

Marcuses utopie van de tolerantie kan tegenwoordig beschouwd worden als de laatste, wanhopige variant van een neomarxistische geschiedfilosofie, waarbij tolerantie uiteindelijk samenvalt met het onweersproken heersen van de Rede, die zich desnoods ook gewelddadig (daar laat Marcuse geen misverstand over bestaan)²⁸ vestigt. Maar, zo kan men zich afvragen, waarom is er dan nog tolerantie nodig? Zij wordt met het voortschrijden van de ‘autonomie’ steeds overbodiger. En zonder pluraliteit wordt tolerantie een onzinnig begrip.

Een vergelijkbaar probleem speelt er bij het hedendaagse rechts-populisme. De ‘wil’ van het volk wordt daar opgevat als homogeen en

eenduidig, zodat afwijkingen daarvan zoals de presentie van de islam of ‘elitaire’ kunst het best kunnen worden gemarginaliseerd of zelfs verboden. Ook in Wilders’ utopia is tolerantie uiteindelijk overbodig omdat pluraliteit en vreemdheid in de sterke zin er ontbreken.

Toch is er bij Marcuse ook een observatie te vinden die mij nog steeds zeer relevant lijkt voor het huidige debat over pluraliteit en diversiteit in een democratie als de Nederlandse. Hij constateert dat de liberale democratie in een kapitalistische consumptiecultuur de tendens heeft ‘zelfverwerkelijking’²⁹ volledig los te maken van haar maatschappelijke en politieke betekenis en implicaties. Hij spreekt over de ‘scheiding van individuen van hun politiek bestaan’. Zelfverwerkelijking wordt getolereerd en aanbevolen als neutrale, sociaal en politiek betekenisloze zelfexpressie, ‘jezelf zijn’ (‘man selbst zu sein’).³⁰

Hier zijn we terug bij Asschers integratieagenda. De minister heeft gelijk: de ‘vrijheid om jezelf te zijn’ is alleen mogelijk en houdbaar wanneer deze wordt geschraagd door de wil tot participatie aan de samenleving en politiek en de daarin bestaande dialoog. Dat is echter niet alleen een opdracht aan nieuwkomers maar voor alle burgers in een samenleving die diverser is dan ooit. Tolerantie in de zin van Schuyt, Furedi en Nussbaum blijft in zo’n samenleving broodnodig, omdat eenheid en homogeniteit er omstreken zijn en blijven.

Noten

- 1 Kees Schuyt, ‘Alledaagse tolerantie: Een onvolmaakte deugd’, in: Marcel ten Hooven (red.), *De lege tolerantie. Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland*, Amsterdam: Boom, 2001, pp. 163-173; 165.
- 2 Bernard Williams, ‘Tolerating the intolerable’, in: Susan Mendus (ed.), *The Politics of*

- Toleration. Tolerance and Intolerance in Modern Life*, Edinburgh, 1999, pp. 65-77; 73.
- 3 Zie voor een uitwerking van deze stelling Theo W.A. de Wit, ‘Why tolerance cannot be our principal value’, in: *Bijdragen* 71/4 (2010), pp. 377-390.
 - 4 Furedi, *On Tolerance*, p. 126 en p. 42.
 - 5 Michael Walzer, *On Tolerance*, New Haven, 1997, p. 2.

- 6 Zie Theo W.A. de Wit, ‘Heimat Babylon. Hoe provincialen tegen wil en dank kosmopolieten worden’, *Theologisch Debat*, 3e jg (2006), pp. 36-44.
- 7 Furedi, *On Tolerance*, p. 75. Zie over tolerantie als geschiedfilosofische categorie ook Th.W.A. de Wit, ‘Warme en koude apocalyps. Een essay over tolerantie en geschiedfilosofie’, in: Theo Clemens,

Theo de Wit

- Willemien Otten & Gerard Rouwhorst (red.), *Het einde nabij? Toekomstverwachting en angst voor het oordeel in de geschiedenis van het christendom*, Nijmegen, 1999, pp. 274-291.
- 8 Furedi, *On Toleration*, p. 97.
- 9 Ibidem, p. 104.
- 10 Ibidem, p. 107.
- 11 Ibidem, p. 52, p. 170.
- 12 Ibidem, p. 112.
- 13 Brown, *Regulating Aversion*, p. 151.
- 14 Ibidem, p. 10.
- 15 Zie bijvoorbeeld Herman De Dijn, *Erkenning, gelijkheid en verschil*, Soesterberg 2001, vooral pp. 26-30.
- 16 Zie Theo.W.A. de Wit, *De onontkoombaarheid van de politiek. De soevereine vijand in de politieke filosofie van Carl Schmitt*, Ubbergen, 1992, 'Soevereiniteit en dictatuur', pp. 27-81.
- 17 Nussbaum, *Nieuwe intolerantie*, pp. 140-141. Zie ook p. 169.
- 18 Ibidem, p. 77.
- 19 Ibidem, p. 76.
- 20 Ibidem, p. 86.
- 21 Ibidem, bijv. p. 79, p. 116, p. 161.
- 22 Ibidem, p. 157 en p. 116.
- 23 Ibidem, p. 161
- 24 Ibidem, p. 193.
- 25 Ibidem, p. 273 en p. 276.
- 26 Herbert Marcuse, 'Repressive Toleranz', in: idem, *Schriften VIII* (Frankfurt am Main 1984/1965) pp. 136-166.
- 27 Marcuse, 'Repressive Toleranz', p. 164.
- 28 Zo merkte Marcuse in een discussie na een voordracht in juli 1967 te Berlijn op: 'Ik heb humaniteit geenszins met geweldloosheid geïdentificeerd. Integendeel, ik heb over situaties gesproken, waarin het juist in het belang van de humaniteit is, geweld te gebruiken.' Jürgen Habermas, die deze passage citeert in een artikel naar aanleiding van het honderdste jaar na Marcuses geboortedag, begrijpt deze concessie aan het geweld bij de filosoof vanuit diens 'vernunftautoritäres und geistelitäres Verständnis von Philosophie und Aufklärung'. Jürgen Habermas, 'Die verschiedenen Rhythmen von Philosophie und Politik. Herbert Marcuse zum 100. Geburtstag', in: idem, *Die postnationale Konstellation* (Frankfurt am Main 1998), pp. 232-139, aldaar p. 238.
- 29 Marcuse, 'Repressive Toleranz', p. 159.
- 30 Ibidem, pp. 159-160.

De grenzen van emancipatiebeleid

Dilemma's tekenen het emancipatiebeleid. Als het om de vrijheid van homo's of vrouwen gaat moet de overheid normeren én terughoudend zijn. Geen gevoelens voorschrijven, maar wel gedrag beïnvloeden. En dat ook nog eens in een land waarin iedereen al zo tevreden lijkt over emancipatie.

JET BUSSEMAKER

Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Onlangs was ik in Moskou, ter gelegenheid van het Nederland-Ruslandjaar. Daar sprak ik verschillende Russische collega's over de beruchte anti-homowet. Een Russische minister zei: 'Dit is wat het volk wil.' En een andere minister legde uit dat de normen in Moskou nauwelijks aansluiting vinden bij die van de dorpingen in het enorm uitgestrekte en in-en-in conservatieve platteland. Volgens hem waren mensen zich er tien jaar geleden op het platteland nog niet eens van bewust dat homoseksualiteit bestond.

De wet die stelt dat Russen geen propaganda mogen maken voor homoseksualiteit zou dus ook gezien kunnen worden als bevestiging dat er in ieder geval homoseksualiteit bestaat. Alleen is de meerderheid, volgens beide ministers, er nog niet aan toe om dit te accepteren. Beide ministers beroepen zich in hun beleid op de stem van de meerderheid, ondanks dat inmiddels het besef groeit, mede door de inzet van Russische homo-organisaties, dat er een minderheid is die lijdt onder de homofobie in het land.

Ik begrijp best dat mijn Russische collega's geen ijzer met handen kunnen breken in een zo

groot en sterk conservatief en gelovig land. Het probleem is alleen wel dat de antipropagandawet homovijandig geweld legitimeert.

Dilemma 1: het recht van de meerderheid?

Ook in ons land is het een moeizaam en langdurig proces geweest voordat homo-acceptatie door een meerderheid 'normaal' gevonden werd. Heeft de meerderheid het altijd voor het zeggen? Dat is het eerste dilemma uit dit verhaal. Want, dat vinden we allemaal: een overheid hoort open te staan voor heersende opvattingen. De overheid is er ten dienste van de samenleving, vertegenwoordigt de samenleving, en beleid moet in principe volgend zijn. Grote beleidsmatige en historische omwentelingen, zoals het afschaffen van de slavernij of het afschaffen van de doodstraf in Nederland, maar ook de invoering van de Wet gelijke behandeling van mannen en vrouwen, hadden niet kunnen plaatsvinden als de overheid niet bereid was geweest de stem van de meerderheid serieus te nemen.

De geschiedenis leert ons dat opvattingen veranderen door de tijd heen. Onderzoek laat

zien dat negen op de tien Nederlanders tegenwoordig vinden dat homoseksuelen het leven mogen leiden dat ze willen. Dat is wel eens anders geweest. Wat nu als breed gedeelde opvattingen over een aantal jaar weer homofobe trekken bevatten? Is het dan de taak van de politiek om die op te nemen in beleid, om wetten te wijzigen, omdat dat is wat er leeft? Of moet ze zich daartegen verzetten?

De overheid is niet neutraal. Juist de overheid heeft ook tot plicht de minderheid te beschermen tegen de veranderlijke sentimenten van de meerderheid. 'Geen enkele democratie kan lang bestaan als zij niet, als fundament voor haar bestaan, de erkenning van de rechten van minderheden accepteert.' Deze uitspraak van Franklin D. Roosevelt dient nog altijd als oproep aan democratische samenlevingen.

Beleid mag niet volgend zijn wanneer burgers gevaar lopen of ongelijk behandeld worden, zelfs als de meerderheid dat ondersteunt. Dan moet de overheid leidend zijn, agenderen. Ook moet de overheid breed gedragen tendensen voor zijn wanneer zij schadelijk kunnen zijn voor de emancipatie van een minderheid, wanneer zij de gelijke rechten en behandeling van mensen schenden, zelfs al zijn het maar die van één persoon. Ondanks de normatieve kwaliteit van dit uitgangspunt, de norm dat emancipatie en gelijke behandeling *moet*, moet de overheid dat niet uit de weg mogen gaan.

Dilemma 2: gedachten zijn vrij

Dit heeft nadelen. Mensen die door de politiek, of door de publieke opinie, normen opgelegd krijgen die anders zijn dan die zij zelf hanteeren, kunnen zich uitgesloten voelen, tegen hun wil gedwongen om zich aan te passen. Hierdoor kunnen zich nieuwe minderheden vormen, minderheden van groepen mensen die misschien niet zozeer bedreigd of ongelijk behandeld worden, maar die er 'andere' opvattingen op na houden. Dat is het tweede dilemma van dit verhaal.

Mag je van burgers vragen normen die ingebed liggen in beleid, normen die die mensen niet delen, te internaliseren, zich eigen te maken? Mag je van mensen bijvoorbeeld eisen om homoseksualiteit te accepteren, ook als zij dit vanwege persoonlijke, religieuze of culturele overwegingen niet willen of kunnen? In hoeverre moet de overheid afwijkende meningen de ruimte geven en diversiteit laten zegevieren? Het is niet de taak van de overheid om via beleid, gedachten en opvattingen van burgers te veranderen. Iedereen in Nederland mag denken en leven zoals hij of zij wil. In principe; zolang dat anderen niet schaadt.

Denk aan weigerambtenaren. In het regeerakkoord staat: 'Nieuwe "weigerambtenaren" worden niet aangesteld. De Algemene wet gelijke behandeling wordt aangepast naar Europees model.' Eén ding staat bovenaan: gelijkheid. Gelijke rechten en een gelijke behandeling van mensen, welke opvattingen en levensstijl men er ook op na houdt, gelijkheid gaat boven andere waarden en diversiteit.

Dit staat natuurlijk op licht gespannen voet met mijn eerste stelling dat minderheden beschermd moeten worden tegen sentimenten van de meerderheid. Want worden mensen die er 'andere' opvattingen op nahouden, niet ook bedreigd als zij hun persoonlijke opvattingen niet mogen uitdragen? In principe moeten mensen alles kunnen denken en hun leven kunnen leiden zoals zij willen. De grens aan deze vrijheid wordt pas bereikt wanneer bepaalde opvattingen uitmonden in gewelddadig of intimiderend gedrag tegenover anderen, of wanneer ze anderen belemmeren in hun vrijheid.

In artikel 1 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens staat: 'Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten, en behoren zich jegens elkander in een geest van broederschap te gedragen.' Het homo-emancipatiebeleid hanteert drie rode lijnen die voortkomen uit deze Universele Verklaring: ieder mens heeft het recht relaties aan te gaan, burgers moeten beschermd wor-

den tegen geweld, de integriteit van het lichaam moet beschermd worden.

Gedachten en opvattingen veranderen is zeker niet primair de taak van de overheid, maar grensoverschrijdend gedrag voorkomen wel. Dit hoeft niet direct door beleid en wetgeving. Maatschappelijke organisaties kunnen, zoals het COC dat ook heeft laten zien, een buitengewoon grote invloed uitoefenen op beeldvorming, de vorming van nieuwe gedachten en op het veranderen van heersende normen. De overheid kan hen steunen, kan op scholen voorlichting over seksuele diversiteit verplicht stellen, kan zelf laten zien dat homo-acceptatie de norm is en homofobie de afwijking.

De betekenis van steun van de overheid moet niet onderschat worden. Maar het dilemma van een normerende overheid heeft nog een andere kant. Namelijk dat je ook van lesbiennes, homo's, biseksuelen en transgenders zelf vraagt om zich aan te passen aan de Nederlandse, seculiere norm dat het goed is om 'uit de kast' te komen en te laten zien wie je 'echt' bent. Dat kan homoseksuelen behoorlijk in de problemen brengen, wanneer zij zelf een etnische, culturele of religieuze achtergrond hebben waarin homoseksualiteit niet de norm is.

Wat als een homoseksuele moslim niet uit de kast wil komen, er niet over wil praten? Wat als openheid van zaken geven tot sociale uitsluiting en een breuk met de eigen achterban leidt? Wat als iemand haar homoseksualiteit beschouwt als iets wat zij doet, en niet per se als wie zij is?

Met name in orthodox religieuze en met name islamitische gemeenschappen geeft een ruime meerderheid van de ouders aan het een probleem te vinden als zoon of dochter homoseksueel zou zijn. We weten dat driekwart van de Turkse en Marokkaanse ouders het een probleem zou vinden als hun kind een vaste partner zou hebben van hetzelfde geslacht. En dat nog geen derde van hen het goed vindt dat homoseksuelen met elkaar mogen trouwen. Het leven met een geheim, of het leven met een niet-homoseksuele identiteit kan voor een groot aantal jongvolwassen in Nederland dan

zo zijn voordelen hebben. In hoeverre mag je je daar als overheid mee bemoeien?

Een voorbeeld van een mogelijke oplossing voor dit dilemma is om de manier waarop de acceptatie van homoseksualiteit onder de aandacht wordt gebracht, aan de diverse groepen zelf over te laten. De ontwikkeling van lespak-

Wat als een homoseksuele moslim niet uit de kast wil komen?

ketten voor scholen is nadrukkelijk in handen van particuliere organisaties. De norm van het lespakket van het COC is er één die door de Nederlandse overheid wordt gedeeld, maar sluit niet per se aan bij bijvoorbeeld de religieuze gemeenschappen in Nederland, of bij alle 960.000 lesbiennes, homoseksuelen, biseksuelen en transgenders die naar schatting in Nederland leven. De reformatorische gemeenschap bijvoorbeeld kon niet goed uit de voeten met het onderwijspakket van het COC, dit sloot niet aan bij haar achterban. Deze gemeenschap ontwikkelt nu zelf een onderwijspakket. De overheid moet de diversiteit en eigenheid van mensen dus onderkennen.

De winst is dat er nu zelfs in reformatorische kringen gesproken wordt over homoseksualiteit en dat er, door erover te praten, taboes doorbroken kunnen worden en openingen geboden kunnen worden aan religieuze homoseksuelen die wel uit de kast zouden willen komen, maar dat tot nog toe niet konden vanwege een dreigende breuk met de gemeenschap. Door jonge LHBT's al vroeg te laten zien dat zij niet alleen staan, dat zij gesteund worden door maatschappelijke organisaties, door scholen en leerkrachten, door de overheid, kunnen deze jongeren wellicht een meer afgewogen keuze maken hoe zij zich willen profileren.

De overheid moet dus normeren en opvattingen beïnvloeden. Maar tegelijkertijd moeten wij het aan gemeenschappen en homoseksuelen zelf overlaten hoe en in welk tempo die normen worden overgenomen. Daarmee zijn we er nog niet. Een jongen in een focusgroep over emancipatiebeleid zei: 'Ik word een beetje moe van het onderwerp emancipatie.' Hij gaf aan dat het toch 'normaal' was dat vrouwen dezelfde kansen hebben als mannen, dat dat toch allang geen issue meer is.

Ongeveer rond dezelfde tijd kreeg ik een hoos aan kritiek van vrouwen over me heen op mijn voorstel dat moeders niet thuis moeten blijven, maar moeten gaan werken na het krijgen van kinderen. Iets wat het gros van de mannen wel doet. Die vrouwen kiezen er toch voor om geen gebruik te maken van de mogelijkheden die ze door het volgen van hun opleiding hebben gekregen, mogelijkheden die de generaties voor hen hebben gegeneerd?

Gelijke behandeling, het recht op onderwijs, het recht om als moeder en getrouwde vrouw te werken is voor deze generatie geen issue meer, maar volledig vanzelfsprekend. Maar die keuze is gender-gestuurd. Er zijn nog altijd structurele en culturele aspecten in onze samenleving aanwezig die ervoor zorgen dat vrouwen bepaalde keuzes maken, terwijl mannen die keuzes niet maken. Daardoor is het niet 'toevallig' dat overwegend vrouwen er nog altijd voor kiezen om 'gewoon' thuis te blijven bij de kinderen, dat het nog altijd minder belastend is voor een gezin als het inkomen van de vrouw wegvalt, in plaats van dat van de man. Die keuzes zijn niet 'biologisch bepaald', die keuzes worden gestuurd door de nog altijd onderliggende en vaak onuitgesproken Nederlandse norm dat moeders thuis horen te zijn, en vaders de kostwinners zijn.

De hevige reacties van vooral hoogopgeleide vrouwen dat ik me vooral niet met hun 'keuze' diende te bemoeien, deden mij beseffen dat we er met z'n allen in geslaagd zijn om het binnen dertig jaar, sinds de invoering van de Wet gelijke behandeling in 1980, volledig vanzelfsprekend te laten lijken dat mannen en

vrouwen gelijke kansen hebben. Deze gelijke kansen voor de wet hebben echter niet geleid tot een gelijke verdeling tussen mannen en vrouwen als het gaat om wie er voor de kinderen zorgt, wie het huishouden doet, wie full-time werkt. En dat dat zo is, wordt door veel vrouwen dus ook niet als een probleem ervaren.

Dilemma 3: emancipatie is nooit af

Ook wat homo-emancipatie betreft lijkt de gelijke behandeling van lesbiennes, homo's, biseksuelen en transgenders langzamerhand – bijna – vanzelfsprekend. Maar de emancipatie van homoseksuelen staat nog in de kinderschoenen. Pas in 1971 was het niet meer strafbaar om als homoseksuele volwassene seks te hebben met een jongere tussen de 16 en 21 jaar, terwijl heteroseksuelen dat al zestig jaar wel mochten. Pas in 2001 mochten homoseksuelen voor de wet met elkaar trouwen. Pas sinds dit jaar mogen ambtenaren niet meer weigeren om zo'n huwelijk te voltrekken, omdat nu blijkbaar pas is doorgedrongen dat een huwelijk tussen homoseksuelen ook gewoon een huwelijk is, een bezegeling van de liefde tussen twee mensen. De emancipatie is niet af en onderhoud is nodig!

Het klopt dat 98% van de Nederlanders inmiddels vindt dat homoseksuelen vrij zijn om te leven zoals zij willen. Dat wij op dit moment internationaal koploper zijn op de ranglijst van sociale acceptatie van homoseksualiteit. Je zou er bijna van achterover gaan leunen. Gelijke behandeling van homoseksuelen is inmiddels de norm, ja, zelfs de trots van Nederland. Dat wordt in de Nederlandse politiek breed gedragen. Misschien is dat wel meteen het grootste gevaar van het succes. Dat anno 2030 gelijke behandeling van homoseksuelen op alle fronten, zo volkomen vanzelfsprekend wordt gevonden, dat niemand er nog op let of dit ook wel echt in de praktijk gebracht wordt. Zodat we het nauwelijks zouden zien als homoseksuelen er tegen die tijd gewoon voor zouden 'kiezen' om niet meer uit de kast te

komen, niet te trouwen, hun gelijke rechten niet op te eisen.

Hier is een parallel met de vrouwenemancipatie. Het levert een derde dilemma op: in hoeverre moet je als overheid doorgaan met het ondersteunen van het emancipatieproces als de maatschappelijke, of zelfs politieke tendens is dat de emancipatie nu wel klaar is? Als vrouwen en homoseksuelen zelf vinden dat ongelijke behandeling 'geen issue' meer is? Wanneer stopt emancipatiebeleid? Het gevaar

Het is niet 'toevallig' dat overwegend vrouwen er nog altijd voor kiezen om 'gewoon' thuis te blijven

dat dreigt als wij te veel in ons eigen verhaal van vanzelfsprekendheid gaan geloven, is dat wij onverschillig en onoplettend worden.

We moeten bereid zijn onszelf keer op keer te confronteren met het feit dat er ook in Nederland nog altijd grote risico's en valkuilen bestaan, juist omdat de ontwikkelingen nog vrij vers zijn. Ook in dit zogenaamde Nederlandse paradijs voor homoseksuelen en transgenders, vindt nog wekelijks homogereleerd geweld plaats, verhuist er nog ieder jaar een homostel vanwege pesterijen en bedreigingen door de buurt en wordt homofoob gedrag nog altijd door velen, ook in politieke kringen, als 'begrijpelijk' beschouwd, als een 'mening' om ook rekening mee te houden.

De kans bestaat dat we, als het voor ons geen onderwerp meer is om ons druk over te maken, homofoob gedrag niet meer opmerken, terwijl homoseksuelen daar de gevolgen van ondervinden. Aan emancipatiebeleid zit dus geen grens, niet zolang vrouwen zich collectief nog ogenschijnlijk vanzelfsprekend schikken in hun genderongelijke situatie, niet zolang er nog homoseksuelen zijn die niet uit

kunnen komen voor hun geaardheid, niet durven te trouwen en genoeg nemen met een ongelijke behandeling.

Maar beleid is niet genoeg. De kiem voor emancipatorische ontwikkelingen heeft altijd gelegen bij sociale bewegingen die zich tegen heersende normen keerden en de aandacht vestigden op onrechtvaardige omstandigheden. Zolang deze organisaties bestaan moet de overheid hen steunen en hun signalen serieus nemen. Iedere samenleving die zich er op voor laat staan gelijke kansen aan al haar burgers te bieden, zal die gelijke kansen onvermoeibaar en steeds opnieuw moeten bevechten.

Uit de drie dilemma's, over de macht van de meerderheid, het recht van de overheid om te normeren en de plicht om emancipatieprocessen door te zetten ook als men daar niet (meer) om vraagt, volgt een laatste vraag: waar liggen voor de overheid de grenzen, haar taken, haar plichten? Hoe blijven minderheden beschermd tegen de sentimenten van de meerderheid, in hoeverre blijven door de overheid gehanteerde normen overeind en worden emancipatieprocessen doorgezet, nu wij meer van burgers zelf vragen?

Het antwoord daarop is dat de overheid zich niet terugtrekt uit de samenleving, maar juist meer optrekt met burgers samen. De rolverdeling verandert, maar het mag dus geen zero-sum game zijn. Een participatiesamenleving betekent dat ook een buurt in actie komt bij pesterijen en bedreigingen aan het adres van homoseksuele buurtbewoners. De overheid kan ondersteunen, straffen en maar beperkt zorgen. Zij heeft burgers nodig die elkaar helpen als het erop aankomt, die zich actief inzetten voor elkaar en daarmee voor de samenleving als geheel. En waar een buurt zich juist collectief keert tegen homoseksuelen of andere minderheden, daar is het de taak van de overheid om duidelijk op te treden.

Een participatiesamenleving vraagt om omgaan met diversiteit. Meer dan ooit zullen burgers het recht om te leven zoals zij willen, ook voor anderen moeten bevechten. Want, zoals Nelson Mandela zei: 'To be free is not me-

rely to cast off one's chains, but to live in a way that respects and enhances the freedom of others.' De overheid zal hierin het voorbeeld blijven geven.

Ook de aandacht die er op middelbare scholen en basisscholen wordt besteed aan seksuele diversiteit is van groot belang voor de nabije toekomst. Een veilige omgeving voor minderheden begint bij de acceptatie van en het kunnen omgaan met verschillen in opvattingen, in seksuele geaardheid, in gender-identiteiten, in levensstijlen. Door hier al vroeg kennis mee te maken zaaien we een kiem voor een samenleving waarin iedereen zichzelf kan zijn.

Dit zijn geen specifiek Nederlandse rechten. We zouden ons er dus ook niet op moeten voorstaan dat homo's het juist in Nederland zo goed hebben. Dit is iets wat internationaal op de agenda hoort te staan: het recht dat volwassen mensen hebben om intieme relaties

met elkaar aan te gaan, het recht om beschermd te worden tegen geweld en tegen aantasting van de eigen lichamelijke integriteit. Het is dus ook onze plicht als Nederlandse overheid om het gesprek aan te blijven gaan met het buitenland, met bijvoorbeeld Rusland, ook als dat zeer ongemakkelijke gesprekken oplevert. Want de aantasting van de integriteit van één individu, is een aantasting van de integriteit van onze samenleving als geheel.

Dit is een bewerking van de Mosselezing die Jet Bussemaker hield op 2 oktober 2013. Stichting Mosse Fonds ter bevordering van de studie van homo/lesbische geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam organiseert jaarlijks een lezing gewijd aan homo-emancipatie. Eerdere lezingen werden uitgesproken door onder meer Ted Lieshout, Maxim Februari, Stephan Sanders, Gloria Wekker en Gerrit Komrij.

Column

Zorg & onmacht

Door **Dirk Achterbergh**

Huisarts in Amsterdam Zuidoost

In 2000 woedt er een discussie in de media of enkel de opname in een verpleeghuis een grondslag is voor euthanasie. In 2003 ontstaat er commotie over het fenomeen van pyamadagen: patiënten kunnen door personeelsgebrek niet meer uit bed gehaald worden. In 2005 gaat de Inspectie voor de Gezondheidszorg (IGZ) op verzoek van staatssecretaris Ross de verpleeghuiszorg grondig doorlichten. In 2006 wordt er een meldpunt voor klachten over zorg in verpleeghuizen ingesteld. In 2009 stelt Wouter Bos tijdens het slotdebat van de verkiezingscampagne de schrijnende situatie in verpleeghuizen aan de orde. In 2011 stelt de Tweede Kamer € 852 mln bovenop het reguliere budget ter beschikking voor personeel en kwaliteit in de langdurige zorg, ook wel de Agema-gelden geheten.

In 2012 sneuvelt bij het lenteakkoord de helft van dit budget. In april 2013 is er twijfel gerezen of de € 372 mln die zijn uitgegeven onder de titel Agema-gelden, wel echt besteed zijn aan handen aan het bed. De AbvaKabo komt met berichten dat er software, projectleiders en kleurenfolders van betaald zijn, maar dat extra personeel niet is waargenomen. In november 2013 onthult het programma *Meldpunt* dat de IGZ bij onaangekondigde bezoeken in 98% van de tehuizen medicatie-onveiligheid aantreft en dat in 87% van de instellingen onbevoegd personeel werkzaam is.

De reactie op dit soort berichten van de politiek en bestuurlijk verantwoordelijken, voorheen wel autoriteiten genoemd, draagt bepaald niet bij tot een beter humeur. Steevast zijn er de gebruikelijke gevoelens van medeleven: inderdaad een schandelijke situatie die

eigenlijk niet mag voorkomen in ons beschaafde landje. Onmiddellijk daarna volgt dan het 'kleiner maken': het gaat toch ook vaak goed en hier is sprake van een incident. Ook het beroep op de papieren werkelijkheid is een veel voorkomende reactie: 'Onderzoek laat zien dat we het internationaal helemaal niet slecht doen.' En tot slot zijn er de bureaucratische bezweringsformules: 'Slecht besteed geld? De zorgkantoren hebben toch alle plannen en begrotingen goedgekeurd!'

Ik weet niet hoe het u vergaat, maar mijn beperkte ervaring en navraag bij collega's en kennissen leren mij dat het nog steeds niet pluis is in de verpleeghuiswereld. Naar mijn idee is de kern van het probleem dat het personeel, dat de dagelijkse zorg verleent, blootgesteld is aan een te zware taak en onvoldoende is uitgerust om dit moeilijke werk te kunnen verrichten.

Stel dat 87% van de chirurgen onvoldoende zou zijn opgeleid en dat zij jaarlijks honderden operaties laten mislukken? Stel dat de Inspectie dan zou zeggen dat er toch ook operaties goed gaan? Stel dat we het beter doen dan Estland, maar dat naar Nederlandse maatstaven het leven en de zorg in de instellingen als onwaardig wordt ervaren? Stel dat de begroting en de jaarplannen kloppen, maar dat velen de cijfers en volzinnen niet kunnen rijmen met de werkelijkheid van alledag?

En stel dat er een stembus had gestaan bij mijn voordeur na afloop van de uitzending van *Meldpunt*, die afsloot met de quote van Mona Keyzer (CDA): 'Dit is een ernstige situatie, het is een schande, en daarom ga ik de minister voorstellen om nu eindelijk eens... een grondig onderzoek te starten.' Dan zou ik rustig durven te stellen dat die avond de stemmen in huize Achterbergh naar een populistische, geen verantwoordelijkheid nemende partij zouden zijn gegaan en dat Renske Leijten (SP) een score van 100% zou hebben behaald.

Ongezondheid te lijf

Ongelijkheid gaat meestal over inkomen, maar ook gezondheid en levensverwachting zijn ongelijk verdeeld. Laagopgeleiden zijn ongezonder dan hoogopgeleiden en leven korter. Differentiatie in pensioenen en meer ondersteuning op de arbeidsmarkt helpen.

ALEX BURDORF

Hoogleraar Determinanten van Volksgezondheid aan het Erasmus Medisch Centrum Rotterdam

Het gaat erg goed met ons. In 2012 was de levensverwachting bij geboorte 79,1 jaar voor mannen en 82,8 jaar voor vrouwen. Zo hoog is onze levensverwachting nog nooit geweest. Voor diegenen onder u die niet van abstracte cijfers houden: de afgelopen vier decennia heeft u er elke week ongeveer één tot anderhalve dag bij gekregen. Helaas weet u pas op het einde van uw leven hoeveel extra dagen u heeft gekregen. Er overlijden relatief weinig mensen voor hun 65ste levensjaar, waardoor de stijging in levensverwachting vooral ten goede komt aan ouderen. De huidige 65-jarige man zal gemiddeld nog ruim 17,9 jaar leven en de 65-jarige vrouw kan zo'n 20,8 levensjaren verwachten. De stijgende levensverwachting is het sterkste bewijs dat de volksgezondheid steeds verder toeneemt.

De levensverwachting van Nederlanders is lager dan in een aantal vergelijkbare landen. Volgens gegevens uit de Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2010 van het RIVM zijn de vrouwen op de Europese ranglijst in de afgelopen tien jaar flink gedaald, van plaats zes naar plaats twaalf. De mannen doen het beter, zij stegen van plaats vijf naar plaats vier. Deze relatieve achterstand is bijzonder omdat Nederland tot de jaren zeventig steevast in de mondiale kopgroep zat. Nederland doet het

heel behoorlijk, maar in landen zoals Italië, Spanje, Zweden, Japan, Australië en Canada leven inwoners langer.

Een tweede probleem is dat de volksgezondheid zeer scheef is verdeeld over de bevolking. Hoe lager de sociaaleconomische positie, hoe slechter de gezondheid. Er is een groot verschil in levensverwachting tussen hoog- en laagopgeleiden en dat verschil wordt niet kleiner. Laagopgeleide Nederlanders leven zo'n zes tot zeven jaar korter dan hoogopgeleiden. Voor de levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen is dit verschil zelfs ruim veertien jaar.

Veel chronische ziekten komen vaker voor onder lagere opleidingsgroepen. Voor ziekten als beroerte, suikerziekte, artritis en ischemische hartziekten zijn de verschillen het grootst. Voor kanker is het beeld complexer, omdat longkanker vaker voorkomt onder lager opgeleiden, terwijl borstkanker en prostaatkanker juist iets vaker optreden onder hoger opgeleiden.¹ Vergelijkbare gezondheidsverschillen naar opleidingsniveau zijn aanwezig in de meeste westerse landen.²

De sociaaleconomische gezondheidsverschillen blijken hardnekkig te zijn. In de verklaring van deze verschillen spelen drie groepen factoren een belangrijke rol: sociale,

fysieke en gedragsfactoren. Mensen met een lage sociaaleconomische positie leven vaker in armoede, ervaren minder controle over hun eigen leven en krijgen vaak minder sociale steun. De fysieke leef- en werkomstandigheden verschillen ook sterk. Lager opgeleiden worden ook veel eerder werkloos en hebben ook nog een kleinere kans om weer betaald werk te vinden dan hoger opgeleiden.³ Daarnaast komen ongezonde leefstijlfactoren, zoals roken en gebrek aan lichamelijke activiteit, vaker voor bij lager opgeleiden. In het recente Periodek Onderzoek Leefsituatie (Pols) blijkt dat lager opgeleiden ruim tweeënhalve keer zo vaak ernstig overgewicht hebben als hoger opgeleiden. Ook voor roken, gebrek aan lichaamsbeweging en overmatige alcoholconsumptie worden opmerkelijke verschillen geconstateerd.⁴ Deze patronen zijn systematisch aanwezig in alle westerse landen, hoewel de daadwerkelijke verschillen sterk kunnen variëren.

Gezondheid en arbeidsparticipatie: theorie

De wisselwerking tussen gezondheid en arbeidsparticipatie vormt een belangrijke verklaring voor de relatief slechte gezondheid van mensen uit lagere sociaaleconomische groepen. In een analyse van de gezondheidsmonitor van de Rotterdamse bevolking waren de gezondheidsverschillen tussen werkenden en niet-werkenden even groot als de gezondheidsverschillen naar opleidingsniveau. Daarbij spelen twee mechanismen een rol: causatie en selectie.

Volgens het causatie-mechanisme heeft het verliezen van betaalde arbeid negatieve consequenties voor de gezondheid. Verschillende longitudinale studies laten zien dat het leidt tot een hogere incidentie van ziekten met beperkingen, met name psychische gezondheidsproblemen. Er is hierbij sprake van zowel directe effecten, bijvoorbeeld een toename van depressieve klachten onder werklozen, als van indirecte effecten, bijvoorbeeld meer roken en een verhoogd alcoholgebruik onder werklozen.

Andersom tonen studies aan dat het hebben van betaalde arbeid positieve effecten heeft op de gezondheid, en daarnaast ook leidt tot een hogere zelfwaardering, een betere kwaliteit van leven en een betere financiële situatie.⁵ Onze eigen studie onder bijna duizend langdurig werklozen in Rotterdam liet zien dat als mensen weer betaalde arbeid kregen hun algemene gezondheid, fysieke functioneren en vitaliteit binnen enkele maanden fors verbeterden, en dat zij minder beperkingen en pijn zeiden te ervaren.⁶

Het selectiemechanisme duidt aan dat personen met gezondheidsproblemen een kleinere kans hebben toe te treden tot de arbeidsmarkt of aan het werk te blijven. Voor het krijgen en behouden van betaalde arbeid is een goede gezondheid net zo belangrijk als een goede opleiding.⁷ De invloed van gezondheidsproblemen op de arbeidsparticipatie is het best zichtbaar in het hoge percentage arbeidsongeschikten onder vijftig-plussers. In 2000 had bijna 9% van de bevolking in de werkzame leeftijd een arbeidsongeschiktheidsuitkering en deze uitkering verklaarde ruim 30% van de uitstroom uit de arbeidsmarkt van werknemers van 55 jaar en ouder. In de afgelopen jaren is de officiële arbeidsongeschiktheid in Nederland overigens sterk gedaald. De oorzaak daarvan moet niet worden gezocht in een spectaculaire verbetering in de gezondheid van de werkende bevolking, maar vooral in de strengere eisen voor toetreding tot deze vorm van uitkering.

Gezondheid en arbeidsparticipatie: feiten

In veel onderzoeken is de invloed van gezondheid op verdringing van de arbeidsmarkt gedetailleerd in kaart gebracht. Een mooi voorbeeld is de SHARE-studie (Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe). Deze studie is gestart in 2004 in elf Europese landen en volgt bijna 23.000 mannen en vrouwen van vijftig jaar en ouder in de tijd wat betreft hun gezondheid, veroudering en pensionering. Zo'n studie maakt het mogelijk de rol van gezondheid in

de diverse vormen van vroegtijdige uittrekking uit het arbeidsproces te bestuderen. De aanwezigheid van gezondheidsproblemen voorspelt (in afnemende mate) arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en vroegtijdige pensionering.

Bij eliminatie van de negatieve invloed van gezondheidsproblemen op het arbeidsproces stijgt het arbeidzame leven voor mannen met minimaal dertien maanden en voor vrouwen met ongeveer zestien maanden.⁸ Een belangrijke vraag hierbij is: welke maatregelen moeten we nemen om de negatieve invloed van gezondheidsproblemen op het werk te elimineren? Hierbij zijn twee verschillende strate-

Voor het hebben van werk is een goede gezondheid net zo belangrijk als een goede opleiding

gieën nodig. Ten eerste, het vermijden van belastende arbeidsomstandigheden die gezondheidsschade veroorzaken of die het onmogelijk maken voor werkers met gezondheidsproblemen om adequaat te kunnen blijven functioneren in het werk. Reductie van fysieke belasting (zwaar werk) en het vergroten van de regelmogelijkheden in het werk springen hierbij in het oog.

Uit recent onderzoek onder werknemers van 45 jaar en ouder in Nederland blijkt dat werknemers met chronische klachten minder vaak verzuimen in banen met een lage fysieke belasting en indien ze meer invloed kunnen uitoefenen op de planning en organisatie van hun werkactiviteiten. Deze resultaten tonen aan dat door aanpassingen in het werk werknemers met gezondheidsklachten langer productief kunnen blijven.⁹

Een tweede strategie om de negatieve invloed van gezondheidsproblemen op het werk te verkleinen is het verbeteren van de fysieke

en mentale gezondheid van de werkkenden, deels door gezondheidsbevordering (gezonde leefstijl) en deels ook door gezondheidsbescherming (rookverbod op de werkplek, gezonde voeding in de kantine). Evaluatiestudies van gezondheidsprogramma's op de werkplek laten zien dat een betere gezondheid leidt tot minder ziekteverzuim. Uit eigen onderzoek blijkt dat meer dan 80% van de Nederlandse werknemers de stelling onderschrijft dat het goed is als de werkgever probeert de gezondheid van de werknemer te bevorderen en verbeteren.¹⁰ Het bevorderen van gezondheid en gezonde leefstijl is dus een taak van zowel werknemer, werkgever als overheid. De overheid dient te zorgen voor gezondheidsbeschermende maatregelen, zoals een stringent rookverbod op de werkplek. De werkgever is medeverantwoordelijk voor het aanbieden van activiteiten die een goede gezondheid bevorderen om werknemers langer gezond te laten werken. De werknemer is er ook medeverantwoordelijk voor dat zijn of haar gezondheid geen barrière wordt voor arbeidsparticipatie.

Iedereen langer doorwerken?

Door de vergrijzende bevolking wordt Nederland, net als veel andere westerse landen, geconfronteerd met een steeds kleinere groep werkkenden die het draagvlak vormt voor de publieke voorzieningen. Dit gegeven ligt ten grondslag aan het streven in veel landen om de pensioengerechtigde leeftijd in de komende jaren te verhogen. De huidige maatregelen rond ophoging van de pensioengerechtigde leeftijd naar 67 jaar zullen de sociaaleconomische gezondheidsverschillen in Nederland evenwel nog verder vergroten. Een vaste pensioenleeftijd voor iedereen doet immers geen recht aan de opmerkelijk grote verschillen in gezondheid, chronische ziekten, beperkingen en levensverwachting naar opleidingsniveau.

Het is eenvoudig te voorspellen dat mensen met een lage sociaaleconomische positie door hun slechtere gezondheid nog vaker uit het

arbeidsproces zullen worden geduwd voordat ze de pensioengerechtigde leeftijd hebben bereikt. Dit heeft twee belangrijke oorzaken: (1) hun slechtere gezondheid en (2) het zwaardere werk. De slechtere gezondheid van lager opgeleiden vraagt ook om die reden extra aandacht. Lager opgeleiden doen vaker zwaar werk, en daarin zijn gezondheidsproblemen een belemmering om het werk te kunnen blijven uitvoeren. Het begrip 'zware beroepen' dient hierbij niet te worden beperkt tot de traditioneel fysiek zware beroepen, zoals de steigerbouwer en stratenmaker. Ook mentaal belastende beroepen met veel interactie met andere personen, zoals in het onderwijs en bij de politie, behoren traditioneel tot de beroepen met een hoge uitstroom door gezondheidsproblemen. Het verlies van betaalde arbeid op oudere leeftijd zal leiden tot inkomens- en gezondheidsverlies, waardoor de sociaaleconomische gezondheidsverschillen zullen stijgen.

Met het oprekken van de pensioengerechtigde leeftijd blijft er voor laagopgeleiden bovendien maar weinig pensioentijd over, in elk geval veel minder dan voor hoogopgeleiden. En dat terwijl laagopgeleiden gemiddeld ook al eerder beginnen aan hun arbeidzame leven. Uit gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek over arbeidsparticipatie in de periode 1999-2009 blijkt dat de Nederlandse werknemer met een hogere opleiding na zijn 25ste gemiddeld zo'n 35 jaar werkte tot zijn (vroegtijdige) pensioen. Voor een werknemer met een lagere opleiding, die al op z'n 18de jaar ging werken, komt daar nog zo'n 7 jaar bij.

Een van de ideeën voor een eerlijkere toekenning van het ouderdomspensioen is het pro rata met de levensverwachting op 65-jarige leeftijd verhogen van de huidige AOW-leeftijd. Iedereen heeft dan evenveel tijd om na het werkzame leven van de gedane arbeid te genieten. Indien rekening wordt gehouden met de verschillen in levensverwachting naar opleiding, zal de pensioenleeftijd onder mannen en vrouwen variëren van 63,5 jaar voor de laagst opgeleiden tot 67,7 jaar voor de hoogst opgeleiden.¹¹

Noodzakelijke maatregelen

In het huidige debat over langer doorwerken moeten daarom twee maatregelen worden overwogen: (1) gedifferentieerde pensionering en (2) een inclusieve arbeidsmarkt. Een gedifferentieerde pensionering kan ervoor zorgen dat lager en hoger opgeleiden met pensioen gaan op het moment dat ze gemiddeld nog in een goede gezondheid verkeren. Differentiatie naar opleidingsniveau stuit op vele praktische en inhoudelijke bezwaren, met wellicht als belangrijkste argument dat pensioenafspraken geen rem moeten zijn op het stimuleren van een zo hoog mogelijke opleiding. Een praktische, rechtvaardigere insteek is om de pensioengerechtigde leeftijd te baseren op het aantal arbeidsjaren, waardoor de huidige verschillen tussen hoog- en laagopgeleiden aanmerkelijk kunnen worden gereduceerd.¹²

Een inclusieve arbeidsmarkt dient te zorgen voor een actievende ondersteuning voor mensen met gezondheidsproblemen om hen in het arbeidsproces te behouden. Ook zijn er collectieve regelingen en voorzieningen nodig waardoor werknemers in zware beroepen en werknemers met chronische gezondheidsproblemen tijdig kunnen overstappen naar minder belastende beroepen. Er is een loopbaanbeleid nodig voor individuele werknemers, opdat zij zich tijdig kunnen omscholen voor passend ander werk. Een interessante illustratie van deze aanpak is het loopbaanproject in de bouw, waarbij werknemers met gezondheidsproblemen die hun werk te zwaar vinden, op kosten van de sector begeleid worden naar een ander beroep in of buiten de sector.¹³ Dergelijke initiatieven moeten met kracht worden ondersteund door goede arbeidsrechtelijke en fiscale maatregelen van de overheid.

Deze tekst is een bewerking van een lezing die Alex Burdorf hield op het symposium 'Neem nou Henny' van het Wetenschappelijk Bureau voor de Vakbeweging De Burcht op 15 oktober 2013.

Noten

- 1 Kunst A., 'Sociaal-economische verschillen in sterfte en gezondheid in Nederland. Een overzicht van vorderingen in recent beschrijvend onderzoek'. *Bevolkingstrends 1^e kwartaal 2007*, pp. 34-44.
- 2 Mackenbach J.P., *Health inequalities: Europe in profile*, Rotterdam: Erasmus MC, 2006.
- 3 Schuring M., Burdorf A., Kunst A., Mackenbach J., 'The effects of ill health on entering and maintaining paid employment: evidence in European countries', *Journal of epidemiology and community health* 2007, 61, pp. 597-604.
- 4 CBS StatLine, Zelfgerapporteerde medische consumptie, gezondheid en leefstijl, gewijzigd op 16 maart 2010. Geraadpleegd op 5 mei 2010.
- 5 Waddell G., Burton, A.K., *Is work good for your health and well-being?*, Londen: The Stationary Office, 2006.
- 6 Schuring M., Mackenbach J., Voorham T., Burdorf A., 'The effects of ill health on entering and maintaining paid employment: evidence in European countries', *Journal of epidemiology and community health* 2007, 61, pp. 597-604.
- 7 Ibidem.
- 8 Burdorf A., Mackenbach J.P., 'De invloed van gezondheid op vervroegde uittreding uit het arbeidsproces', in: Raad voor de Volksgezondheid & Zorg (red.): *Publieke gezondheid, Achtergrondstudies*, Den Haag: Raad voor de Volksgezondheid & Zorg, 2006, pp. 35-74.
- 9 Leijten F.R.M., Van den Heuvel S.G., Ybema J.F., Robroek S.J.W., Burdorf A., 'Do work factors modify the association between chronic health problems and sickness absence among older employees?', Scand J., *Work Environ Health* 2013, 39, pp. 477-85.
- 10 Robroek S.J.W., van de Vathorst S., Hilhorst M.T., Burdorf A., *Moral issues in workplace health promotion*, Int Arch Occup Environ Health 2012, 85, pp. 327-31.
- 11 Bovenberg A.L., Mackenbach J., Mehlkopf R., *Een eerlijk en vergrijzingsbestendig ouderdomspensioen*, ESB 2006, 91, pp. 648-651.
- 12 Een van de andere ideeën voor een eerlijkere toekenning van het ouderdomspensioen is het pro rata met de levensverwachting op 65-jarige leeftijd verhogen van de huidige AOW-leeftijd. Iedereen heeft dan evenveel tijd om na het werkzame leven van de gedane arbeid te genieten. Indien dan rekening wordt gehouden met de verschillen in levensverwachting naar opleiding, zal de pensioenleeftijd onder mannen en vrouwen variëren van 63,5 jaar voor de laagst opgeleiden tot 67,7 jaar voor de hoogst opgeleiden. (Bovenberg A.L., Mackenbach J., Mehlkopf R., *Een eerlijk en vergrijzingsbestendig ouderdomspensioen*, ESB 2006, 91, pp. 648-651.)
- 13 Loopbaanproject Bouw. Te vinden op: <http://www.fundeon.nl/werknemer/loopbaantraject-bouw-infra> (geraadpleegd 17 november 2013).

Vroeger vielen de vrouwen erbuiten, nu de laagopgeleiden

Lessen uit de invoering van de Wet flexibiliteit en zekerheid vijftien jaar na dato

Vol trots stonden de acht voormannen van PvdA, VVD, D66, SGP en CU begin oktober 2013 naast elkaar bij de presentatie van het begrotingsakkoord. Achter de schermen constateren Mariëtte Hamer en Agnes Jongerius met genoegen dat de maatregelen die werknemers beschermen naar voren zijn gehaald terwijl de verkorting van de WW-duur uitgesteld blijft tot 2016. Maar de discussie over onze arbeidsmarkt is wel erg smal geworden, vinden ze.

ANNEMARIEKE NIEROP

Eindredacteur S&D

Net als nu bestond de Nederlandse arbeidsmarkt vijftien jaar geleden uit een groep 'insiders' en een groep 'outsiders'.¹ Na de oliecrises in de jaren zeventig was het aantal flexibele arbeidsrelaties langzaam toegenomen, een proces dat zich versnelde in de jaren negentig, vooral doordat steeds meer vrouwen gingen werken. En net als nu vond eigenlijk iedereen het onwenselijk dat een bepaalde groep werknemers (destijds vooral vrouwen, nu vooral laagopgeleiden en jongeren) eindelijk bleef hangen in tijdelijke, slechter betaalde en onzekere werksituaties. De oplossing werd gevonden in de Wet flexibiliteit en zekerheid (Flexwet), die in 1999 werd ingevoerd.

Het optimisme binnen de PvdA over deze wet was groot. Uitzendkrachten en deeltijd-

werkers werden 'normale' werknemers; hun loon werd min of meer gelijkgetrokken met dat van vaste krachten en ze bouwden uiteindelijk ook scholings- en pensioenrechten op. Het gebruik van flexibele arbeidsrelaties werd beter gereguleerd en tegelijk werd de flexibiliteit vergroot door het maximaal aantal aangesloten tijdelijke contracten en de maximale duur waarvoor deze konden worden afgesloten uit te breiden.

Is het wrang genoeg juist deze wet die ervoor zorgde dat de flexibilisering van de arbeidsmarkt uiteindelijk is doorgeslagen? En wat staat er nog overeind van de verworvenheden van destijds? De breuklijnen liggen nu anders dan toen: deeltijdwerkers met een vast contract horen bij degenen met veel zekerhe-

den, en de groep flexibelen bestaat nu vooral uit mensen die eeuwig op tijdelijke contracten werken en zelfstandigen zonder personeel aan de onderkant van de arbeidsmarkt.

Mariëtte Hamer en Agnes Jongerius hebben de invoering van de Flexwet van nabij meege maakt, respectievelijk als Tweede Kamerlid en als bestuurder bij de FNV. Een vraaggesprek over de manier waarop grote hervormingen op de arbeidsmarkt vorm kunnen krijgen, over de samenwerking tussen vakbeweging, werkgeversorganisaties en politiek, en over werkende armen, eeuwig flexibelen, onverzekerde zelfstandigen en een nieuwe generatie jongeren die de arbeidsmarkt op komt.

De Wet flexibiliteit en zekerheid bestond uit een hele reeks wijzigingen in de wetgeving voor de arbeidsmarkt en socialezekerheidsvoorzieningen. Het was een grote hervorming. Hadden jullie destijds het idee met baanbrekende zaken bezig te zijn?

Agnes Jongerius: 'We gaan eindelijk de cao's en wetgeving aanpassen aan wat er in de werkelijkheid al lang aan de hand is — dat gevoel hadden we bij de vakbond. We wilden van deeltijdwerkers volwaardige werknemers maken, we wilden flexwerk fatsoenlijk regelen en we wilden ook bij vast werk de interne flexibiliteit bevorderen. Onze wetgeving en ons socialezekerheidsstelsel waren te zeer gebaseerd op een fulltime werknemer met een vast dienstverband. Als je bijvoorbeeld in het streekvervoer zeggenschap wilde hebben over je werktijden, dan moest je fulltime gaan werken. Deeltijders werden ingedeeld waar de gaten in het rooster zaten.

De wet is in 1999 aangenomen, maar het sociaal akkoord is van 1996 en de discussie binnen de vakbond barstte al begin jaren negentig los. Karin Adelmund zat toen nog bij de FNV en leidde deze discussie. Wat betekent economische zelfstandigheid? Moeten we een TUT-regeling, een tijdelijke uittreedregeling, hebben als tegenhanger van de VUT-regelingen die vooral door mannen in de mannenberoepen gebruikt werden? Met dat soort vragen hielden we ons bezig.

Het is heel uitzonderlijk dat we in Nederland uiteindelijk geregeld hebben dat hoeveel uren je ook werkt, voltijds of in deeltijd, je in beide gevallen een volwaardige werknemer bent. Daarin lopen we nog steeds voor op veel andere Europese landen. Die afspraken zaten trouwens niet in het sociaal akkoord en in de Wet flexibiliteit en zekerheid, maar werden geregeld in dezelfde stroom beleidswijzigingen.

Karin Adelmund is daarna overgestapt naar de PvdA en Lodewijk de Waal heeft de onderhandelingen over flex en zekerheid gedaan. Destijds zat ik nog bij de Vervoersbond en daar vroegen we ons soms wel af wat Lodewijk eigenlijk aan het doen was. Ingewikkeld vonden we bijvoorbeeld de omslag die er toen gemaakt is om uitzendwerk in het vervolg als volwaardig werk te beschouwen. Daarbij is ook het uitzendverbod voor vrachtwagenchauffeurs gesneuveld, en uiteindelijk ook dat voor de bouwvakkers — sectoren waar tot dan toe uitzendwerk verboden was. Maar omdat de discussie over wat er moest veranderen op de arbeidsmarkt al een tijd liep, en omdat we er ook successen mee haalden — met de erkenning van deeltijdwerk bijvoorbeeld — zagen we dit als het sluitstuk van het uitgangspunt dat je al het werk als volwaardig werk moet willen regelen.'

Mariëtte Hamer: 'Binnen de Partij van de Arbeid vond de discussie plaats in de periode tussen het sociaal akkoord in '96 en de wetgeving in '99. We spraken niet alleen over arbeid en de flexibiliteit van arbeidsrelaties, het ging voor het eerst ook over arbeid en zorg en over zorgverlofregelingen. Het inzicht kwam op dat mensen niet hun hele leven bij één baas hoefden te werken, dat ze ook moeten kunnen overstappen en dat ze zich dus moeten kunnen scholen. De onderwerpen die we bespraken waren veel breder dan het wetgevingstraject — we stelden ons ook de vraag of we straks nog wel allemaal fulltime zouden werken, en speelden met het idee van een basisbaan voor iedereen. We hadden zeker het gevoel met iets revolutionairs bezig te zijn.

Karin Adelmund zette als Tweede Kamerlid binnen de PvdA de discussie voort die ze bij de vakbond begonnen was, samen met het partijbestuur en met Ad Melkert, die toen minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid was. We speelden scenario's na hoe de sociale zekerheid zich zou ontwikkelen; ik herinner me een auteur die elke keer als een ander soort minister-president opkwam. We trokken in koppeltjes het land in, alle afdelingen af. Het ging niet alleen over arbeid in brede zin, de debatten waren ook aanleiding om na te denken over de vraag wat nu de kern is waar de PvdA zich mee bezig moet houden. Emancipatie stond daarbij centraal. Zo kwam in '98 bij de start van Paars II ook de wetgeving rond kinderopvang op gang.'

De Wet flexibiliteit en zekerheid werd ingevoerd in een tijd van economische bloei. Had de wet er destijds kunnen komen als er sprake was geweest van een recessie?

Jongerius: 'Dat de wet er kwam is eerder de spiegelzijde van het grote optimisme dat er heerste tijdens Paars I dan een gevolg van de

economische bloei eind jaren negentig. Onder Paars hadden we het gedeelde inzicht dat het heel makkelijk is allemaal in ons eigen schuttersputje ons eigen gelijk te bewijzen, maar dat we ook kunnen kijken of we elkaar kunnen vinden en gezamenlijk stappen vooruit kunnen maken. De discussie rond flex en zekerheid paste bij het Paarse levensgevoel, het enthousiasme van Paars I. Het initiatief van het sociaal akkoord kwam van de sociale partners, maar met ruggensteun van het kabinet. Er was gepaste euforie over het akkoord, van alle kanten. Wat wellicht ook mee speelde was dat onder leiding van Frits Bolkestein de adviesplicht van de SER net was afgeschaft. Werkgevers- en werknemersorganisaties wilden daardoor heel graag laten zien dat ze wel degelijk problemen konden oplossen.'

Hamer: 'Het had inderdaad veel met Paars te maken. Voor het eerst sinds 1918 was er een kabinet zonder christendemocraten. Ik herinner me vooral dat we met een heel vrolijk debat bezig waren. Er was grote behoefte aan vernieuwing en modernisering.'

De zekerheid die de wet beloofde te bieden — een vast contract na een periode van tijdelijke contracten — gaat voor heel veel mensen niet op. In Nederland is de doorstroom van tijdelijk werk naar vast werk vanaf 1999 sterk afgenomen.² En sinds de crisis begon in 2008 is die tendens nog meer versterkt. Een deel van de flexkrachten wisselt tijdelijk werk af met een bijstandsuitkering. Bovendien bleek de toename van het flexwerk over het geheel genomen niet meer banen op te leveren. Daarbij komt dat de Flexwet is gericht op uitzendkrachten en oproepkrachten, terwijl een groeiend deel van de flexibele arbeidskrachten tegenwoordig tijdelijke krachten, payrollers en zzp'ers zijn. De Flexwet biedt voor grote groepen mensen dus onvoldoende of zelfs geen zekerheid en er is veel flexibele arbeid die buiten de wet valt. Wanneer begonnen jullie de lacunes van de wet te zien?

Hamer: 'Het idee dat er ook grenzen zitten aan die flexibiliteit, dat is wel zo'n beetje gekomen bij de start van het kabinet-Balkenende/Bos, met de discussie over het ontslagrecht. In de Kamer drong toen bij ons het besef door dat het niet nog flexibeler moest worden. Dat

sloeg op een gegeven moment om naar het inzicht dat de flexibiliteit echt uit de hand aan het lopen was.

Een aantal van die flexregelingen is misbruikt, of is anders gebruikt dan voorzien. Daar willen we paal en perk aan stellen. Wat destijds een heel vrolijke discussie was, is een sombere discussie geworden. Kijk naar jongeren die op flexcontracten werken: die zijn bang dat als het flexwerk wordt ingeperkt, ze straks helemaal niets meer hebben. Als ze gedurende twee jaar aaneengesloten tijdelijke contracten mogen hebben in plaats van drie, staan ze eerder op straat, is hun angst.'

Jongerius: 'Het gevoel van euforie is eigenlijk toch redelijk kort na de invoering van de wet al gekeerd. Dat zal ook te maken hebben met de klap die we in 2002 kregen toen de internetbubbel barstte. Geleidelijk aan werd duidelijk dat Amerikaanse toestanden ook in Nederland waren doorgedrongen. Rond 2007 begon de FNV met acties met portretten van werkende armen en kwamen ook de eerste acties rond de arbeidsomstandigheden en de beloning van de schoonmakers op gang.'

Bij de implementatie van de Wet flexibiliteit en zekerheid hadden de sociale partners ruimte om per sector in de cao-onderhandelingen afwijkende afspraken te maken.³ Deze zijn vooral gemaakt wat betreft de periode die er tussen twee contracten mag zitten zonder dat deze contracten gelden als opeenvolgend (de ketenbepaling). In de Wet flexibiliteit en zekerheid was deze periode vastgesteld op drie maanden, maar op sectorniveau werd die periode soms verkort, waardoor bijvoorbeeld in de horeca mensen eindeloos op flexibele contracten konden blijven werken. Daar stonden natuurlijk toezeggingen van de werkgevers tegenover. Hebben deze afspraken achteraf gezien uitgepakt in het voordeel van medewerkers in vaste dienst ten koste van de flexkrachten?

Jongerius: 'De Wet flexibiliteit en zekerheid was een van de eerste akkoorden waar zo nadrukkelijk in zat dat cao-partijen via driekwart dwingend recht – dus als ze niets regelen dan geldt de wet, maar als zij zelf een aanvullende regeling maken dan geldt die regeling – konden afwijken van de wet. En als je mij nu vraagt waar het later is ontspoord, dan is het precies op dit punt; het feit dat er in heel veel onderhandelingen uitruilen zijn ontstaan, bijvoorbeeld bij de ketenbepalingen. Op die manier kon soms een eindeloze reeks tijdelijke contracten worden aangeboden in ruil voor een beetje meer loon, of iets rond de pensioenregeling.

De ratio achter zo'n driekwart bindend recht-bepaling is natuurlijk om maatwerk te kunnen leveren op sectorniveau. Maar het feit dat werkgevers in sommige cao's werknemers eindeloos tijdelijke contracten konden aanbieden, mede goed gevonden door de vakbeweging, dat is nooit de bedoeling geweest. Pas achteraf werd zichtbaar wat iedereen in zijn eigen cao voor afspraken aan het maken was. Dat is de niet-fraaie kant van de cao-onderhandelingen: als je bepaalde zaken aangeboden krijgt, en de vaste krachten zitten vooraan op je ledenvergaderingen en de flexwerkers behoren niet tot degenen waar je dagelijks mee spreekt, dan werkt er een hoop zwaartekracht

een bepaalde richting op. Daarmee is het verschil tussen vast en flex veel groter geworden dan nodig was.'

Ligt een belangrijke oorzaak van de enorme toename van flexibel werk niet ook in de verplichting van werkgevers om werknemers bij ziekte loon door te betalen, vanaf 1996 één jaar en vanaf 2004 twee jaar?

Hamer: 'Bij het begrotingsakkoord in oktober van het kabinet met D66, ChristenUnie en SGP is afgesproken om te onderzoeken of die verplichting om loon door te betalen bij ziekte niet toch terug moet met één jaar – omdat zo langzamerhand iedereen dit als een bezwaarlijk punt is gaan zien. Met name kleine ondernemingen ervaren de verplichting tot loon-doorbetaling als een ongelooflijk risico om mensen in dienst te nemen, meer nog dan het ontslagrecht.'

Jongerius: 'Het is denk ik goed om te onderzoeken of het anders kan. Maar ik herinner me ook nog de periode voordat deze maatregel gold. Bij een werknemer die langer ziek was werd simpelweg een ruitertje in de agenda gezet wanneer hij de WAO in zou gaan, zonder dat de werkgever verder iets deed om de werknemer toch weer aan het werk te krijgen. De druk die is ontstaan met de verplichte loon-doorbetaling bij ziekte om mensen erbij te houden, die is absoluut positief.'

De wet Flexibilisering en zekerheid lijkt ingehaald te zijn door de tijd. Is na bijna vijftien jaar een nieuwe grote hervorming nodig, een hervorming die verder gaat dan het sociaal akkoord dat dit jaar werd gesloten?

Hamer: 'We begonnen vijftien jaar geleden met meer flexibiliteit te bieden. Nu zitten we in een slingerbeweging terug. We moeten hoognodig een aantal zaken repareren. Met de afspraken die dit kabinet heeft gemaakt komen er meer zekerheden voor flexwerkers: minder tijdelijke contracten, ook gewoon een opzegtermijn, ook een ontslagvergoeding (de transitievergoeding). De vraag is of wat we nu doen de afsluiting is van een cyclus of het be-

gin van een nieuwe cyclus. Waarschijnlijk is het beide.

In die zin hebben dit soort hervormingen natuurlijk wel met de economische situatie te maken; het is niet toevallig dat we in een periode van crisis meer bescherming aan het regelen zijn. Het valt te hopen dat als we straks uit de crisis komen, er weer ruimte komt om na te denken hoe de arbeidsmarkt zich zal gaan ontwikkelen, hoe mannen en vrouwen zich daarop positioneren, wat er verandert in de arbeidsverhoudingen. Niemand zal meer z'n leven lang bij één baas blijven; wat betekent dat? In sommige periodes willen mensen meer of minder werken; wat betekent dat? De hele discussie van doorwerken na de pensioengerechtigde leeftijd, scholing, opleiding tijdens de loopbaan — daar hebben we het nu allemaal niet over, maar dat is wel nodig.

Met de opkomst van de zelfstandigen zonder personeel is het heel erg snel gegaan. Een paar jaar geleden nog was de heersende gedachte dat mensen het recht hebben om zelfstandig ondernemer te willen zijn. Maar nu veel van die ondernemers geen opdrachten meer hebben, wordt het een heel zorgelijke situatie. Die discussie kan ook terug omslaan op het moment dat het economisch herstel intreedt. Toch zul je de vraag of zzp'ers in het socialezekerheidsstelsel moeten kunnen meedraaien niet meer weg krijgen. Dat er voor deze groep ook een pensioenopbouw mogelijk moet zijn, dat zij ook bepaalde socialezekerheidsrechten moeten hebben, daar zullen de komende tijd zeker wetsvoorstellen voor komen.'

Jongerius: 'Net als in de jaren negentig bij de discussie over het in één arbeidsbestel brengen van vaste medewerkers, deeltijders en flexwerkers, is er nu alle aanleiding om vaste werknemers, mensen op tijdelijke contracten en zzp'ers onder de paraplu van één arbeidsbestel te brengen. Maar wil je dat met een beetje vertrouwen doen, dan moet het een wat lichtvoetiger tijd zijn dan het nu is.

Ik maak me bijvoorbeeld grote zorgen over de vraag wat er gebeurt als straks de bouw

weer aantrekt: zal dat ooit weer een sector worden met gewone werkgevers/werknemersverhoudingen, of wordt daar blijvend een heel grote taartpunt ingevuld door zelfstandigen? Dat is voor die mensen volgens mij hartstikke leuk op het moment dat ze 27 zijn en topfit, maar dat is wat minder geslaagd als ze 42 zijn en hun eerste rugklachten beginnen te krijgen, laat staan dat ze 53 zijn en ook hun eerste knieklachten krijgen.

En in de zorgsector moeten we ons afvragen wat we willen dat alfahulp voor soort werk is. Zoals we het er ook over moeten hebben wat het eigenlijk betekent dat een groep mensen niet meer voor een arbeidsorganisatie wil werken en liever zelfstandig ondernemer is. Als die mensen dat doen omdat ze al dat werkoverleg bij bijvoorbeeld de thuiszorginstellingen zat zijn, dan zegt dat ook iets over die organisaties.

Het is de vraag of de bouw ooit weer een sector wordt met gewone werkgevers/werknemersverhoudingen

Ik moet vaak denken aan het boek van Frits Spangenberg over de grenzeloze generatie. Van de huidige vijftien- tot vijftientigjarigen zegt 70% zichzelf een geweldige leider te vinden. Dat vind ik leuk. Bijna geen van hen zegt als hoofdmotivatie te hebben om iets goeds te doen, om zichzelf weg te cijferen ten behoeve van anderen. Wat natuurlijk wel spannend wordt als je straks heel veel mensen in de zorg nodig hebt. Al deze jongeren die groot geworden zijn met sociale media, komen te werken in arbeidsorganisaties die hiërarchisch zijn ingesteld. Als je van die generatie bent, dan snap je niet dat je de vragen die je hebt, niet ogenblikkelijk aan de CEO kunt stellen; dat je niet op dat niveau van gelijkwaardigheid kunt communiceren. De botsingen

die gaan ontstaan in arbeidsorganisaties, daar kan ik mij enorm op verheugen. Je zou maar net veertig zijn en denken: “Nu ben ik eindelijk uit het uitvoerende werk en mag ik ook leidinggeven”, en dan komt er een lichtung binnen die helemaal geen leiding wil hebben. Ook dat zal een reden zijn om na te denken over hoe arbeidsorganisaties in elkaar moeten zitten.

Hetzelfde geldt voor de discussie over kleinschalige zorg, burgercollectieven als de Thomashuizen en kleine ouderencoöperaties. Die ontstaan omdat burgers niet in van die heel grote organisaties ondergebracht willen worden. Maar zomaar zeggen dat we massaal inzetten op kleinschaligheid is niet slim. Want ik wil graag ook organisaties waar lager opgeleiden kunnen werken – en die werken vaak goed in een heldere structuur. Er zijn dus vele redenen om over de organisatie van arbeid na te denken. En toch moeten nu eerst de uitwassen van de Flexwet ingedamd worden. Dit is de tijd waarin je zandzakken voor de deur moet zetten. Het gaat met een groep mensen echt mis op dit moment.’

Is het verstandig om de vakbonden ook in de toekomst veel ruimte te geven om op sectorniveau af te wijken van nationale wetgeving? Weegt het maatwerk dat daarmee geleverd kan worden op tegen het risico dat de vakbond de belangen van degenen die zij direct vertegenwoordigt (de leden die vaak een vast contract hebben) zwaarder laat wegen dan die van zzp'ers en tijdelijke krachten?
 Jongerius: ‘Het is van groot belang dat cao-onderhandelaars de verantwoordelijkheid nemen om de gang van zaken in de sector te laten aansluiten op de arbeidsmarkt. Dus ze moeten die afspraken kunnen maken. Het zou de eer van de vakbond te na als die bevoegdheid weggetrokken wordt bij cao-onderhandelaars. Ik vind wel dat er veel sterker gecoördineerd moet worden wat voor afspraken gemaakt worden. Leg het als vakbond ook maar uit waarom je in de media, in de horeca, in de verblijfsrecreatie, in het onderwijs afspraak x, y of z maakt. Dat de vakbeweging

vooral de vaste kern organiseert, dat is bijna zo oud als de vakbeweging zelf. Maar het besef dat we de mensen met een vast contract niet kunnen beschermen als we de flexibele schil niet ook beschermen, dat zit wel bij iedereen goed tussen de oren.’

Bestaat niet het risico dat ook bij nieuwe wetgeving werkgevers weer andere constructies zullen vinden om arbeidskrachten goedkoop en flexibel in te kunnen zetten? En is het bovendien wel realistisch om op nationaal niveau oplossingen te zoeken in een Europa met open grenzen?

Jongerius: ‘Water loopt altijd naar het laagste punt, maar dat kan geen reden zijn er niets aan te doen, dan wordt het laagste puntje steeds lager. Meer dan in de jaren negentig is er nu de notie van arbeidsmigratie. Wat buitenlandse arbeidskrachten aangaat hebben wij steeds de discussie gevoerd onder de noemer: op de werkplek zou er geen verschil moeten zijn. Niet tussen mannen of vrouwen, niet tussen jongeren en ouderen en het zou ook niet uit moeten maken wat voor nationaliteit je hebt. Gelijk werk, gelijk loon. Natuurlijk zijn er altijd mensen die bezwaar maken als het over buitenlandse arbeidskrachten gaat, maar mijn ervaring is dat je de discussie in de juiste richting kunt kantelen als je deze terugbrengt tot de boodschap dat het ook in ons belang is dat Poolse vrachtwagenchauffeurs en Roemeense betonvlechters en uitbeenders hetzelfde betaald krijgen als wij. Sterker nog: juist de vakbeweging is een groot voorstander van wet- en regelgeving op Europees niveau, juist ter bescherming van de grondgedachte dat alle werknemers fatsoenlijk beloond moeten worden. Als we een vrij verkeer van personen hebben op Europees niveau, dan horen daar ook verkeersregels bij. Internationaal maakt de vakbeweging zich hier hard voor.’

Hamer: ‘Je kunt problemen natuurlijk steeds minder nationaal oplossen. Niet voor niets geeft minister Lodewijk Asscher aan met andere landen te willen samenwerken bij het aanpakken van problemen op de arbeids-

markt. Het denken over Europa en over onze arbeidsmarkt loopt opvallend parallel. Vijftien jaar geleden oordeelden we veel positiever over open grenzen, terwijl er nu tot en met D66 kanttekeningen bij worden gemaakt. Ook wat dit onderwerp betreft zitten we in een wat sombere periode. Maar ik ben ervan overtuigd dat als de economie aantrekt, dat ook weer vrolijker wordt. Dit is een periode waarin je de defensie op orde brengt, maar uiteindelijk gaat de boel toch weer verder in beweging, dat kun je niet tegenhouden. Misschien wordt het nationale niveau wel een heel ander niveau over tien jaar en wordt de regio belangrijker aan de ene kant en Europa belangrijker aan de andere kant.'

Hoe moeten de bepalingen in het begrotingsakkoord van oktober worden geduid, in het bijzon-

der de aanpassingen op het Sociaal Akkoord? Hamer: 'Je kunt op verschillende manieren naar de bijstellingen op het Sociaal Akkoord kijken, maar ik vind het zelf niet erg dat de versterking van de positie van de flexwerker en de vereenvoudiging van het ontslagrecht naar voren zijn getrokken en dat we daar dus vaart mee moeten maken. Tegelijk ben ik ook erg blij dat de kern van de huidige WW-regeling overeind is gebleven tot 2016, dus hopelijk tot na de crisisperiode. Ik denk niet dat het de bedoeling is geweest van D66 bij hun vraag om versnelling van de arbeidsmarkthervormingen, maar eigenlijk hebben ze de dingen die voor werknemers meer zekerheden bieden nu naar voren gehaald. Ze stuurden aan op een versnelling van de inperking van de WW-duur maar ze hebben de versnelling op twee andere punten gekregen.'

Noten

- 1 Dit interview verschijnt ook in *De gelukkige onderneming*, het WBS Jaarboek 2013.
- 2 Ruud Muffels, 'Flexibilisering en de toegang tot de arbeidsmarkt', in: *TPE digitaal, Flexibi-*

- liteit en zekerheid: een nieuwe balans*, 7 (2013) 4, p. 90. Zie ook: Paul de Beer, Ronald Dekker en Martin Olsthoorn, *Flexibilisering. De balans opgemaakt*, Amsterdam 2011, 82.
- 3 Zie voor een overzicht over afwijkingen van de Flexwet op

sectorniveau o.a. Trudie Schils en Hester Houwing, *Sectoral Variation in Collectively Agreed employment Protection: Evidence from Dutch Flexicurity*, Kennisbank Sociale Innovatie, 2009.

Neoliberale nachtmerrie... Ontwaakt!

Het moet maar eens afgelopen zijn met het gezeur over neoliberalisme. Neoliberalen bestaan helemaal niet. Misschien dat daarom ook niemand vertelt wat het eigenlijk is, neoliberalisme.

PATRICK VAN SCHIE

Historicus en directeur van de prof. mr. B.M. Teldersstichting, het onafhankelijk wetenschappelijk bureau ten behoeve van het liberalisme gelieerd aan de VVD

Als sociaal-democraat bent u natuurlijk een redelijk denkend wezen. Sociaal-democraten zijn net als liberalen kinderen van de Verlichting; en zoals alle moderne mensen bent u blij dat wij allang niet meer leven in een tijd waarin uw tegenslagen of die van de buurman, dan wel allerlei kwalen van de samenleving, kunnen worden toegeschreven aan duivelse krachten zoals die geïncarneerd in heksen. U gaat er juist prat op dat u afkerig bent van heksenjachten. Daarom verwijt u Wilders ook, soms wat gretig, dat hij zondebokken aanwijst. Dat zult u nooit doen. U bent wel wijzer: u bent immers een nazaat van het 'wetenschappelijk socialisme'.

Maar hoe vaak zit u niet hoofdschuddend te lezen als in de kolommen van *S&D*, of in *de Volkskrant*, aan het neoliberalisme het verwijt wordt gericht schuldig te zijn aan de 'vermarkting' van de maatschappij, het 'ongereemde marktdenken', privatisering en deregulering, de 24-uurseconomie, globalisering en het financieel 'roofdierkapitalisme', het denken in termen van de BV Nederland, het terugtreden van de overheid, ja aan eigenlijk alles wat u als links persoon tegenstaat?¹ Bent u op zo'n moment geneigd wetenschappelijk

te onderzoeken wie de neoliberalen zijn en of zij inderdaad de veroorzakers zijn van al dergelijke verschijnselen die u zo hartgrondig verfoeit? Of slikt u de gelegde verbanden voor zoete koek en ziet u dus in het neoliberalisme de terechte zondebok? Is het neoliberalisme daarmee voor u de duivelse kracht die uw ideale maatschappij in de weg staat?

Toch zult u de tirades tegen het neoliberalisme niet altijd met evenveel genoegen lezen. Want als het op grote woorden aankomt worden sociaal-democraten al gauw door SP'ers overtroefd. Jan Marijnissen kwam reeds in de jaren negentig met de aantijging dat VVD én PvdA via 'paars' Nederland aan het neoliberale marktdenken uitleverden. En denk nu niet dat dit aan de samenwerking met de VVD lag. Uw ex-partijgenoot Marcel van Dam beweert tenminste (achteraf) dat het al in 1986 misging: 'Vanaf toen is het bergafwaarts gegaan met de PvdA. De partij schoof steeds verder op naar het midden en omarmde het neoliberalisme.' Dat lag aan Wim Kok. 'Hij was geen ideologisch gefundeerde politicus... De sociaal-democratie is vervangen door pragmatiek.'² In uiterst-linkse kringen wordt 'de knieval van de PvdA voor een neoliberale economische poli-

tiel' gekwalificeerd als 'een diep verraad jegens de eigen achterban'.³

Misschien gaat uw partijhart nu uit verontwaardiging harder kloppen. Maar wellicht gebeurt dat ook wel uit enthousiasme, en hoopt u op een (nog) linksere koers van uw PvdA. Pas dan op, want voor de SP zult u het niet snel goed genoeg doen. U zit in dezelfde positie als uw voorouders in de jaren dertig. Zij kregen toen van de communisten (op orders van Stalin) het stempel 'sociaal-fascisten' opgedrukt. Dat was natuurlijk een schandelijk verwijt. Evenzo wijst u, mocht u al van mening zijn dat de PvdA naar het neoliberalisme is afgegleden, voor uzelf hoogst beledigd elke associatie met het neoliberalisme van de hand.

Maar wacht eens even: als u vindt dat 'sociaal-fascisme' en 'neoliberalisme' niets met u van doen hebben en u krijgt zoiets toch naar uw hoofd geslingerd, noopt dat niet tot voorzichtigheid met het in de mond nemen van zulke termen voor uw eigen politieke tegenstanders? Lang niet iedereen die minder links is dan u, is daarmee een 'fascist' – zoals in de jaren zeventig nog wel eens werd gemeend – en net zo goed is niet iedereen die minder links is dan u een 'neoliberaal'. Sterker nog: hebt u wel eens een liberaal ontmoet? Daarmee bedoel ik niet iemand die in uw ogen liberaal is, want vergeet niet: dat zult u zelf volgens SP'ers ook altijd blijven, hoe hard u het ook ontkent. Nee, hebt u wel eens iemand ontmoet die *zichzelf* als liberaal aanduidde?

Ik niet. En dat terwijl ik als *true blue* liberaal vermoedelijk meer liberalen in alle denkbare varianten heb ontmoet dan de gemiddelde S&D-lezer. Al evenmin heb ik ooit iets gelezen van de hand van een hedendaags schrijver die zich liberaal noemt. En veel meer nog dan dat ik mensen ontmoet, lees ik boeken, artikelen en wat dies meer zij van liberalen in alle soorten en maten. Niet één is erbij die zich als liberaal aandient. Ik ben het zelf ook niet, hoe rechts ik in uw ogen ongetwijfeld ook ben. Ik ga er prat op liberaal te zijn, u mag mij ze-

ker ook een klassiek-liberaal noemen, ik vind het evenmin erg als u mij conservatief noemt (hoewel ik dat niet ben, maar liever conservatief dan links); ik zou echter niet weten wat er aan mij 'neoliberaal' zou zijn. Ik vraag mij ook af of degenen die zo tegen het neoliberalisme tekeergaan, zelf precies weten wat het inhoudt. Een analyse van internationale wetenschappelijke artikelen – dan heb ik het dus nog niet eens over uitlatingen van politici – waarin woorden als 'neoliberalisme' of 'neoliberaal' worden gebezigd, wijst uit dat in 69% van de gevallen niet eens een poging tot definitie wordt gedaan.⁴ Het ontgaat mij trouwens waarom Jan Marijnissen en vele anderen ter linkerkant zo op het neoliberalisme afgeven; het liberalisme moet voor hen toch al erg genoeg zijn?

Ik ga u uit uw droom, of beter geformuleerd: uit uw neoliberale nachtmerrie halen. Het neoliberalisme bestaat in werkelijkheid niet. Althans niet op de manier die u in uw hoofd hebt (daarover verderop meer). Het neoliberalisme bestaat uitsluitend in de fantasie van (sommige?) linkse mensen; zij gebruiken het als een scheldwoord voor alles wat zij verafschuwen. Het is het hekserygeloof van deze tijd. Aan u de keuze of u anderen dan wel de samenleving aan heksenproeven wilt blijven onderwerpen, waarbij de beschuldigde het er hoe dan ook slecht van afbrengt, of dat u liever een wetenschappelijke grond voor uw overtuiging zoekt.

Prettige jeugdherinnering?

Als het neoliberalisme niet bestaat zou ik er verder eigenlijk geen woorden meer aan hoeven wijden. Desalniettemin schrijf ik nog even verder. Over heksen en hun vervolging zijn immers ook boeken volgeschreven, hoewel zij niet hebben bestaan. Het feit dat mensen *dachten* dat ze bestonden, maakt het een historisch relevant fenomeen dat aandacht kan behoeven. En verschillende atheïsten hebben hoevel zij ervan overtuigd zijn dat God niet bestaat, toch een boek aan Hem gewijd.

Nu wil ik mij niet begeven in de vraag of God al dan niet bestaat, maar er is ten minste één parallel: het is moeilijk te bewijzen dat iemand of iets *niet* bestaat. Je kunt hooguit betogen dat er geen enkel feitelijk bewijs voor is, dat niemand hem of het ooit heeft waargenomen. Een diepgelovige zal daartegenover altijd (kunnen) volhouden dat dit niets zegt. Hij of het kan wel bestaan zonder dat wij dit hebben waargenomen. Misschien bestaat hij of het wel in een dimensie die wij mensen niet kennen? Zo weet ik ook niet of ik u al van uw geloof in het bestaan van het verderfelijke neoliberalisme heb afgebracht, uitsluitend door erop te wijzen dat er niemand is die zich nu zo noemt.

Anderzijds gaat de vergelijking met heksen in één opzicht mank. Heksen hebben nooit bestaan, dat zijn we hopelijk met elkaar eens, maar het neoliberalisme heeft ooit wel bestaan. Het zal de oplettende lezer zijn opgevallen dat ik hierboven stelde geen *hedendaags* schrijver te kennen die zich neoliberal noemt. Ik ken echter wel denkers uit het verleden die zich neoliberal noemden. Maar wat zij voorstonden was iets totaal anders dan wat de vermeende neoliberalen vandaag de dag in de schoenen wordt geschoven.

Meestal wordt het ontstaan van dit neoliberalisme uit het verleden in de jaren dertig van de twintigste eeuw gesitueerd, wat strikt genomen klopt. Als we het voorvoegsel 'neo' niet alleen in de Latijnse versie in aanmerking nemen, was er enkele decennia voordien al een stroming van denkers die zich 'nieuwe liberalen' noemden. Zij gebruikten de term in het Engels, want *new liberalism* maakte furore in Groot-Brittannië ruwweg tussen 1890 en de Eerste Wereldoorlog. De *new liberals* vormden de Britse variant van het sociaal-liberalisme. Sociaal-liberalisme betekent niet, zoals de goegemeente – en ook D66 – denkt: liberalisme met een sociaal gezicht.⁵ Los van de exacte betekenis, die hier verder minder ter zake doet, waren de sociaal-liberale *new liberals* wel kritisch over de werking van de vrije markt, het eronder liggende individualisme en de

neiging van de hoofdstroom van liberalen terughoudend te zijn met staatsoptreden. *New liberals* meenden dat de marktkrachten getemd of begeleid dienden te worden. En zij zagen in de staat een belangrijk instrument om het liberalisme dat zij voor ogen hadden, mee vorm te helpen geven.

Als dit u bekend en aangenaam in de oren klinkt, bent u niet de eerste sociaal-democraat. Tal van *new liberals* onderhielden destijds nauwe banden met de Britse sociaal-democraten;

Sociaal-liberalisme betekent niet, zoals D66 denkt: liberalisme met een sociaal gezicht

enkelen zijn op den duur zelfs naar de Labour Party overgelopen, zoals de denker John Hobson en de politicus Richard Haldane.⁶ Er bleven echter fundamentele verschillen tussen het liberalisme, ook in de nieuwe variant, en de sociaal-democratie en de meeste *new liberals* hechtten zodanig aan de individuele vrijheid dat zij wel degelijk liberaal wensten te blijven. Sociaal-democraten hebben de *new liberals* altijd met meer sympathie (of minder antipathie) gezien dan andere liberalen, namelijk als halve sociaal-democraten, oftewel als mensen die het niet echt hadden begrepen maar die althans verwante denkbeelden hadden en dan ook nuttige hulpjes van de sociaal-democratie konden zijn. Een beetje zoals de SDAP voor de Tweede Wereldoorlog de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) bezag.

De letterlijke term 'neoliberal' werd vanaf de tweede helft van de jaren dertig in de twintigste eeuw af en toe gebezigd door vooral economen die, zeg voor het gemak maar even, net als de *new liberals* op de linkervleugel van het liberalisme bivakkeerden. Zij trokken uit de economische depressie waarin Europa zich

toen bevond de conclusie dat onbeteugelde marktwerking faalde.⁷ De staat moest huns inziens interveniëren, niet om het systeem van de vrije markt te ontmantelen maar om dit systeem te hervormen en op die manier te redden. Na de Tweede Wereldoorlog zette deze denkrichting zich voort en zij oefende met name in Duitsland grote invloed uit. Deze neoliberalen stonden aan de wieg van wat zij een 'sociale markteconomie' noemden.⁸ Zij noemden zich soms neoliberal, alhoewel zij vaker spraken van *Ordo-Liberalismus*. Die laatste uitdrukking is passender, want waar het voorvoegsel 'neo' inhoudelijk nietszeggend is, geeft het voorvoegsel 'Ordo' precies aan wat zij wilden: ordening van economie en maatschappij. Dit moet sociaal-democraten toch als muziek in de oren klinken.

Onder deze economen is wel één naam aan te treffen die in linkse kringen meteen aversie oproept: Milton Friedman. Uw eerste associatie is waarschijnlijk: economisch adviseur van het Pinochet-regime in Chili, en daarmee is de man verdacht (en veroordeeld). Toch vraag ik u uw gevoel even opzij te zetten — u blijft toch wel een telg van het *wetenschappelijk* socialisme? — en onbevangen te lezen wat een nog betrekkelijk jonge Friedman (als late dertiger) begin jaren vijftig schrijft. Het neoliberalisme 'moet plaats geven aan een strenge beperking van de macht van de staat om in de bijzondere activiteit van de individuen in te grijpen; tezelfdertijd moet het nadrukkelijk erkennen dat er belangrijke positieve functies zijn, die door de staat moeten worden verricht'. Naast het handhaven van de wetten en de openbare orde gaat het bij die staatsfuncties om 'het in stand houden van de vrijheid om op alle terreinen ondernemingen te vestigen', het zorgen voor monetaire stabiliteit en bovendien 'armoede en tegenslag te verlichten'.

Friedman betoogde dat de wereld te ingewikkeld was geworden om die laatste functie alleen aan de particuliere weldadigheid over te laten. 'Het is gerechtvaardigd om mensen te steunen omdat zij arm zijn... Het is gerechtvaardigd om te trachten een minimum inko-

men te verkrijgen voor allen; het is niet gerechtvaardigd een minimum-loon vast te stellen en daardoor het aantal der mensen zonder inkomen te vermeerderen.'⁹ Dit is natuurlijk verre van een sociaal-democratisch program, maar het is evenmin een program zoals dat tegenwoordig aan neoliberalen wordt toegedicht, waarin zij bijvoorbeeld 'in elke vorm van overheidsinterventie in de economie een bedreiging van de vrijheid' zouden zien.¹⁰

Warrige gedachten

Het blijft merkwaardig dat de term neoliberal tegenwoordig wordt gebruikt om de afkeer uit te drukken van een veronderstelde maatschappijbeschouwing en economische politiek die mijlenver af staan van de stromingen *new liberalism* en neoliberalisme die vroeger daadwerkelijk hebben bestaan. Zoals al aangegeven wordt de term 'neoliberalisme' nu uitsluitend nog gebezigd door tegenstanders van het vermeende fenomeen. En meestal geven die tegenstanders niet nauwkeurig aan waar zij zich zo tegen keren. Uit hun strijdschriften vallen wel kenmerken te destilleren die zij aan het 'neoliberalisme' toeschrijven. Het ontbreekt mij hier aan ruimte om ze allemaal grondig te analyseren, maar een paar zal ik nader op hun mogelijke validiteit bezien.¹¹

Het lijkt mij goed eerst in te zoomen op het artikel dat Naomi Woltring vorig jaar in *S&D* schreef, niet alleen omdat u zich dat artikel misschien zult herinneren maar meer nog omdat zij wél een poging tot definitie heeft gedaan. Volgens Woltring bestaat het neoliberalisme uit drie componenten. De eerste component is: 'Voor neoliberalen spreekt de markt de waarheid.' De tweede component betreft een 'utopische visie': 'In de neoliberale utopie is het de vrije markt die de inrichting van de gehele samenleving bepaalt.' Woltring geeft, zoals hierboven reeds vermeld, de toelichting dat *elke* vorm van overheidsinterventie in de economie door neoliberalen als een bedreiging van de vrijheid wordt gezien. De derde component wordt als volgt aangeduid:

‘De neoliberale sturingsfilosofie spreekt burgers aan als rationele individuen en als consumenten.’¹²

Ter onderbouwing van haar stelling over de eerste component verwijst Woltring naar Friedrich Hayek. Deze Oostenrijkse econoom-filosoof en Friedman worden vaak samen aangevoerd als ‘de twee aartsvaders van het neoliberalisme’.¹³ Dat Hayek de kwalificatie ‘neoliberaal’ expliciet van de hand wees, weerhoudt critici van het neoliberalisme er niet van hem toch als zodanig aan te duiden.¹⁴ De gedachte dat ‘de markt’ de waarheid zou spreken, is echter zeer onhayekiaans. De markt is namelijk voor Hayek geen entiteit op zich

De verwijten van anti-neoliberalen zitten vaak boordevol inconsistenties

maar slechts de plaats waar individuen uitdrukking kunnen geven aan hun persoonlijke preferenties. Hayek stelde wél dat niemand anders dan die individuen zelf – en zeker niet politici en de staat – deze preferenties kon kennen. Hayek meende daarbij niet dat individuen geen foute keuzes konden maken; het was alleen wel aan henzelf om uit te maken of een keuze – gemaakt binnen de grenzen van de wet – fout was.

Dat de vrije markt de inrichting van de gehele samenleving dient te bepalen, is wellicht een droom die een enkele handelsman erop nahoudt – en onder handelaren zullen er zulke dromers zijn geweest al ruim voor de opkomst van enige vorm van liberalisme; er zijn altijd mensen geweest die desnoods hun moeder willen verkopen, en dat beperkt zich bepaald niet tot personen met een liberale overtuiging – maar in de werken van de hierboven als aartsvaders van het neoliberalisme aangeduide personen is die gedachte

in ieder geval niet terug te vinden. Van Friedman zagen wij dat al. Hayek wees – geheel in lijn met Adam Smith – onder andere zaken als rechtspraak en onderwijs als staatsaken aan. De wet was bovendien voor Hayek een onontbeerlijk kader waarbinnen de markt functioneerde, onder andere (maar zeker niet alleen) voor de vaststelling van eigendomsrechten.

Hayek ging er bovendien allerminst van uit dat individuen in hun beslissingen altijd rationeel zouden zijn. Zijn kritiek op eerdere economen was nu juist dat individuen niet enkel handelingen verrichten op rationele gronden en dat dit feit alleen al het onmogelijk maakt hun voorkeuren centraal in kaart te brengen. Zouden individuen louter rationeel in elkaar steken, dan konden hun voorkeuren wellicht nog worden ‘berekend’. Maar voorkeuren van burgers zijn bij uitstek subjectief, mede door allerlei irrationele maar daarmee niet minderwaardige motieven ingegeven.

Het woord ‘sturingsfilosofie’ (zie Woltrings omschrijving van de derde component) omtrent een hardnekkig misverstand ter linkerzijde met betrekking tot de liberale ideeën over marktwerking. Zo denkt de Vlaamse klinisch psycholoog Paul Verhaeghe die zich met zijn boek over identiteit vorig jaar aansloot bij de kruistocht tegen het neoliberalisme, bijvoorbeeld dat de onzichtbare hand van Adam Smith – een van de klassiek-liberalen pur sang die door Verhaeghe voor het gemak ook maar eventjes bij de neoliberalen wordt ingedeeld – staat voor ‘sturing vanuit een centraal management’. Steeds weer blijkt dat links de gedachte van een spontane orde maar moeilijk kan bevatten. In de onzichtbare hand wordt blijkbaar een centraal sturingsmechanisme gezien, terwijl Smith met de metafoer juist duidelijk maakte dat vraag en aanbod in een vrije markt goed op elkaar worden afgestemd zonder centrale sturing.¹⁵

Meestal wordt neoliberalisme voorgesteld als (tevens) een ideologie – Achterhuis spreekt van een ‘utopische’ ideologie – soms zelfs als een samenzwering. Tegelijkertijd zoekt Marcel

van Dam, zoals wij aan het begin van dit artikel zagen, de oorsprong van de zondeval van de PvdA in het leiderschap van de pragmatische Wim Kok. Dat kan natuurlijk niet tegelijkertijd waar zijn: dat de PvdA onder Kok pragmatisch – onideologisch – werd en dat zij op datzelfde moment een utopische ideologie zou hebben omarmd.

De verwijten van anti-neoliberalen zitten wel vaker boordevol met zulke inconsistenties: Thomas von der Dunk betoogde bijvoorbeeld onlangs in *S&D* dat de zo op deregulering gebrande neoliberalen schuldig zijn aan ‘de toenemende regulering van het dagelijks leven van de bevolking’. Hij noemt bedreigingen van de privacy in verband met bijvoorbeeld het EPD, de ov-chipkaart en het biometrisch paspoort. Dat dit nogal tegenstrijdig is merkt Von der Dunk zelf en passant wel op, maar in een analyse die wetenschappelijk poogt te zijn is het op z'n minst zaak dan een verklaring en bewijs te geven voor het feit dat neoliberalen voor wie deregulering zo kenmerkend schijnt te zijn, hier ineens verant-

woordelijk kunnen worden gehouden voor het tegendeel ervan: regulering.¹⁶

Zo zou ik nog even door kunnen gaan, maar de kern van dit laatste deel van mijn betoog zal inmiddels duidelijk zijn. Ofwel er worden tal van beweringen over vermeende neoliberalen gedaan die bovenal getuigen van onbegrip over de wezenlijke ideeën die de desbetreffende (meestal gewoon) liberale denkers erop nahielden. Of er worden kenmerken toegeschreven aan het neoliberalisme die logischerwijs volstrekt inconsistent zijn. Nu is het waar dat de meeste ideologieën zekere inconsistenties bevatten; intellectuelen hebben wel eens de misleidende onhebbelijkheid theorieën logisch zo samenhangend te willen maken dat de werkelijkheid eronder moet lijden. Doch in dit geval huist de intellectuele warrigheid niet in de beschuldigen, wie dat ook mogen zijn, maar in de hoofden van de aanklagers. Als neoliberalisme ook na het ontwaken nog rondwaart, dan is het als een trauma van de nachtmerrie dat in staat blijkt linkse geesten te blijven benevelen.

Noten

- 1 Dit is een greep uit termen gebruikt in artikelen, onder andere in *S&D*, waarin over het neoliberalisme wordt geklaagd.
- 2 Interview met Marcel van Dam door Jan Marijnissen op het weblog van laatstgenoemde; www.janmarijnissen.nl/2009/11/14/in-gesprek-met-marcel-van-dam.
- 3 ‘De SP tegen het neoliberalisme’, op Grenzeloos, de website van de ook in de SP actieve Socialistische Alternatieve Politiek (SAP); www.grenzeloos.org.
- 4 Taylor C. Boas en Jordan Gans-More, ‘Neoliberalism: from new liberal philosophy to anti-liberal slogan’, *Studies in Comparative International Development*, 2009, pp. 137-161, p. 142. Zij constateren bovendien dat het ongedefinieerd gebruik van de term in de loop der jaren alleen maar is gestegen.
- 5 Om één voorbeeld te geven van wat men zich in D66-kring bij de term voorstelt, zie een uitspraak van toenmalig D66-fractievoorzitter in de Tweede Kamer Lousewies van der Laan in 2006: ‘Het idee dat de liberalen je aan je lot overlaten bestaat ook hier. De keuze voor de toevoeging “sociaal” is ook om die kou eruit te halen en te laten zien dat je ook hart hebt voor het individu dat niet mee kan komen...’; interview van Fleur de Beaufort en Cornélie Richert met Lousewies van der Laan: ‘Sociaal-liberale warmte’, *Liberaal Reveil*, oktober 2006, pp. 156-158; p. 157. Aan de werkelijke betekenis van het sociaal-liberalisme met inbegrip van de Britse variant van het *new liberalism*, zal ik samen met Fleur de Beaufort een boek wijden dat naar verwachting eind 2014 verschijnt.
- 6 Hobson is in linkse kring vooral bekend geworden door zijn kritische analyse van het imperialisme, waar Lenin later nog leentjebuurt bij heeft gespeeld. Haldane, naast politicus ook filosoof en naast *new liberal* ook *liberal imperialist*, was van eind 1905 tot 1912 minister op het *War Office* en van 1912 tot 1915 *Lord Chancellor* in de liberale kabinetten van Campbell-Bannerman en Asquith. Na de Eerste Wereldoorlog ging hij over naar de *Labour Party*.

- 7 Of die conclusie juist was laat ik hier in het midden, maar ik kan het niet nalaten op te merken dat er noch in de jaren dertig noch in de jaren voorafgaand aan 1929 sprake was van onbeteugelde marktwerking.
- 8 Naomi Woltring merkte als een van de weinige sociaaldemocraten in 'De erfenis van het neoliberalisme', *S&D*, nummer 6 uit 2012, pp. 7-15, deze andersgerichte groep neoliberalen heel terecht op, al werkte zij het contrast met het huidige gebruik verder niet uit. Zij wijdde haar artikel namelijk vooral aan het weerleggen van de beschuldiging dat de PvdA haar ziel aan de neoliberale duivel zou hebben verkocht.
- 9 Milton Friedman, 'Het neoliberalisme en zijn vooruitzichten', *Ordening. Vraagstukken van heden en morgen* nr. 37 (voor het eerst gepubliceerd in het Noorse tijdschrift *Farmand* in 1951).
- 10 Geciteerde woorden uit: Woltring, 'De erfenis van het neoliberalisme', p. 8.
- 11 Dit los van de vraag wie de aangeklaagden zijn. Een uitvoeriger, diepgravender en aanzienlijk afstandelijker getoonarde analyse van het niet-bestaande neoliberalisme en vooral van de verwijten die het krijgt, zal ik in 2014 met Mark van de Velde publiceren.
- 12 Woltring, 'De erfenis van het neoliberalisme', p. 8.
- 13 In dit geval komen de geciteerde woorden uit: Hans Achterhuis, *De utopie van de vrije markt* (Rotterdam, 2010), p. 177.
- 14 Boas en Gans-More, noot 12 op p. 150. Hayek noemde zich bij voorkeur gewoon 'liberal' in de klassieke (niet de latere Amerikaanse) betekenis van het woord, en als men iets specifiekers wilde horen dan vond hij de aanduiding 'old Whig' het meest passend; zie: F.A. Hayek, *The constitution of Liberty* (Londen en New York, 1999 [oorspr. 1960]), pp. 408-410. De Whigs waren voorlopers van de Britse liberalen tussen ongeveer 1700 en het midden van de negentiende eeuw.
- 15 Paul Verhaeghe, *Identiteit* (Amsterdam, 2012). Dit boek gaat maar zeer ten dele over identiteit, en voor zover zij in de brei aan ongenoegens over de huidige samenleving aan bod komt, beweert Verhaeghe dat een eigen identiteit niet bestaat. Identiteit wordt zijns inziens volledig door de omgeving aangedragen en ingevuld. In die voorstelling van zaken bestaan psychische stoornissen ook niet. Wat als zodanig wordt gediagnosticeerd, is slechts gedrag dat van de maatschappelijke normen afwijkt. Er bestaat volgens Verhaeghe uitsluitend een gestoorde maatschappij, en die draagt de naam: neoliberalisme.
- 16 Thomas von der Dunk, 'Het neoliberale discours is nog steeds dominant', *S&D* 2013/5, pp. 43-51, p. 47.

Kunst en cultuur voor iedereen?

Over Jet Bussemakers visiebrief ‘Cultuur beweegt’

Het gaat op een aardiger toon, maar op cultuur wordt net zo hard bezuinigd als onder het vorige kabinet-Rutte. En misschien nog wel zorgelijker: kunst is nog steeds een erg elitair gebeuren.

NIENKE VAN HEUKELINGEN

Masterstudent Politiek en Parlement aan de Radboud Universiteit Nijmegen

De kunst- en cultuurwereld slaakte een zucht van verlichting met de aanstelling van Jet Bussemaker als minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Eindelijk weer een minister met een uitgesproken belangstelling voor de kunsten. Ze luistert met plezier naar het Andante uit het 22ste pianoconcert van Mozart en liet zich in *NRC Handelsblad* portretteren terwijl ze tuurt naar een schilderij van Jan Sluijters. De verwachtingen voor Bussemakers visiebrief *Cultuur beweegt* — *De betekenis van cultuur in een veranderende samenleving* waren dan ook hooggespannen: zou die liefde voor de kunst- en cultuurwereld zich vertalen in een sociaal-democratische toekomstvisie?

De toonzetting van de negentien pagina's tellende brief is in elk geval hoopgevend te noemen. Bussemaker duidt in de eerste paar alinea's het belang van cultuur voor de maatschappij aan als zijnde 'noodzakelijk voor de vorming van onze identiteit, voor de ontplooiing van mensen en voor de ontwikkeling van creativiteit. Cultuur verbindt, biedt plezier en draagt bij aan het oplossen van maatschappelijke vraagstukken'.¹ Als doelstelling formu-

leert de minister een cultuurbeleid, gestoeld op liberale en sociale principes, 'dat de samenleving raakt en in beweging brengt'.² Om dat te bewerkstelligen formuleert ze vier speerpunten: cultuuronderwijs, talentontwikkeling, de creatieve industrie en de digitalisering van content.

Cultuuronderwijs

Cultuuronderwijs bestempelt Bussemaker als het belangrijkste speerpunt: 'Goed cultuuronderwijs is van cruciaal belang voor individu en samenleving. Het draagt eraan bij dat kinderen hun creatieve vermogens aanboren en hun talenten en vaardigheden ontwikkelen'.³ Om de leerlingen in het voortgezet onderwijs een culturele basis mee te geven, behoudt Bussemaker het vak Culturele Kunstzinnige Vorming (CKV) als verplicht schoolexamen vak voor havo en vwo. Ze wijkt met deze keuze af van het voornemen van haar voorgangster Marja van Bijsterveldt, die het vak voor de bovenbouw havo/vwo nog wilde afschaffen.⁴ Verder komt de verplichting tot deelname aan zes (havo) of acht (vwo) culturele activiteiten

te vervallen, waardoor middelbare scholen meer zeggenschap krijgen over de invulling van het vak CKV.

Om deelname aan culturele activiteiten onder jongeren te stimuleren, trekt Bussemaker de komende tien jaar € 50 mln uit om de Cultuurkaart voor alle middelbare scholieren te handhaven.⁵ De kaart is te vergelijken met een culturele creditcard waar een bedrag van € 5 op staat. Scholen die deelnemen dragen € 10 per leerling bij, zodat een leerling uit het voortgezet onderwijs jaarlijks € 15 kan besteden aan culturele activiteiten. Ter illustratie: met dat bedrag kunnen ze één bezoek aan het Stedelijk Museum brengen en één culturele film, exclusief popcorn, in het filmhuis Lux in Nijmegen bekijken.

Het is toe te juichen dat de minister juist cultuureducatie als belangrijkste motor aanwijst om haar doelen op kunst- en cultuurgebied te verwezenlijken. Kunst verlegt grenzen en verruimt de horizon: door middel van cultuureducatie komen leerlingen in contact met beelden, personages, geluiden en gebeurtenissen waar ze normaliter niet mee geconfronteerd worden.⁶ Deze ervaringen kunnen ertoe leiden dat leerlingen zichzelf – en daardoor de wereld – beter leren begrijpen. En dat is vandaag de dag van groot belang, aangezien snelle veranderingen in de maatschappij twijfel en toenemende onzekerheid bij jongeren oproepen: wie ben ik, wat geeft mij voldoening en hoe verhoud ik mij (middels de sociale media) tot de mensen om mij heen?

Of het vrijgeven van de invulling van het vak CKV daarvoor het geijkte instrument is, valt wel te betwijfelen. Natuurlijk zijn er voorbeelden van middelbare scholen die hier op een adequate wijze vorm aan kunnen geven, maar de vrijblijvendheid zou voor velen een valkuil kunnen vormen. Laat ik hier zo vrij zijn om terug te blikken op mijn eigen CKV-lesSEN – zo'n acht jaar geleden – in het vierde leerjaar van de havo. Er was (te) weinig structuur in de lessen en de opdrachten: wat ik maakte was mooi omdat ik dat mooi vond. Smaken verschillen, toch? Einde discussie. Helder om-

schreven doelen en resultaten ontbraken, waardoor ik als leerling overgeleverd was aan de grillen van de docent en vice versa. Bovendien heerste onder leerlingen de gedachte dat CKV slechts een B-vak was en dat de echte skills ontwikkeld werden bij kernvakken als wiskunde en Engels.

Over cultuuronderwijs in het primair onderwijs zegt de visiebrief van Bussemaker niet veel. Het Rijk is verantwoordelijk voor het wettelijke kader, maar het is aan de gemeenten om de uitvoering in goede banen te leiden. Het is verre van duidelijk hoe de minister in het grote decentralisatiestreven in de toekomst bij kan en wil sturen. Willen we een stevige(re) verankering van het vak CKV en cultuureducatie in het primaire onderwijs, dan zullen we onszelf de volgende vraag moeten stellen: wat willen we aan de volgende generatie overdragen? De minister zou het antwoord daarop als uitgangspunt moeten hanteren en op basis daarvan landelijke eindtermen kunnen formuleren.

Talentontwikkeling, de creatieve industrie en digitalisering

Het tweede speerpunt van de minister in haar beleid is talentontwikkeling. Met het cultuuronderwijs wil Bussemaker in het primair en voortgezet onderwijs een brede basis creëren, een soort kweekvijver, waar jong talent de mogelijkheid wordt geboden zich te ontwikkelen. Maar talent komt niet altijd vanzelf bovendrijven, weet ook de minister. 'Meestal is een ontvankelijke omgeving van ouders, docenten en professionals nodig om talent te ontdekken en te stimuleren.'⁷ Cultuurfondsen vervullen daarom een cruciale rol na de opleidingsfase. Met behulp van 'een divers instrumentarium' zullen zij de ontwikkeling van startende kunstenaars stimuleren. Wat de minister met het instrumentarium bedoelt, komt in de brief echter nog niet helemaal uit de verf.

Bussemaker wil talentontwikkeling vervolgens verbinden aan vraagstukken buiten de kunst- en cultuurwereld (haar derde speer-

punt): 'De creatieve industrie is bij uitstek in staat ingrediënten te verbinden aan techniek en nieuwe technologieën en daarmee nieuwe toepassingen te ontwerpen, die gebruikt kunnen worden in de zorg, de infrastructuur of de automotieve industrie.'⁸ Oftewel: de minister wil de culturele sector een prominente rol laten spelen bij het oplossen van maatschappelijke vraagstukken. Bussemaker illustreert dit door in haar brief te verwijzen naar een project van de Nederlandse ontwerper Hella Jongerius. Zij ontwierp de vloerbedekking en bekleding voor vliegtuigen van KLM en gebruikte daarvoor als grondstof oude, teruggenomen tapijten. Met het stimuleren van dergelijke initiatieven hoopt het huidige kabinet in 2020 de titel 'meest creatieve industrie van Europa' te voeren.

Digitalisering van content, te denken valt aan archieven, boeken en museumcollecties, is Bussemakers vierde en tevens laatste speerpunt. De minister wil de genoemde documenten toegankelijker maken voor het grote publiek. Ze verwijst in haar visiebrief naar de online beschikbaarheid van de collectie van het Rijksmuseum als een geslaagd voorbeeld. Op rijksmuseum.nl zijn 125.000 foto's van de collectie geplaatst, in zeer hoge resolutie. Het museum probeert op deze manier aan te sluiten bij de eenentwintigste-eeuwse manier van contentbeleving en laat zien hoe de klassieke esthetiek vertaald kan worden naar het moderne beeldscherm.⁹

Met de introductie van deze vier speerpunten toont Bussemaker zeker haar welwillendheid ten opzichte van de kunst- en cultuurwereld, maar draait ze niets terug van de bezuinigingen die door het kabinet-Rutte I zijn doorgevoerd. Dat betekent dat Bussemaker dit jaar € 846 mln (inclusief frictiekosten) kon verdelen in de kunst- en cultuurwereld. In 2015 zal dat bedrag gereduceerd zijn tot ruim € 700 mln, dat is 0,4% van de totale rijksuitgaven.¹⁰ Een historisch laag percentage als je bedenkt dat er tussen 2002 en 2008 structureel tussen 0,6% en 0,7% werd besteed aan kunst en cultuur.¹¹

Om de kwaliteit te waarborgen kiest Bussemaker ervoor om goed ondernemerschap centraal te stellen, zodat 'de cultuursector zijn inkomsten vergroot en zijn kosten verlaagt'.¹² De visiebrief is dan ook doordrongen van succesvolle creatievelingen die met hun artistieke uitingen de Nederlandse export vergroten en een aanjaagfunctie vervullen op het gebied van innovatieve ideeën. De rol die Bussemaker in haar visiebrief aan cultuur toebedeelt, is dus voornamelijk instrumenteel: zij staat in dienst van iets anders. In dienst van de maatschappij, want cultuur verrijkt en verbaast ons, maar ook in dienst van de economie, omdat culturele bezienswaardigheden en activiteiten inkomsten genereren. Dat is op zichzelf natuurlijk geen slecht argument. Amsterdam heeft nu eenmaal baat bij toeristen die en masse het Van Gogh-museum bezoeken en tijdens hun verblijf geld uitgeven aan eten, drinken en openbaar vervoer. Dat hoeven we niet te ontkennen. Maar wat van waarde is, is niet altijd in economische termen uit te drukken.

En het voelt natuurlijk wel wrang dat de minister digitalisering als voorbeeld noemt als manier om het publieksbereik te vergroten, terwijl een succesvol Nederlands erfgoedinstituut als het Geldmuseum op 1 november noodgedwongen zijn deuren heeft moeten sluiten. Het grootste deel van de collectie is gelukkig op het nippertje gered en zal worden ondergebracht bij De Nederlandsche Bank en het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.¹³ En er zijn meer voorbeelden van erfgoedinstellingen waarvan de subsidie onlangs deels of geheel is stopgezet en die daardoor in de problemen komen.

Teruggrijpen naar Boekman

De vraag hoe we kunst en cultuur toegankelijk kunnen maken is natuurlijk niet nieuw. Onder anderen Emanuel Boekman (SDAP) stelde deze al centraal in zijn cultuurbeleid, in de jaren dertig van de vorige eeuw. Al in 1939 pleitte de oud-wethouder uit Amsterdam voor

een brede infrastructuur van kunst en cultuur, zodat ook arbeiders bekend zouden raken met (de westerse) beschavingsnormen. Spreiding en participatie vormden hierbij de belangrijkste instrumenten. Zijn ideaal van cultuurspreiding en het bevorderen van cultuurparticipatie is vandaag de dag nog steeds actueel.¹⁴ Het hogere doel – democratisering van de schoonheid in alle lagen van de samenleving – is bij lange na nog niet voltooid.

Boekman promoveerde in 1939 op de nog steeds invloedrijke dissertatie *Overheid en kunst in Nederland* aan de Universiteit van

Jongeren en mensen met een lagere opleiding vinden kunst 'niet voor hen'

Amsterdam. In dit werk geeft hij een historisch overzicht van de relatie tussen de Nederlandse overheid en de kunsten in de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw. Op basis van die bevindingen formuleert Boekman in het laatste hoofdstuk, 'Perspectieven', een sociaal-democratisch cultuurbeleid voor de toekomst. De eerste stelling luidt: 'Kunstpolitiek van de overheid moet er op gericht zijn de belangstelling voor kunst te vergroten en, waar zij niet bestaat, te trachten belangstelling voor kunst te wekken.'¹⁵ Boekman gaat verder: 'Wil deze kunstpolitiek echter inderdaad gericht zijn op het volk als geheel, of, ten minste, op een zoo groot mogelijk deel van het volk, dan kan zij niet anders zijn dan een deel van een sociale politiek in den ruimsten zin van het woord.' Om de belangstelling te wekken moet volgens Boekman eerst voldaan worden aan een aantal voorwaarden, zoals goed onderwijs, leefbare woningen en een acceptabel welvaartspeil: 'Naar de mate, waarin dit alles verbetert, verheft zich ook haar geestelijk

peil, neemt haar behoefte toe aan waarden, welke liggen buiten den strijd om het directe bestaan.'¹⁶

De tweede stelling van de dissertatie heeft binnen de sociaal-democratie een dominante positie verworven en is afkomstig van Karl Kautsky: 'Nicht so sehr die Kunst zu revolutionieren, als vielmehr das, was die herrschenden Klassen an herrlichen Leistungen der Kunst bisher für sich monopolisiert haben, den Massen zugänglich zu machen, is die Aufgabe der Künstler und Kunstverständigen dem Proletariat gegenüber.' Boekman formuleert via Kautsky hier een opdracht voor de sociaal-democratie, namelijk het creëren van een cultuurpolitiek die de toegang tot de burgerlijke cultuur bevordert door middel van spreiding en ruime participatiemogelijkheden om 'de menscheit op een hooger plan van beschaving te brengen'.¹⁷ Oftewel, het verheffingsideaal.

Vandaag de dag wordt de maatschappelijke positie van een individu lang niet meer zo scherp bepaald door zijn of haar sociaaleconomische situatie, daarvoor in de plaats is een vergelijkbare sociale marker gekomen: opleidingsniveau.¹⁸ Daarnaast is het welvaartspeil over de gehele linie gestegen, is er een brede middenklasse ontstaan en is de toegankelijkheid van kunst en cultuur aanzienlijk toegenomen (spreiding).¹⁹ Maar onderzoek wijst telkens weer uit dat deze brede welvaart en enkel het verstrekken van kortingen, faciliteiten en drempelverlagende maatregelen de cultuurdeelname van mensen uit lagere klassen niet doen toenemen.²⁰ De cultuurparticipatie blijft beperkt tot een kleine groep: hoger opgeleiden met een hoger inkomen. Jongeren en Nederlanders met een lagere opleiding en lager inkomen geven aan dat kunst 'niets voor hen is'.²¹

Een stevig verankerd programma van kunst- en cultuureducatie zou jongeren – hoog- en laagopgeleid, rijk en arm – kunnen leren om kunst als onderdeel van het leven te beschouwen en, in het gunstigste geval, te omarmen. Behalve dat iedereen op school kennis

moet maken met kunst en cultuur, besteedt Bussemaker in haar visiebrief niet veel aandacht aan de groep laagopgeleiden en armen. Om die groepen toch te bereiken, zou nog veel meer aandacht voor 'cultuurparticipatie', in de geest van Boekman, heel welkom zijn.

Cultuurparticipatie

In dat licht is het ook interessant terug te kijken naar een voorganger van Bussemaker die veel werk maakte van cultuurparticipatie: Hedy d'Ancona, minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur van 1989 tot 1994. D'Ancona vertaalde in de jaren negentig de aloude sociaal-democratische doelstelling van volksverheffing naar een eigentijdse participatiedoelstelling. Wat ze wilde bestrijden was dat 'de cultuur met een grote C' los zou komen te staan van de samenleving.²²

In 1992 bracht d'Ancona haar cultuurnota *Investeren in Cultuur* uit, waarin het cultuurbeleid en de algehele financiering voor de periode 1993-1996 uiteengezet werden. Als alomvattende problematiek formuleerde ze 'dat de relatie tussen de cultuur en de samenleving als geheel in het geding is'.²³ 'Terwijl in het begin van de jaren zestig nog 7% van de bevolking met enige regelmaat klassieke concerten, opera's en operettes bezochten, bedroeg dit aan het einde van de jaren tachtig nog slechts 4%. Het bezoek aan het gesubsidieerde beroepstoneel is in deze periode nog scherper afgenomen: van 10% naar 3%.²⁴ Dit voorbeeld illustreert dat er in de jaren negentig een verschuiving zichtbaar was in de vrijetijdsbesteding, wat ten koste ging van culturele activiteiten. Burgers zetten vaker de radio aan, keken in toenemende mate naar televisie of luisterden naar cd's. Dit had tot gevolg dat de kunstwereld financieel gezien afhankelijker werd van de overheid.

Op advies van de door de regering ingestelde commissie Heroverweging Podiumkunsten kwam d'Ancona met het verrassende voorstel het overheidsaandeel in de subsidiëring van alle producerende podiumkunsten

met 5% te verlagen. Dit zou ongeveer f 13 mln opleveren, waarvan f 3 mln teruggeropompt zou worden naar een fonds waar schouwburg en concertzalen over zouden kunnen beschikken ter bevordering van de afname.²⁵ Vrijwel alle woordvoerders in de Tweede Kamer keerden zich tegen het voorstel, omdat het 'ondoordacht en onuitvoerbaar' zou zijn, waardoor het strandde.

Desalniettemin blijft het idee noemenswaardig en navolgenswaardig, omdat het een absolute breuk met de traditie van het aanbodbeleid laat zien: geld wordt onttrokken aan de productiezijde om daarmee de distributieschakel te versterken. En op het moment dat musea en tentoonstellingen intensieve publieksbegeleiding aanbieden, trekken ze een sociaal breder samengesteld publiek.²⁶

Bussemaker kampt vandaag de dag met eenzelfde problematiek als d'Ancona destijds: de relatie tussen de samenleving en de cultuur is nog steeds in het geding. Beroepstoneel en ballet kenden tussen 1995 en 2007 een laag, maar weliswaar stabiel bereik. Het bezoek aan klassieke concerten nam in diezelfde periode echter af.²⁷ Een continue afname van het aantal bezoekers zorgt ervoor dat de kunstwereld financieel afhankelijker wordt van de overheid. Daar komt bij dat Bussemaker te kampen heeft met grootschalige bezuinigingen in de kunst- en cultuurwereld. Misschien is het daarom ook in deze tijd een idee te onderzoeken of het zinvol is niet enkel in te zetten op spreiding, maar ook op aansluiting.

Om de kwaliteit te waarborgen kiest Bussemaker ervoor om te focussen op goed ondernemerschap, waarmee de cultuursector zelf haar inkomsten kan vergroten en haar kosten kan verlagen. Cultuur wordt in dienst geplaatst van maatschappelijke vraagstukken en de economie. Zo zou de culturele sector volgens de minister een belangrijke rol moeten spelen in het oplossen van maatschappelijke vraagstukken en benoemt ze het belang van kunst en erfgoed in het licht van omzet en werkgelegenheid in de bouw en de toeristische sector.²⁸ Maar door derge-

lijke economische argumenten schuift de cultuurpolitieke discussie steeds meer op naar een economische discussie waarin de markt een grote rol speelt.²⁹ Binnen die markt is er geen ruimte voor cultuurpolitieke waarden, maar gaat de instrumentele rationaliteit overheersen. Dit verkleint vervolgens de positieve vrijheid van de burger, terwijl de sociaal-democratie juist voor die kernwaarde op zou moeten komen.³⁰

Door zich in de visiebrief exclusief te richten op de ontwikkeling van leerlingen (cultuureducatie), maatschappelijke vraagstukken (creatieve sector) en de economie vergeet

Bussemaker een grote groep: de rest van de samenleving. Om een antwoord te formuleren op de afnemende cultuurparticipatie, zal Bussemaker op zoek moeten naar een betere aansluiting tussen cultuur en samenleving, zodat iedere Nederlander – hoog- en laagopgeleid – zich kan ontwikkelen tot een zelfstandige, kritisch denkende wereldburger die de wereld begrijpt. Dat kunst en cultuur hierin een essentiële rol spelen, lijkt ook voor Bussemaker zo klaar als een klontje: 'Imagination is more important than knowledge. For knowledge is limited, whereas imagination embraces the entire world.'³¹

Noten

- 1 Visiebrief *Cultuur beweegt*. De betekenis van cultuur in een veranderende samenleving, ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Den Haag 2013, p. 1.
- 2 Ibidem, p. 2.
- 3 Ibidem, p. 7.
- 4 Kamerstuk, vergaderjaar 2012/2013, 31289, nr. 159.
- 5 Visiebrief *Cultuur beweegt*, p. 7.
- 6 http://finals2012magazine.artez.nl/wp-content/uploads/2012/09/CSP_BOEK_ArtEZ_2012-H3.pdf, geraadpleegd op 12 augustus 2013.
- 7 Ibidem, p. 9.
- 8 Ibidem, p. 11.
- 9 www.rijksmuseum.nl, geraadpleegd op 10 augustus 2013.
- 10 B. Vinkenburg, 'Trendbreuk in rijksuitgaven kunst en cultuur', *Boekman* 95, 2013, pp. 98-99.
- 11 http://www.trendsinbeeld.minocw.nl/grafieken/2_2_3.php, geraadpleegd op 19 augustus 2013.
- 12 Visiebrief *Cultuur beweegt*, p. 2.
- 13 <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2686/Binnenland/article/detail/3524291/2013/10/09/Collectie-Geldmuseum-gered.dhtml>, geraadpleegd op 22 oktober 2013.
- 14 F. Becker, 'Brenge de kunst terug in het onderwijs', *S&D* 2011/7-8.
- 15 E. Boekman, *Overheid en kunst in Nederland*, Amsterdam 1939, p. 187.
- 16 Ibidem.
- 17 Ibidem, p. 213.
- 18 <http://www.socialelvraagstukken.nl/site/2010/12/08/tweedeling-tussen-hoger-en-lager-opgeleiden/>, geraadpleegd op 18 september 2013.
- 19 Becker, 'Brenge de kunst terug in het onderwijs', p. 98.
- 20 H. Blokland, 'Sociale cultuurspreiding: complot of ideaal', *S&D* 1988/12, p. 349.
- 21 *Betekenis van kunst en cultuur in het dagelijks leven*, Stichting Cultureel Ondernemen, Amsterdam 2010, p. 11.
- 22 Hedy d'Ancona, 'Cultuurparticipatie' in: H. van Dulken en P. Kalma ed., *Sociaal-democratie, kunst, politiek*, Amsterdam 1993, p. 42.
- 23 *Nota cultuurbeleid Investeren in cultuur*, ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, Den Haag 1992, p. 40.
- 24 Ibidem, p. 22.
- 25 P. van Klink, *Kunsteconomie in nieuw perspectief*, Groningen 2013, p. 166.
- 26 *Nota cultuurbeleid Investeren in Cultuur*, p. 39.
- 27 Teunis Ijdens e.a., *Jaarboek actieve cultuurparticipatie 2010. Bijdragen over kennis en beleid*, Utrecht 2010, p. 200.
- 28 Visiebrief *Cultuur beweegt*, p. 3.
- 29 Blokland, 'Sociaal-democratische politiek en cultuur in een marktliberaal tijdperk', p. 11.
- 30 Ibidem, p. 34.
- 31 Uitspraak van Einstein, aangehaald in toespraak van minister Bussemaker bij conferentie Cultuureducatie met kwaliteit, Rotterdam, gehouden op 13 juni 2013.

Standplaats: Sudan

Hotdogs en Pizza's

Door **Eva Ruijters**

Student internationaal recht en Arabisch aan het Leiden University College in Den Haag en werkzaam bij een organisatie die zich bezighoudt met politiek en mensenrechten in Sudan

De Sudanese regering heeft lang de druk van de buitenlandse 'khwaja's' genegeerd om de subsidie op benzine op te heffen. Het Internationaal Monetair Fonds bleef er maar op hameren dat de kosten van deze subsidie (\$ 1,24 mrd) buitensporig hoog waren gezien het geteisterde nationale budget. Bovendien, zo zei het IMF, kwam deze subsidie vooral ten goede aan de rijke Sudanese — de arme burgers zouden er nauwelijks profijt van hebben.

In september was het zover en schrapte de Sudanese minister van financiën, Ali Mahmoud Abd al-Rasoul, de subsidie. Maar wat bleek? De hervormingen kwamen hard aan bij juist het armste deel van de bevolking. Prijzen voor openbaar vervoer verdubbelden, voedselprijzen stegen en bakkerijen gingen failliet. Van de ene op de ander dag was een daalder nog maar een stuiver waard.

Een golf van demonstraties was het gevolg: tankstations, auto's en andere obstakels gingen in vlammen op. De opstand werd hardhandig neergeslagen en er vielen naar schatting 180 doden. De minister van financiën probeerde de boel te sussen en sprak zijn volk toe met de geruststellend bedoelde woorden: 'Vroeger had men alleen nog maar gehoord

van hotdogs en pizza's, nu zijn ze overal verkrijgbaar.'

De minister verklaarde dat zijn bevolking verwend was door jaren van luxe en dat ze nu weigerde noodzakelijke maatregelen te accepteren. 'Vroeger waren er alleen maar oude pick-up auto's, terwijl nu auto's in allerlei modellen verkrijgbaar zijn.' De president, Omar Hasan Ahmad al-Bashir, deed daar nog een schepje bovenop met de uitdagende stelling dat iedereen die voordat hij aan het bewind was al wist wat een hotdog was, zich mocht komen melden. De toespraak van Bashir werd gretig toegejuicht door de aanhangers van zijn partij (de NCP).

De geheime dienst, bang voor kritische geluiden, besloot de pers het zwijgen op te leggen. Op 19 september werden de kranten al-Ayyaam, al-Intibaha en al-Jareda opgeheven. De redacties van andere kranten werd opgedragen om mild over de demonstraties te rapporteren en zelfcensuur toe te passen. Van persvrijheid is in dit land al jaren geen sprake meer, maar omdat ook het internet om de haverklap werd platgelegd, werd het vanaf nu echt lastig om de demonstraties te volgen.

De bevolking leek zich al snel weer in haar onderdrukte rol te schikken en in de straten van Khartoum, de hoofdstad van het land, keerde de rust terug. Mensen leken weer over te gaan tot de orde van de dag, maar onder de oppervlakte blijft de onrust borrelen. 'We gaan niet meebetalen aan de hotdogs en pizza's van de president', klinkt het van alle kanten.

Hilda Verwey-Jonker

Gelovigen in de politiek

De PvdA is een pluriforme partij, geen seculiere partij. Hoe dat zo is gegroeid laat Herman Noordegraaf zien aan de hand van zes biografieën.

- ▶ **Piet Hagen**, *Politicus uit hartstocht* — *Biografie van Pieter Jelles Troelstra*, Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2010
- ▶ **Marie-Anne de Harder**, *Albertinus van der Heide (1872–1953)* — *Rode dominee tussen pastoraat en parlement*, Kok, Kampen 2011
- ▶ **Johanneke Liemburg**, *Fedde Schurer 1898–1968* — *Biografie van een Friese koerier*, Friese Pers Boekerij, Leeuwarden 2010
- ▶ **Christini Manders e.a. [red]**, *David* — *Herinneringen van priester-politicus David van Ooijen*, Valkhof Pers, Nijmegen 2010
- ▶ **Margit van der Steen**, *Drift en koers* — *De levens van Hilda Verwey-Jonker (1908–2004)*, Bert Bakker, Amsterdam 2011
- ▶ **Jan Willem Stutje**, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis* — *Een romantisch revolutionair*, Atlas Contact, Antwerpen/Amsterdam 2012

HERMAN NOORDEGRAAF

Bijzonder hoogleraar en universitair docent voor diaconaat aan de Protestantse Theologische Universiteit en voorzitter van het Trefpunt PvdA en Levensovertuiging

Vanaf haar ontstaan heeft de sociaal-democratie zich een positie moeten bepalen ten opzichte van religie en, breder gezien, levensovertuiging. Daarbij deed zich de vraag voor hoe zij stond tegenover de levensovertuiging van haar leden, of zij zelf al dan niet een levensbeschouwing moest voorstaan, wat haar visie was op de rol van levensbeschouwing in de samenleving en bij dat alles: hoe zij zich had te verhouden met kerken en andere levensbeschouwelijke organisaties. Levensovertuiging is breder dan godsdienst en omvat bijvoorbeeld ook atheïsme en humanisme, maar in Nederland betrof zij vooral het christelijk geloof in zijn verschillende varianten, waarbij ook de verhouding tot de vrijdenkersbeweging en na de Tweede Wereld het Humanistisch Verbond, aan de orde was.

Op genoemde vragen wil ik ingaan door enige biografieën van de afgelopen jaren vanuit die achtergrond te bezien. Ik pretendeer zeker geen volledigheid. Ik heb die biografieën gekozen die de voorgeschiedenis van de SDAP betreffen (Domela Nieuwenhuis), de grote leidsman van de SDAP uit de eerste dertig jaar (Pieter Jelles Troelstra), een rode dominee van de eerste lichte (Albertinus van der Heide), de uit het orthodox protestantisme afkomstige Fedde Schurer, die een van de representanten is van de Doorbraak die aan de totstandkoming van de PvdA ten grondslag lag, een vertegenwoordigster van het sociaal geëngageerde vrijzinnig protestantisme (Hilda Verwey-Jonker) en David Adriaan Theodorus van Ooijen, de enige rooms-katholiek in het gezelschap, die vanaf de jaren zeventig actief was in de PvdA.

Herman Noordegraaf

Ik zoom vanuit de levensbeschrijvingen van genoemde personen in op de verhouding tussen sociaal-democratie en religie en bestrijk daarmee de periode tot het eind van de twintigste eeuw. Op de autobiografische schetsen van Van Ooijen na zijn alle biografieën doorwrochte studies, die het hele leven van de geportretteerde in beeld brengen en analyseren in de context van de tijd. Drie van de publicaties zijn als proefschrift verdedigd (die over Van der Heide, Schurer, Verwey-Jonker). Dat in al de genoemde biografieën uitgebreid aandacht

Binnen de SDAP was er in de praktijk veel antigodsdienstigheid

wordt besteed aan de rol die religie in het leven speelde, en de verhouding hiervan met het sociaal-democratische gedachtegoed, is logisch gezien de nadrukkelijke aanwezigheid van het christelijk geloof en de kerk in de toenmalige samenleving. Bij biografieën van hedendaagse sociaal-democratische sleutelfiguren zou dat veel minder vanzelfsprekend zijn.

Om nog scherper zicht te krijgen op de ontwikkelingen in de sociaal-democratie ook in haar verhouding tot religie zouden we moeten beschikken over een omvattende biografie van de vrijzinnig-hervormde predikant Willem Banning, die een belangrijke rol speelde in de vernieuwing van de sociaal-democratie en als de vader van de Doorbraak beschouwd kan worden. In veel publicaties over de geschiedenis van de sociaal-democratie komt zijn rol aan de orde, vooral als het de discussies over de heroriëntatie van de sociaal-democratie betreft vanaf de tweede helft van de jaren twintig. Er zijn ook biografische studies, maar deze zijn maar voor een deel gebaseerd op archiefonderzoek.¹

Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846–1919)

Het ligt voor de hand te beginnen bij de vorig jaar verschenen *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Een romantisch revolutionair* van Jan Willem Stutje. Nieuwenhuis was de grote voorman van de sociaal-democratie in haar eerste fase en hij was het eerste socialistische Tweede Kamerlid (1888–1891). Opgegroeid in domineesland — zijn vader was luthers predikant en hoogleraar in de theologie — maakte hij deel uit van de intellectuele elite in Amsterdam.

Tijdens zijn studie theologie onderging Domela jr. de invloed van de toenmalige vrijzinnige theologie ('het modernisme'), die in strijd met de heersende orthodoxie, het christelijk geloof wilden herinterpreteren in het licht van de nieuwe inzichten die vooral natuurwetenschappen en literaire kritiek hadden gebracht. Zo was voor Nieuwenhuis Jezus niet langer een mythisch figuur, maar vanwege diens levenswijze een na te volgen persoon. Anders dan vrijwel al zijn medepredikanten die kozen voor het modernisme, verbond Domela zijn geloofsinzichten op maatschappijkritische wijze met het sociale vraagstuk (de slechte woon- en arbeidsomstandigheden van arbeiders, vrouwen- en kinderarbeid, hongerlonen en massale werkloosheid).

Tijdens zijn eerste predikantschap, in Harlingen, zocht hij, een heer van stand, contact met het volk, maakte hij kennis met een milieu dat hem uit eigen ervaring vrijwel onbekend was en ging hij zich inzetten voor sociale verheffing. Was hij aanvankelijk als sociaal-liberaal te typeren, tijdens zijn predikantschappen in Beverwijk en Den Haag radicaliseerde hij zowel in zijn vrijzinnige als in zijn politieke opvattingen.

Hij kwam op voor een vermenschlijkte Jezus in een sociale kerk. Als Jezus nu leefde, zou hij een werkman zijn die de kapitalisten en 'zondagsvierders' zou bestrijden en de eis zou stellen van een menswaardig bestaan voor eenieder, was zijn stelling. Binnen de kerken kreeg

Herman Noordegraaf

hij nauwelijks bijval. Integendeel, zijn opvattingen werden bestreden en afgewezen. De breuk met kerk en christelijk geloof was mede daardoor nog slechts een kwestie van tijd. Daarbij kwamen nog diep ingrijpende gebeurtenissen in zijn persoonlijke leven: zijn eerste en tweede vrouw overleden na de geboorte van een kind.

In het sociaal-liberalisme raakte hij teleurgesteld omdat dit zijns inziens niet de echte oorzaken van het sociale vraagstuk durfde aan te pakken. Hij verdiepte zich in het socialisme en noemde zich in november 1878 voor het eerst socialist. Hij was daarmee de eerste christen-socialistische predikant in Nederland. Dat was echter van korte duur, omdat hij het jaar daarop zijn predikantschap neerlegde.

In het socialisme vond hij een nieuwe levensvulling. In levensbeschouwelijk opzicht ontwikkelde hij zich tot een vrijdenker, die elk uitwendig gezag gebaseerd op openbaring afwees. De kerk kwam in het rijtje van de vijf te bestrijden k's te staan naast kapitaal, kroeg, kazerne, kolonialisme. Wel bleven Bijbelse figuren en in het bijzonder Jezus voor hem inspirerende figuren, omdat zij opgekomen waren voor de armen en verdrukten en daarom de rijken en machtigen van hun tijd bestreden hadden. Tot zijn overlijden stond op zijn bureau een kopie van het beeld van de zegenende Jezus van de Deense beeldhouwer Thorvaldsen.

Na zijn Kamerlidmaatschap ontwikkelde Nieuwenhuis zich in politiek opzicht tot het anarchisme, mede onder invloed van de teleurstelling over de geringe resultaten die hij bereikt had. De tegenstelling tussen degenen die parlementaire arbeid afwezen (waaronder dus Nieuwenhuis) en degenen die daaraan wilden deelnemen, leidden in 1894 tot de oprichting van de SDAP. Deze nieuwe partij wilde het socialisme mede via de parlementaire weg bereiken.

Ook in een ander opzicht volgde de SDAP Nieuwenhuis niet. De partij nam zijn antigodsdienstigheid niet over en stelde zich nadrukkelijk niet op enig levensbeschouwelijke

basis, ook niet op die van het atheïsme van de vrijdenkersbeweging. Arbeiders waren ongeacht hun godsdienstige overtuiging welkom in de partij. Niet de verhouding tussen geloof en ongeloof vormde de antithese, zoals bij Abraham Kuiper, maar die tussen kapitaal en arbeid. Godsdienst was privézaak. In het eerste programma (1895) vinden we alleen kort en krachtig: scheiding van kerk en staat. Daarmee wilde de SDAP aangeven dat de partij de invloed van de kerk op het openbare leven en de bevoorrechtting wilde beëindigen. In de praktijk was er wel veel antigodsdienstigheid en antikerkelijkheid, die vooral voortkwamen uit de behoudende opstelling van kerken aangaande het sociale vraagstuk.

Pieter Jelles Troelstra (1860–1930)

De achtergronden van deze keuze voor aanvaarding van het levensbeschouwelijk pluralisme, die ook inging tegen orthodox marxistische interpretaties van godsdienst als 'opium van het volk', vinden we onder meer bij de man die de SDAP dertig jaar lang leidde: Pieter Jelles Troelstra. Troelstra was afkomstig uit een randkerkelijk hervormd gezin. Al jong twijfelde hij aan het bestaan van God, maar hij bleef naar eigen zeggen wel zijn hele leven religieuze gevoelens houden. Dankzij het godsdienstonderwijs op de openbare school en het volgen van de zondagsschool kreeg hij een grote Bijbelkennis, die hij later goed kon inzetten tegen zijn confessionele tegenstrevers.

Troelstra zag een verwantschap tussen een maatschappij die op de wetten van Christus, dus op broederschap en liefde, gebouwd was en de socialistische samenleving. Het socialisme beoogde 'de verwezenlijking der humane beginselen van het christendom'. Troelstra was de opvatting toegedaan dat het historisch materialisme wel inzicht gaf in de sociaaleconomische verhoudingen, maar geen antwoord bevatte op de 'raadselen van natuur en leven en de zielesmarten'. Op dat terrein hoorde gewetensvrijheid te heersen.

Herman Noordegraaf

Vanaf het begin, ook toen hij nog liberaal was, toonde Troelstra zich een voorvechter van het recht van ouders om scholen van hun eigen richting te kiezen. Naast principiële argumenten had hij daarvoor tactische overwegingen: Troelstra wilde de kerkelijk georiënteerde arbeiders niet afstoten. Dat zijn standpunt gevoelig lag binnen de partij blijkt uit de maandenlange discussies en polemieken die erover gevoerd zijn. Het congres van Groningen in 1902 stemde na heftige discussies met 72 stemmen voor, 33 tegen en 18 blanco in met de gelijkstelling van de bijzondere school met de openbare. Dit standpunt, dat nu dus al meer dan een eeuw het partijstandpunt is, geeft de algemene lijn van de SDAP aan: vrijheid van godsdienst om principiële redenen *en* uit strategische overwegingen. Het 'schoolstandpunt' bracht echter wel een nieuw element in: stelde de partij zich neutraal op ten opzichte van de godsdienst zonder deze echter als zodanig te willen ondersteunen, financiële steun aan ook het bijzonder onderwijs betekende dat zij bereid was om uitingen van geloof in het publieke domein te faciliteren onder de voorwaarde dat geen overtuiging boven de ander zou worden gesteld (actief pluralisme).

Albertinus van der Heide (1872–1953)

Dat Troelstra er veel aan gelegen was om 'door te breken' in het kerkelijk kamp blijkt uit de vraag die hij in 1896 stelde aan Albertinus van der Heide, die hij al vanuit zijn jeugd in Leeuwarden kende en tijdens een verkiezingscampagne in dat jaar weer ontmoette: 'Je bent al zo lang socialist, maar je bent nog niet bij de SDAP aangesloten. Heb je bezwaren?' Toen Van der Heide zei dat hij die niet had, schreef Troelstra hem in als lid, waarmee deze, na G.W. Melchers, de tweede predikant werd die zich aansloot bij de SDAP.

Albertinus van der Heide (1872–1953) was (vrijzinnig-)hervormd predikant in Scherpenzeel (bij Wolvega), Engelum en Britswerd/Wieuwerd. Deze dorpsdominee werd een van

de vurigste propagandisten voor de SDAP in Friesland (en, in die tijd daar nog onlosmakelijk mee verbonden: voor geheelonthouding). Hij was diep geraakt door de omstandigheden waarin de mensen leefden in de dorpen waar hij predikant was. Hij meende dat het socialisme de strijd voor gerechtigheid voerde zoals we die in de Bijbel vinden. Zijn keuze voor het socialisme was voor hem nauw verbonden met zijn geloof en in haar diepste motivatie religieus-ethisch van aard.

Hij had daarbij in de kerk met grote weerstand te maken. Enige malen is Van der Heide, overigens zonder succes, aangeklaagd wegens zijn keuze voor het socialisme. Vanwege zijn besliste keuze voor de SDAP hield Van der Heide aanvankelijk ook afstand van de Blijde Wereld-dominees, die vanaf 1902 met hun blad *De Blijde Wereld*, opkwamen voor de verenigbaarheid van socialisme en christelijk geloof. Zij vormden de eerste organisatie voor het christen-socialisme in Nederland, maar werden pas in 1905 lid van de SDAP.

In de eerste fase van het christen-socialisme, tot ongeveer 1930, zetten deze predikanten en ook Van der Heide zich in voor praktische solidariteit en propaganda voor het socialisme en kwamen zij op voor de verenigbaarheid van christendom en socialisme. Zij verwierven binnen de partij populariteit, die ertoe leidde dat Van der Heide meerdere malen gevraagd werd om zich kandidaat te stellen voor de Tweede Kamer. Gehecht als hij was aan zijn predikantschap ging hij pas in 1925 overstag: van 1925–1937 was hij Tweede Kamerlid voor de SDAP. De Haagse editie van *Het Volk* betitelde hem na zijn verkiezing als 'een uitmuntend spreker en helder politicus, tevens een man voor wie de ethische waarden van bijzondere betekenis zijn'. Van der Heide trad in zijn parlementaire arbeid niet op de voorgrond. In zijn benadering stond de individuele mens in zijn nood voorop, of het nu ging over de Krankzinnigenwet, het gevangeniswezen, de werkverschaffing of de economische situatie in Drenthe, waarbij hij zich overigens steeds goed documenteerde.

**SD
AP**

KIESKRING

AMSTERDAM

STEMT

P.J. TROELSTRA

DE EERSTE VAN

LIJST

36

Herman Noordegraaf

Zijn bewogenheid kwam naar voren in zijn opkomen voor Leopold Abraham Ries, thesaurier-generaal op het ministerie van Financiën, die vanwege zijn homoseksualiteit na een zeer aanvechtbare procedure ontslag had gekregen. Een van de eersten die het in het parlement voor homoseksuelen opnam, was dus een dominee.² Voorts valt zijn principiële verdediging van de rechtsstaat op. Zo was Van der Heide tegen het weren van het sociaal-democratische weekblad *De Tribune* uit bibliotheken en het verbod op godslastering. Geestelijke vrijheid stond bij hem voorop. Tijdens de periode dat Van der Heide in de Kamer zat, vond de discussie plaats over de vernieuwing van de sociaal-democratie. Hij heeft daarin geen rol gespeeld en was in deze een rode dominee van de eerste generatie. Het was een rode dominee van de tweede generatie, de eerder genoemde Willem Banning, die een belangrijke bijdrage leverde aan de theoretische doordenking van de grondslagen van de sociaal-democratie, onder meer in het blad *Tijd en Taak*, dat in 1932 de *Blijde Wereld* opvolgde.

Fedde Schurer (1898–1968)

In een heel ander geestemilieu dan het vrijzinnig protestantisme komen we terecht met de Friese onderwijzer en dichter Fedde Schurer (1898–1968). Degenen uit kerkelijke kring die kozen voor het socialisme hadden vrijwel allen een vrijzinnige achtergrond. Vooral in orthodoxe kring was Abraham Kuypers antithesegedachte sterk aanwezig: tussen geloof en ongelooft zou een onoverbrugbare kloof liggen en het socialisme behoorde tot de wereld van het ongelooft.

Schurer, afkomstig uit een gereformeerd arbeidersgezin, groeide op in dit milieu, dat hem al op jonge leeftijd te benauwd werd doordat een stilzwijgende gedragscode veel voorschreef op grond van de overtuiging dat men de Waarheid bezat. Hij werd al gauw een buitenbeentje. Zoals hij later opmerkte lag in zijn jeugd de nadruk op wat niet mocht; ech-

ter niet op het gebied van het zakenleven, maar op dat van cultuur en sport.

Schurer was pacifist en op pacifisme lag een taboe in de gereformeerde wereld. Dat leidde in 1929 tot Schurers ontslag als onderwijzer aan de christelijke school in Lemmer (met de latere minister-president Gerbrandy als advocaat van het schoolbestuur). In datzelfde jaar werd Schurer lid van de Christelijk-Democratische Unie (CDU), een kleine progressieve partij van vooral orthodoxe protestanten, waarvan ook nogal wat voormalige leden van de Bond van Christen-Socialisten lid waren (een socialistische partij op confessionele basis die van 1907-1921 bestond). Daarbij zal zijn vriendschap met de predikant Jan Buskes, een van de ideologische voormannen van de CDU, een rol gespeeld hebben, maar ook de behoefte bij orthodoxe protestanten om zich expliciet op confessionele grondslag te organiseren: een doorwerking van de antithese.

Voor wie niet in dit milieu is opgegroeid, is het nauwelijks voorstelbaar hoe diep dat antithetisch denken ging. Het was psychologisch en wat betreft geloofsovertuiging een heel grote stap om naar een niet-confessionele partij over te gaan en daarin met mensen met een andere levensovertuiging samen te werken. Schurer werd actief in de CDU en was ook nog enige tijd Statenlid voor deze partij. Zo wilde Schurer nog niet 'de zonden van het kapitalistisch systeem' bestrijden in één verband met de grote partijen. Later begaf hij zich echter steeds meer in het gezelschap van sociaal-democraten. Christelijke partijvorming ging hem zelfs tegenstaan: men liep dan het gevaar vond hij zijn eigen betrekkelijke inzicht te dekken met goddelijke autoriteit. Dat gold ook de CDU. Vanaf 1937 stemde Schurer op de SDAP.

In 1946 zou de CDU opgaan in de PvdA en sloot Schurer zich direct aan bij deze partij. Hij steunde de Doorbraak en was veel op pad om protestants-christelijke geloofsgenoten te bewegen over te stappen ('door te breken') naar de PvdA. Typerend voor de PvdA was dat

Herman Noordegraaf

zij enerzijds partijvorming op confessionele grondslag afwees, maar anders dan de SDAP zich positief uitliet over de rol van levensbeschouwing en expliciet het recht erkende van kerken om zich in het publieke domein te manifesteren. Dat alles ging verder dan de neutraliteit die de SDAP had voorgestaan als het ging om levensbeschouwing.

Als hoofdredacteur van de *Heerenveensche Koerier* had Schurer een spreekbuis ter beschikking, wat hem behoorlijk wat strijd opleverde met de rooms-katholieken in Friesland. Op zijn beurt keerde Schurer zich fel tegen het Mandement van de rooms-katholieke bisschoppen uit 1954, dat het lidmaatschap van de PvdA ontraadde. Schurer, die oecumenisch was ingesteld en deel genomen had aan de herdenking van de moord in 754 op Bonifatius, was door het Mandement diep geraakt en publiceerde naast de opiniestukken in zijn krant hierover het vlamme *Protestants Protest* (Drachten 1954).

Van 1956 tot 1963 was Schurer Tweede Kamerlid. Hij was te zeer een generalist en te weinig een man van het politieke handwerk om op de voorgrond te treden. Het meest bekend is hij nog gebleven vanwege zijn 'atoompacifisme', hetgeen hem geen gemakkelijke positie opleverde in de partij.

Hilda Verwey-Jonker (1908–2004)

Met de sociologe Hilda Verwey-Jonker (1908–2004) komen we weer terug in het vrijzinnig protestantse milieu. Haar vader was remonstrant en haar moeder vrijzinnig-hervormd. Zij volgde catechisatie bij Gerardus Horreüs de Haas, vrijzinnig-hervormd predikant in Zwolle en sinds 1903 lid van de SDAP. Deze intellectueel van hoog kaliber confronteerde de jonge Hilda Jonker met de diepere levensvragen van de bestemming van de mens en van ethiek, waarbij De Haas nadrukkelijk ook op politieke vragen inging.³ Voor De Haas was het socialisme vooral een zedelijk ideaal, dat zich richtte op materiële welvaart en op een zinvol en

waardevol leven; een strijd voor wereldwijde humaniteit vanuit een diep verlangen naar vrede en gerechtigheid op aarde.

Later zou Verwey-Jonker ook beïnvloed worden door Willem Banning en door haar vriend de vrijzinnig-hervormde predikant Lambertus Hendrik (Bart) Ruitenbergh (1905–1992), die decennialang een van de gezichtsbepalende figuren in het religieus-socialisme was. Stortte zij zich aanvankelijk volop op de socialistische beweging, na de Tweede Wereldoorlog bleef zij daar wel bij betrokken, onder meer als Eerste Kamerlid, maar richtte zij zich nadrukkelijk op groepen die verge-

Verwey-Jonker had veel oog voor de onderdrukkende aspecten van godsdienst

ten, rechteloos of op andere wijze op achterstand stonden, zoals vluchtelingen. Haar sterke engagement met mensen in nood vond mede haar bron in activiteiten van kerken, zoals die van de Wereldraad van Kerken voor vluchtelingen. Deze diepgaande en concrete vormen van solidariteit maakten grote indruk op haar.

Religie werd steeds belangrijker in Verweys leven. In 1954 werd zij lid van de Remonstrantse Broederschap. Het vrijzinnig geloof stond in haar optiek voor bescherming van vrijheid, het bevorderen van gelijkheid, het accepteren van een rechtsorde met grondrechten en het opkomen voor mensen in een achterstandspositie. Het geloof gaf haar grond onder de voeten. Zij had overigens nadrukkelijk oog voor de onderdrukkende aspecten van godsdienst. Woonachtig in Eindhoven (haar man werkte bij Philips), ervoer zij, die van huis uit al een zeker antipapisme had meegekregen, het rooms-katholicisme als benauwend: het ver-

Herman Noordegraaf

werpen van echtscheiding, geboortebepering en de werkende gehuwde vrouw, de visie op de verhouding tussen man en vrouw vervulden haar met weerzin – zo maakte ze zich druk om de boete die haar zoon kreeg toen hij in het damesdeel van het zwembad had gezwommen.

David van Ooijen (1939–2006)

Was er binnen het protestantisme een kleine schare van dissidenten te vinden die koos voor de sociaal-democratie, binnen het rooms-katholicisme ontbraken deze tot de Tweede Wereldoorlog vrijwel geheel. De priester J.A.H. van den Brink, die in 1907 als eerste gemeenteraadslid voor de SDAP beneden de Moerdijk werd gekozen, bleef lang een uitzondering. Door de grote tegenwerking verliet hij volstrekt gedesilluseerd in 1910 de kerk en werd vrijdenker. De hiërarchische structuur van deze kerk met haar gecentraliseerd gezag en tucht, die effectief kon zijn omdat deze bevolkingsgroep eeuwenlang als onderdrukte groep had moeten leven, maakten de kans op een overstap naar de SDAP zeer klein.

Na de Tweede Wereldoorlog deden rooms-katholieke leden van de PvdA als Geert Ruygers, Sjeng Tans en Joan Willems hun intrede in de Tweede Kamer. Tevens kwam er een rooms-katholieke werkgemeenschap naast een protestantse en een humanistische. Deze werkgemeenschappen waren officiële organen van de partij, die spreektijd hadden op congressen, een eigen tijdschrift hadden en financiële steun van de partij kregen. Zij hadden tot taak om propaganda te maken voor de PvdA onder eigen geloofsgenoten en organiseerden bezinning en discussie waarbij de relatie tussen geloof en politiek en de relatie met kerken en Humanistisch Verbond centraal stond. In deze lijn van progressieve katholieken staat de dominicaan David van Ooijen (1939–2006), die tot nu toe de laatste priester-politicus van Nederland is. Hij werd

actief in de PvdA in de jaren zeventig. Dat was een tijd waarin de ontkerkelijking, die zich al decennia voordeed, met grote kracht doortzette. Het was de tijd dat kerken hun disciplinerende kracht verloren en mensen zich losmaakten van als beklemmend ervaren voorschriften.

Ook binnen de PvdA hadden deze ontwikkelingen hun weerslag. De Doorbraak was niet meer relevant: mensen lieten zich er niet meer van weerhouden op de PvdA te stemmen op grond van wat de kerken voorschreven. De ideologen van de Doorbraak hadden ervoor gepleit dat mensen op grond van hun geloof op de PvdA zouden stemmen; velen stemden nu evenwel op de PvdA omdat het geloof en de kerk voor hen juist minder relevant waren geworden. Dat leidde tot de opheffing van de werkgemeenschappen. In 1980 kwam er het Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging (vanaf 2008: Trefpunt PvdA en Levensovertuiging). Dit is een officieel partijorgaan, maar heeft niet meer de invloedrijke positie van de werkgemeenschappen. Het beginselprogramma van 1977 besteedde in tegenstelling tot de programma's van 1947 en 1959 vrijwel geen aandacht aan religie. Wel bepleitte het respect voor geestelijke vrijheid en voor de verscheidenheid van levensbeschouwelijke en politieke overtuiging. Ook vinden we de vermelding dat het democratisch socialisme openstond voor mensen met een uiteenlopende levensbeschouwing.

In die jaren was bovendien sprake van vernieuwing binnen de kerken, die samenging met een sterk maatschappelijk engagement: opkomen voor mensen in de marge van de samenleving, de inzet voor de bestrijding van armoede wereldwijd, het bepleiten van een actieve vredespolitiek ('atoompacifisme') en het nastreven van democratisering. Een aantal van deze 'christen-radicalen' kwam terecht in de toenmalige PPR en weer anderen in de PvdA. In die laatste stroom stond David van Ooijen, die later ook lid werd van het Trefpunt van Socialisme en Levensovertuiging.

Herman Noordegraaf

Van Ooijen was zoon van een kassenbouwer in Kwintsheul, werkzaam in het onderwijs en het vormingswerk. Hij was Tweede Kamerlid van 1971 tot 1986 en Eerste Kamerlid van 1987 tot 1993. Dat in de nadagen van de verzuiling zijn keuze niet onomstreden was, blijkt uit de reacties die hij kreeg op zijn kandidatuur voor de Provinciale Staten in 1970 toen hij geen kandidaat voor de KVP bleek te zijn, maar voor de PvdA. Voor sommige kerkgangers was dit onaantvaardbaar en de pastoor van de parochiekerk nodigde hem niet meer uit om te komen preken. Later heeft hij ook tegenwerking ondervonden van de kerkelijke leiding, die niet meewerkte aan het vinden van een zinvolle werkkring na zijn Tweede Kamerlidmaatschap. Vooral onderwerpen als abortus en euthanasie lagen bij de bisschoppen gevoelig.

Het geloof was voor Van Ooijen de inspiratiebron voor zijn politieke keuze. Van Ooijen onderschreef de partijstandpunten, al waren aanvankelijk naar zijn mening de levensbeschouwelijke aspecten van abortus – toch meer dan een gewone medische ingreep – te weinig in de partijdiscussies in de beschouwingen betrokken. In zijn Kamerwerk richtte Van Ooijen zich vooral op onderwijszaken en minderheden. Net als bij Van der Heide kenmerkte hij zich door een grote dossierkennis gerelateerd aan het zicht op het leven van concrete mensen. Typerend is de titel van het proefschrift waarop hij na zijn Kamerlidmaatschap promoveerde en dat ging over het woonwagenebeleid in Nederland: *Je moet weg, hier komen mensen wonen* (1993).

In de Tweede Kamer was Van Ooijen een van de vertrouwelingen van Den Uyl. Hij zat samen met Huub Fransen en Anne Vondeling achter hem. Den Uyl wilde Fransen, een meelevend hervormd kerklid, en hem, als rooms-katholiek theoloog, bij zich in de buurt hebben. Hij was bevreesd fouten te maken ten aanzien van het godsdienstig deel van de Nederlandse bevolking en wilde hen indien nodig kunnen raadplegen. Later werd Van Ooijen

op verzoek van Den Uyl ook een soort biechtvader voor fractieleden in het geval zij met persoonlijke problemen zaten. Fractieleden met problemen werden door het fractiebureau doorgestuurd naar Van Ooijen voor een persoonlijk gesprek. Het ging dan zo valt te lezen in *David. Herinneringen van priester-politicus David van Ooijen* onder andere om huwelijksproblemen, het niet geschikt blijken voor het Kamerlidmaatschap, het last hebben van dyslexie en andere kwesties.

Partij en geloof in deze tijd

Tot zover in zeer grote lijnen wat we in enige biografieën vinden over de betekenis van christelijk geloof in relatie tot de keuze voor de sociaal-democratie. Wat valt daarbij op? Voor de christelijk georiënteerde personen geldt dat hun keuze voor de sociaal-democratie duidelijk verband hield met hun geloofsovertuiging. Deze was hun diepste motivatie. Zij zagen daarbij een verbinding tussen de Bijbelse oproep tot gerechtigheid – de keuze voor armen en verdrukten – en hun partijkeuze. Ook voor de niet (meer) gelovigen als Nieuwenhuis en Troelstra geldt dat er voor hen een duidelijk verband was tussen christelijke ethiek en sociaal-democratie. Voor die keuze was er ruimte binnen de partij op grond van principiële en strategische overwegingen. Was die ruimte eerst vooral duldend (je mag er zijn), later (in 1946) werd deze positief geformuleerd. De sociaal-democratie erkende daarmee het religieus pluralisme.

Inspiratie kwam niet alleen voort uit godsdienstig-ethische overwegingen in de sfeer van ideeën, maar kon ook, zoals we zien bij Verwey-Jonker, gevoed worden door concrete praktijken van christenen en kerken ten dienste van mensen in nood. De fundering van de sociaal-democratie lag daarmee niet in de eerste plaats op inzicht in de ontwikkelingen in de maatschappij, zoals het historisch materialisme leerde (wat de noodzaak van zorgvuldige analyse onverlet laat) of in materiële be-

Herman Noordegraaf

langen (hoe legitiem deze ook kunnen zijn, zeker van minderbedeelden), maar op het vlak van levensbeschouwing en ethiek. Vanuit dat inzicht is een belangrijke bijdrage geleverd aan de vernieuwing van de sociaal-democratie waarbij vooral de vrijzinnig protestantse predikant Willem Banning deze vernieuwing theoretisch doordacht heeft. Op Schurer na waren alle genoemde personen niet afkomstig uit een proletarisch milieu. Zij kozen dus niet op grond van 'klassenbelang', Schurer trouwens ook niet.

Ook nu is de sociaal-democratie gebaseerd op een combinatie van waarden, belangen, maatschappelijke analyse en concrete handelingsperspectieven. De benadering van het Van waarde-onderzoek van de Wiardi Beckman Stichting sluit hierbij aan, waarbij de fundering van deze waarden uiteraard in een pluriforme partij als de PvdA vanuit een breed scala van levensovertuigingen voortkomt. Het is naar mijn mening beter om van de PvdA als een pluriforme partij te spreken dan als van een seculiere partij. Dat laatste zou immers impliceren dat de PvdA zich op een niet-godsdiensstige grondslag plaatst. Dat doet zij evenmin als dat zij op een levensbeschouwelijke grondslag berust: zij heeft politieke principes die door mensen met uiteenlopende levensbeschouwelijke overtuigingen onderschreven kunnen worden, door christenen, moslims, hindoes, humanisten, vrijdenkers en nog anderen.

Godsdienst heeft ook donkere zijden, zoals de geschiedenis en het heden leert. Vrijwel alle hoofdpersonen van de hier besproken biografieën zijn vanuit hun eigen geloofskring in mindere of meerdere mate – soms op zeer grove wijze – bestreden, tot op (pogingen tot) broodroof toe. Die kant is er dus zeer zeker, maar de positieve zijde, inzet voor mensen in nood, eveneens. De PvdA zou dit laatste moeten honoreren door het levensbeschouwelijke pluriforme karakter van onze samenleving nadrukkelijk te verwelkomen en in stand te helpen houden en door oog te hebben voor de

betekenis van levensbeschouwelijke organisaties (kerken, Humanistisch Verbond, islamitische organisaties en nog andere). Dat betekent een interpretatie van het beginsel van de scheiding van kerk en staat, waarbij er ruimte is voor levensbeschouwing in het publieke domein en kerken en geloof in hun werking niet tot het privé-domein gereduceerd worden. De persoonlijke noot die staatssecretaris Sander Dekker (VVD) van OCW toevoegde aan zijn besluit om de kleine levensbeschouwelijke omroepen op te heffen, namelijk dat religie achter de voordeur hoort, zou dan ook door coalitiegenoot PvdA afgewezen moeten worden.

Een van de eersten die het in het parlement voor homoseksuelen opnam was een dominee

Daarmee is niet gezegd dat vrijheid van godsdienst een absoluut recht is. Vrijheid van godsdienst zal in concrete kwesties bij strijdigheden afgewogen moeten worden tegen andere grondrechten. Inzicht in en gevoeligheid voor de existentiële betekenis van de levensovertuiging voor mensen zullen daarbij echter een rol hebben te spelen. Voorts zal samenwerking moeten worden gezocht en indien nodig ondersteuning moeten worden gegeven aan levensbeschouwelijke organisaties in hun maatschappelijke activiteiten op het vlak van armoedebestrijding, opvang van mensen in nood enzovoort. Ook in het kader van het Wmo-beleid is dat van belang. De Wmo bepaalt immers dat op lokaal niveau maatschappelijke organisaties bij de voorbereiding, uitvoering en evaluatie van het beleid op het terrein van zorg en welzijn worden betrokken. Gemeentelijke PvdA-politici zullen daarom moeten nagaan hoe zij naast andere organisaties ook

Herman Noordegraaf

levensbeschouwelijke organisaties op grond van hun maatschappelijk relevante activiteiten kunnen betrekken bij de Wmo. Zo zijn kerken en Humanitas actief als het gaat om de opvang van dak- en thuislozen en verslaafden,

schuldenproblematiek, eenzaamheidsbestrijding, materiële en immateriële hulp aan mensen die in armoede leven, steun aan vluchtelingen, begeleiding van ex-gedetineerden en zo is er nog meer te noemen.

Noten

- 1 Zie het proefschrift van H. Zonneberg, *Willem Banning (1888-1971). Een onderzoek naar de verhouding van zijn spiritualiteit tot zijn sociaal-politiek engagement*, 's-Gravenhage 1978; de biografie van de hand van zijn dochter: H. van Wirdum-Banning, *Willem Banning 1888-1971. Leven en*

werken van een religieus socialist, Amersfoort/Leuven 1988. Een recente studie over de SDAP waarin Banning uitvoerig aan de orde komt, is: Rob Hartmans, *Vijandige broeders? De Nederlandse sociaal-democratie en het nationaalsocialisme, 1922-1940*, Amsterdam 2012.

- 2 Pas in 1997 kreeg Ries rehabilitatie; in oktober dat jaar ont-

hulde minister Borst in de Amsterdamse Vinkenstraat een plaquette ter herinnering aan hem.

- 3 Al weer enige jaren geleden publiceerde A. de Vos een dissertatie over De Haas: *Voorwaarts en niet vergeten. Leven en denken van Gerardus Horreüs de Haas (1879-1943)*, Zwolle 2008.

Vrijheid, gelijkheid en broederschap

Door **Anita Engbers**

Voorzitter Werkgroep Huurders van de PvdA

Scheefwonen is een scheldwoord. Zelf huur ik al meer dan twintig jaar een woning in een van de armste buurten van Gouda terwijl ons huishoudinkomen inmiddels ruimschoots bovenmodaal ligt. De permanente aanwas van arbeidsmigranten en vluchtelingen heeft ertoe geleid dat ik een bonte mengelmoes aan burens heb. De meest kenmerkende buurtgenoten zijn de nazaten van voormalige trekwerkers die hier een vaste stek gevonden hebben. In het begin was het over en weer wennen aan elkaar en toen mijn kinderen nog klein waren, was het heus niet eenvoudig om hier te gedijen. Nu wil ik liever niet meer weg. Als raadslid zet ik me graag in voor de leefbaarheid in mijn buurt en in ruil daarvoor houdt mijn buurt me bestuurlijk bij de les. Als het kon zou ik mijn huis kopen; dan was ik van het aanmatigende oordeel van sommige van mijn partijgenoten af. Helaas heeft mijn verhuurder mijn woning niet in de verkoop.

De kwestie zou makkelijk zijn op te lossen als het beginsel van inkomensafhankelijke woonlastenondersteuning minder knullig zou worden ingevuld. Bij een juiste toepassing ervan is de huurprijs van een huurwoning gekoppeld aan de kwaliteit ervan maar is niet gezegd dat de prijs overeenkomt met wat de huurder betaalt. Bij een laag inkomen vult de overheid de betaling van de huurder aan middels het fiscale instrument van de huurtoeslag. Hiermee heft de overheid de spanning op tussen enerzijds een gezonde exploitatie van de woning en anderzijds de betaalbaarheid ervan.

In het geval van inkomensafhankelijke huren – het streven van dit kabinet – is de huurprijs van de woning losgekoppeld van de kwa-

liteit ervan en vastgemaakt aan het inkomen van de huurder. Daardoor valt voor verhuurders de prikkel weg om goed onderhoud te plegen of te investeren in duurzaamheid en leefbaarheid. Ze beuren immers toch wel. Bovendien zien we in de praktijk in rap tempo zwarte en witte, arme en rijke wijken ontstaan. Een huurder met een laag inkomen heeft zelf geen baat meer bij loonsverhoging en wordt tegengehouden in zijn wooncarrière omdat hij er niet voor kan sparen. Overigens wijzen recente woonlastenonderzoeken uit dat de betaalbaarheid van het huren inmiddels fors onder druk staat, wat erop duidt dat de huidige berekening van de inkomensafhankelijke huren op verkeerde aannames is gestoeld.

Ook voor koopwoningen geldt dat de prijs ervan niet overeenkomt met wat je ervoor betaalt. Over de hypotheek moet immers rente betaald worden en die leidt ertoe dat het uiteindelijke bedrag dat de koper kwijt is aan zijn woning een veelvoud bedraagt van het bedrag dat de verkoper ontving. De overheid geeft ondersteuning middels het fiscale instrument van de hypotheekrenteaftrek en hier doet zich nu het eigenaardige verschijnsel voor dat je des te meer ondersteuning ontvangt naarmate je rijker bent en je je een hogere hypotheek kunt veroorloven. Als er iemand een fiscale uitvreter is dan is het wel de rijke eigenaar. De sociaal-democratische ratio achter een jaarlijkse afbouw van de hypotheekrenteaftrek met 0,5% versus een jaarlijkse huurverhoging van 4% en hoger ontgaat mij daarom volledig.

Laten we verstandig zijn en kiezen voor een integraal systeem van inkomensafhankelijke woonlastenondersteuning voor kopers en huurders waarbij boven nader vast te stellen plafonds voor koop- of huurprijs, inkomen en vermogen alle recht op woonlastenondersteu-

ning komt te vervallen en daar beneden trapsgewijs de ondersteuning toeneemt.

Het is makkelijker gezegd dan gedaan want als je het goed doet moet er voor de mensen met een laag inkomen ook nog rekening ge-

houden worden met de energielasten; maar laten we ten minste met elkaar afspreken dat dit een eerlijke ambitie is waarbij iedere woonconsument vrij is in zijn keuze en bovendien in zijn waarde wordt gelaten.

Eurovisie

Door **Gerard Bosman**

PvdA-lid en consultant op het snijvlak tussen politiek, beleid en uitvoering

Het concept-verkiezingsprogramma van de PvdA voor de komende verkiezingen van het Europees Parlement kiest voor een ander, socialer en humaner Europa – impliciet ook een keuze voor meer Europa. Het programma bevat een groot aantal concrete voorstellen die daar invulling aan geven.

Mijn kritiek concentreert zich op twee hoofdpunten: (1) Een werkend Europa vraagt om een duidelijke *visie op Europa*, een louter technocratische benadering volstaat niet. (2) Een werkend Europa vraagt om *verdergaande democratisering* van de Europese instellingen: maak een Europese pendant van volksvertegenwoordigers voor de Europese Raad.

Ad (1) De komende Europese verkiezingen dreigen te gaan over de vraag: ben je voor of tegen Europa? In plaats van: hoe gaan we de huidige crisis oplossen en wat voor Europa willen we?

Het programma geeft niet duidelijk aan naar wat voor Europa de PvdA op weg is. Dat vereist zoiets als een visie op Europa, waarin de contouren daarvan als stip op de horizon geschetst worden, wat dat betekent voor de positionering van de nationale staten en hoe dat zich tot elkaar verhoudt.

De PvdA moet niet bang zijn om haar visie op Europa te expliciteren, en moet zeker niet

Rutte volgen in zijn primitieve betoog dat visies geen nut hebben, zelfs kwalijk zouden zijn.

Kiezers worden bang gemaakt met beelden over een Europese superstaat, verlies aan (nationale) identiteit, Brusselse bureaucratie en onterechte solidariteit. Het verkiezingsprogramma maakt impliciet duidelijk dat het voor meer Europa is, zonder dat daarbij een antwoord wordt gegeven op deze vermeende bedreigingen. Er is veel onzekerheid bij onze kiezers, en dat schreeuwt om duidelijkheid waar de PvdA met Europa naartoe wil.

De PvdA moet duidelijk maken dat het Europese project uniek in de geschiedenis is. Het is geen imperium of superstaat, het is geen federatie en ook niet alleen een vrijhandelszone van verder geheel soevereine staten, het is meer een *netwerkstaat*, waarin erkend wordt dat er nationale verschillen en verschillende nationale belangen zijn, maar ook erkend wordt dat men onomkeerbaar ingrijpend met elkaar verweven en onderling afhankelijk is. In deze netwerkstaat worden gezamenlijke belangen gezamenlijk behartigd en besloten, en culturele verschillen zoveel mogelijk gerespecteerd.

De uitvoering ligt zoveel mogelijk op nationaal niveau, met vergaande autonomie over het 'hoe'. De centrale Europese bureaucratie wordt zoveel mogelijk beperkt gehouden. Lidstaten moeten ruimte hebben om te verschillen in de aanpak van sociaaleconomisch beleid maar de doelstellingen worden tegelijkertijd meer Europees vastgesteld en gehand-

Interventie

haafd. Het Europese visioen heeft nooit tot doel gehad één enkel model van menselijke vooruitgang te bepalen: het is erop gericht uiteenlopende en rivaliserende culturen in vrede en voorspoed naast elkaar te laten bestaan, in het besef van een toenemende onderlinge verwevenheid en afhankelijkheid.

Ad (2) We zullen de komende vijf jaar onontkoombaar een versterkte politieke integratie zien, met een bankenunie, een begrotingsunie en met hopelijk ook veel meer aandacht voor doelstellingen van sociaal beleid en werkgelegenheid. Als het democratische gat in Europa daarbij niet fundamenteel wordt aangepakt, dan zal dat niet alleen de legitimiteitscrisis van de EU verder vergroten, het zal ook de politieke solidariteit in de Europese Raad verder ondermijnen – totdat de EU zelf dreigt te imploderen. We moeten hier dus echt meer doen dan het verkiezingsprogramma voorstelt.

Het Europees Parlement spreekt nu formeel namens de Europese burgers. De band met het publiek ontbreekt echter. Het Euro-

pees Parlement kan inmiddels de Europese Commissie ontslaan, maar de Commissie is niet meer het machtigste orgaan in de Unie: het heeft slechts de taken van initiatiefnemer en controlerende instantie. De echte macht in de EU berust bij de Europese Raad van regeringsleiders, een besluitvormend orgaan dat in veel opzichten nog onaantastbaar is voor de Europese volksvertegenwoordigers. Hun democratische legitimatie is vooral nog beperkt tot het nationale niveau. De Unie rust ten principale op het verzamelde nationale publiek.

Daarom dient vooral de tussensfeer van de Europese Raad een parlementaire pendant te krijgen met een *Europese Senaat*, samengesteld door en uit de nationale parlementen. Door zo de nationale parlementen niet ieder afzonderlijk bij Europa te betrekken, maar bij elkaar te zetten, wordt de gezamenlijkheid tot uiting gebracht en zal deze ook meer worden beleefd.

Een uitgebreide versie van dit betoog staat op de website van de WBS.

Alle dieren zijn gelijk

Door **Klaas Swaak**

Oud-wethouder van Groningen

Achteraf weet ik nog precies bij welke gelegenheid het kwartje viel. We stonden op een camping in A. in het noordwesten van Spanje en na een wandeling vanuit het nabijgelegen stadje waarbij we eerst bij de middeleeuwse muren omhoog gelopen waren en daarna in het dal het pad langs de rivier eromheen genomen hadden, besloten we in de bar op de camping te gaan eten.

We waren de enigen en dat was de aanleiding te vragen of het drukker zou worden. De mensen kwamen nog wel, in elk geval de bui-

tenlanders en de Spanjaarden ook, maar in plaats van de twee verteringen van vroeger namen die er nu één, hoorden we. De crisis was al gauw het onderwerp.

Het woord *estafa* viel, dat ik niet kende; het betekent oplichterij, bedrog. Mijn Spaanse gastheer voelde zich bedrogen – door zijn eigen regering: Zapatero was een dwaas maar tenminste eerlijk, Rajoy was een bedrieger. En hij voelde zich in de steek gelaten door Europa, vooral door Duitsland, waaraan ik Nederland toevoegde – waardoor z'n openhartigheid toenam. Ik voelde me verplicht me te verontschuldigen voor het rijke deel van Europa dat het arme deel niet in bescherming nam.

De man had in de bouw gewerkt, was van baan veranderd, had van zijn hobby – koken – zijn werk gemaakt. Hij sprak vrijuit en zijn verontwaardiging, teleurstelling en woede waren oprecht. Hij gaf me een hand bij het weggaan toen ik bedankte voor het eten en hij me bedankte voor het gesprek.

Ik ben altijd voor Europa geweest, in politieke zin voor één Europa omdat het de oorlog uitgebannen had en er in grote delen welvaart heerste, het individuele vrijheid garandeerde en toegang bood tot cultuur (en natuur) in vele vormen. Vergeleken met de VS, Azië, Afrika, Zuid-Amerika en het Midden-Oosten is Europa het beste continent van de wereld. Tot de twijfel binnensloop.

De uitbreiding van de statenbond, waarbij toetredingseisen werden genegeerd, en een monetaire unie zonder politiek fundament werden op de proef gesteld door de crisis vanaf 2008. De rijke landen trokken zich terug op hun eigen belang; het hemd is nader dan de rok. Waar Europa eerder voor veel problemen de oplossing leek, werd het nu zelf een probleem.

Het is een vergelijkbare wisseling van perspectief dat het onderwerp vormt van *Gekaufte Zeit* met als ondertitel: *Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus* van de socioloog Wolfgang Streeck, directeur van het Max-Planck-Instituut in Keulen. Het boek overrompelde me en ordende in één klap mijn toenemende kritiek op Europa. Streeck analyseert de neoliberale overgang van het naoorlogse kapitalisme vanaf de jaren zeventig van de vorige eeuw en hij geeft aan hoe de Europese eenwording voor het neoliberale beleid de bovenstatelijke legitimatie aanbrengt.

Mijn indruk dat Europa steeds minder sociaal en steeds minder democratisch wordt, werd door Streeck ingebed in een theoretisch betoog dat in de periode na de Tweede Wereldoorlog begint. De dan nagestreefde sociale en economische stabiliteit (waarbij de opvattingen van Keynes een doorslaggevende rol spe-

len) wordt aangetast door de liberalisering van de (financiële) markten.

In het betoog zijn twee onderdelen fascinerend: ten eerste hoe de opvattingen van Hayek (uit 1939) die neoliberale ‘Wende’ hebben beïnvloed en ten tweede de veranderde rol van de natiestaat. Lidstaten werden van belastingstaten die de welvaart min of meer billijk verdeelden – onder de georganiseerde druk die werknemers uitoefenden via sociaal-democratische partijen en vakbonden – schuldenstaten die voor hun financiering volstrekt afhankelijk zijn geworden van de financiële markten. Met alle gevolgen van dien. Gevolgen waarover mijn Spaanse gastheer vertelde. Gevolgen die Nederland ook treffen, minder opvallend maar gestaag, en waartegen het verzet groeit. Ik ben tegen het neoliberale project dat Europa is; het is een experiment dat voor de massa van de Europese bevolking een ramp is.

De stemming in Nederland is anti-Europees, niet omdat populist Wilders dat is, maar omdat de kritiek op Europa door de overige partijen (met uitzondering van de SP) niet serieus genomen is. Het programma van Wilders biedt echter niet de duurzame economische en sociale stabiliteit waarvan Streeck het herstel bepleit.

De sociaal-democratie heeft het in de laatste tientallen jaren volstrekt laten afweten. De zesde stelling van Bart Tromp bij zijn proefschrift over het sociaal-democratisch programma luidt: ‘Zonder ideologische veren loopt de rode haan in zijn blote kont’ (Contra Wim Kok, *We laten niemand los*, Den Uyl-lezing 1995). Het ergste wat we kunnen vrezen bij een voortzetting van het reëel bestaande Europa is dat de massa van gewone loonafhankelijke burgers nog verder uitgekled wordt en eindigt als die haan.

Ik heb me in het Europese project vergist en ik sluit me aan bij al die Nederlanders die geen vertrouwen hebben in Europa. De vraag is alleen hoe we dat wantrouwen productief maken.

De nieuwe kleren van de keizer

Door **Faïrouz ben Salah**

Lid van de werkgroep Arbeid van de WBS

Het zat al een tijdje in de pen en sinds 17 september is het officieel: de verzorgingsstaat nadert zijn einde. De klassieke verzorgingsstaat verandert langzaam maar zeker in een participatiesamenleving. 'Van iedereen die dat kan, wordt gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving', aldus de koning in zijn eerste troonrede. Voor de liberalen betreft het hier niet meer dan een nuchtere constatering. Iets waar de politiek nauwelijks een doorslaggevende rol in kan spelen, hoogstens een ontwikkeling die hier en daar gefaciliteerd kan worden. Veel sociaal-democraten zien dat net even anders. Zij leggen, zoals bijvoorbeeld Wouter Bos, de wat venijnige ideologische kantjes van deze 'trend' bloot of proberen, zoals Marleen Barth en Hans Spekman, te komen tot een bevredigende synergie tussen de participatiesamenleving en sociaal-democratische idealen zoals die lang hun beslag hebben gekregen in de verzorgingsstaat. Ik zou nog wat verder willen gaan dan dat. Een samenleving die gelegitimeerd wordt door uitsluiting in plaats van insluiting is niet anders dan flagrant in strijd met de uitgangspunten van de sociaal-democratie.

Participatie (meedoen) krijgt als begrip pas inhoud en betekenis wanneer het wordt afgezet tegen het tegenovergestelde: niet-participeren. Over de voorwaarden waaronder zijn beide partijen het dan eens. Bij het definiëren van de participatiesamenleving door dit kabinet gaat het daar mis: participatie is nu synoniem met 'eigen verantwoordelijkheid' en 'eigen kracht'. Die tweezijdigheid wordt dan op z'n minst arbitrair. De participa-

tiesamenleving ontleent haar betekenis niet aan het 'samen leven' maar juist aan het verschil: aan het onderscheid tussen participeren en niet-participeren.

Een cruciaal onderscheid want het gaat helaas niet zomaar vanzelf. Er is een persoon die deelneemt en er is iets waaraan deelgenomen wordt. Ik kan nog zo graag willen participeren in het eerste elftal van Ajax, als De Boer mij niet opstelt blijft er weinig te participeren over. Of denk, iets dichterbij huis, terug aan de pauzes op het schoolplein. Het was doorgaans niet aan jou om te bepalen of je mee mocht doen met voetbal of met de spannende gesprekken van de meiden die twee klassen hoger zaten. De criteria waren vaak vrij vaag en vooral heel willekeurig. In mijn geval deed een geruite broek mij ooit de das om. In- en uitsluitingsprocessen zijn op zichzelf niet het punt en vervullen een functie: op de arbeidsmarkt, bij ballotagecommissies, het lidmaatschap van een golfclub of het vereiste van een bewijs van goed gedrag voor bepaalde soorten (vrijwilligers)werk. Maar de staat was er nu juist om de minder aangename kanten hiervan wat te beteugelen. Voor de staat zijn (of moet ik zeggen: waren?) alle mensen gelijk.

Het toverwoord blijkt dus: 'verantwoordelijkheid voor zijn of haar eigen leven en omgeving'. Maar wat moeten wij ons hier nu precies bij voorstellen? Ik moet ineens weer denken aan mijn geruite broek. Want wat is er voor nodig om aan dit criterium te voldoen? Is een betaalde baan, in combinatie met een actief lidmaatschap van de PvdA genoeg? Of moet ik daarnaast ten minste één keer per week op mijn nichtjes passen of boodschappen doen voor mijn buurvrouw? Ik vraag even door, want het luistert allemaal nogal nauw. Niet aan een samenlevingsnorm voldoen is niet altijd een bewuste keuze en kan straks

verstreckende gevolgen hebben. Het 'examen' wordt namens de gemeente afgenomen tijdens een 'keukentafelgesprek'. Die moet beoordelen of een beroep op zorg als collectieve voorziening terecht is.

Dat zijn de momenten dat het erom gaat spannen; dan blijkt welke keuzen of toevalligheden worden gehonoreerd of juist gesanctioneerd. Ben ik 'eigenkrachtig' genoeg of wentel ik mij ten onrechte in slachtofferschap? Misschien, of misschien wel zeker, blijkt de uitkomst vrij overzichtelijk en valt of staat alles met het voorziene beroep op de geldkas van het (lokale) collectief. Een nauwelijks geruststellende gedachte eerlijk gezegd. En eigenlijk is het ook gek. Als ik dankzij de hypotheekrenteaftrek een huis kan kopen, zullen vermoedelijk weinigen durven stellen dat ik dat huis niet op eigen kracht gekocht heb. De vraag of ik wel of juist niet participeer in de samenleving is in die situatie zo goed als zeker niet aan

de orde. Hetzelfde geldt voor de studie die ik heb kunnen afronden dankzij de studiefinanciering (aangevuld met een bijdrage van mijn ouders), of dat bloeiende eigen bedrijf dat er kwam dankzij de vele fiscale voordelen en een eventuele innovatiesubsidie.

Nu ik erover nadenk moet ik constateren dat er maar weinig is dat ik helemaal op eigen kracht doe. Die participatiesamenleving wordt vanuit dat perspectief iets als de nieuwe kleren van de keizer. 'Eigen verantwoordelijkheid' is nogal arbitrair en afhankelijk van ieders eigen voorstellingsvermogen en percepties. Als wij vanuit dat gezichtspunt kijken naar de verzorgingsstaat, verschijnt 'verzorging' als een veel logischer uitgangspunt. Niemand doet er moeilijk over dat wij allemaal gedurende ons leven enige tijd behoefte hebben aan verzorging. Het is een wetenschap waar vrijwel iedereen mee kan leven. Terug naar de realiteit. Leve de verzorgingsstaat!

Nogmaals over Pronk

Door **Erik Jurgens**

Van 1972 tot 2007 lid van de Eerste respectievelijk Tweede Kamer voor de PvdA

Adriaan van Veldhuizen sabelt in S&D nummer 4 mijn kritiek – in datzelfde nummer – neer op de motieven die Jan Pronk in mei aanvoerde om de PvdA te verlaten. Ik had een 'doorwrocht artikel' moeten schrijven over welke sociaal-democratische waarden 'in tijden van economische crisis, religieus terrorisme en spionage' zouden moeten gelden. Dit in antwoord op de stelling van Pronk dat internationale solidariteit de allesoverheersende waarde is. En dat als de PvdA daarover compromissen sluit, zij daarmee 'de sociaal-democratie heeft verlaten'.

Maar de opzet van mijn artikel was helemaal niet om een fundamentele discussie aan te gaan met Jan Pronk op de twee, voor hem wezenlijke programapunten die hij aandraagt in zijn afscheidsbrief. Laat staan om aan te geven wat dan voor mij fundamentele waarden zijn. Al geef ik in mijn artikel wel aan dat solidariteit met mensen die het in ons eigen land moeilijk hebben, in een tijd van economische crisis voor mij net iets zwaarder weegt. Voor een breder betoog had ik trouwens te weinig tijd tot het ter perse gaan van S&D.

Waar het mij in mijn bijdrage om ging was het feit dat Jan Pronk de discussie over zijn bezwaren afsloot door de deur achter zich dicht te gooien. Ik betoogde bovendien dat iemand als Pronk, die zeventien jaar minister is geweest, vele wezenlijke compromissen

Interventie

heeft moeten sluiten. Dat kan ook niet anders. En dat het dan niet past om Diederik Samsom nu te verwijten dat hij dit bij het regeerakkoord ook heeft moeten doen. Nee, zegt Adriaan van Veldhuizen, het verwijt van Pronk is niet dat er compromissen zijn gesloten, maar dat uitruil heeft plaatsgevonden. Maar uitruil, zeg ik dan, is juist een belangrijke vorm van compromis.

In 1917 aanvaardde bijvoorbeeld de linkerkant de grondwettelijke verankering van subsidie aan het bijzonder onderwijs (nu nog in artikel 23 van de Grondwet). Daartegenover stond dat rechts het algemeen kiesrecht aanvaardde. Een prachtig voorbeeld van uitruil: rechts voelde niks voor algemeen kiesrecht, links was voor de openbare school, voelde dus niks voor die subsidiëring. Pleegde links verraad aan wezenlijke liberale en sociaal-democratische waarden door toe te geven inzake het bijzonder onderwijs? Nee toch, als daarmee algemeen kiesrecht binnenkomt? Uitruil is in democratische politiek soms de beste manier om iets van je idealen te bereiken, of, zoals nu, een parlementaire meerderheid voor een regering mogelijk te maken. En bovendien: met uitruil kan elk van de onderhandelende partijen iets eigens binnenhalen, dat heeft ook iets met democratie te maken: rekening houden met de ander.

Als we dus uitruilen dat tijdelijk niet 0,7% naar ontwikkelingshulp gaat, maar 0,6% of 0,5%, dit om bijvoorbeeld de werkgelegenheid, de verpleegzorg en de sociale woningbouw te redden, is die uitruil dan zo fout dat je daarvoor de partij verlaat? En als we het — op wens van de VVD — tot een overtreding (niet een misdrijf!) maken wanneer mensen zonder recht daartoe te hebben in Nederland verblijven, pleveit dat dan de weg naar een veel strenger vreemdelingenbeleid, zoals Pronk stelt? Is die mogelijke uitruil — waar we zelf nog bij zijn — een reden om nu al de partij te verlaten? Daarover ging mijn artikel.

Adriaan van Veldhuizen en ik delen, denk ik, de behoefte aan een grondige discussie over de vraag wat hier en nu onze sociaal-democratische waarden zijn. Dat zijn inderdaad niet dezelfde waarden als die golden in de periode die Van Veldhuizen mooi 'de lange jaren zeventig' noemt, waarin Pronk en ik beiden politiek werden gevormd. Het rapport *Van waarde* van de WBS, waarnaar ik refereerde, poogt juist om aan dat debat een nieuwe grondslag te geven. In plaats van een afscheidsbrief had Jan Pronk beter zijn scherpzinnigheid kunnen gebruiken om een kritisch commentaar op dat rapport te schrijven. Dat zal Van Veldhuizen wel met mij eens zijn.

A.L. Snijders

Aanhalingstekens

Omdat Lionsclub Zutphen-Kattenhaven mij heeft uitgenodigd het vijfde Groot Zutphens Dictee voor te lezen, denk ik na over mijn handicap, ik kan niet goed spellen. Toen ik het woord accessoires voor het eerst las, bedacht ik een ezelsbruggetje voor de dubbele c en de dubbele s. Maar het lukte me niet dat ezelsbruggetje te onthouden. Daarom heb ik nooit vrijwillig meegedaan met dictees, ik kon de wedstrijd toch niet winnen. Toen ik een jaar of veertig was las ik in de krant dat kinderen die van nature linkshandig zijn allerlei kwalen kunnen krijgen als ze op school tot rechtshandigheid gedwongen worden. Ze moeten bij links of rechts altijd blijven nadenken, ze blijven lang in bed plassen, en de kans op dyslexie is groter dan normaal. Ik vroeg het aan mijn moeder. Zij herinnerde zich dat ik inderdaad als kleuter linkshandig was en in de eerste klas van de lagere school gecorrigeerd werd. Ik was dus waarschijnlijk de eerste dyslecticus die het Groot Zutphens Dictee voorlas.

Wat me het meest trof was de mededeling van de jury dat de Nederlandse Taalunie het dictee had goedgekeurd. Deze mededeling had duidelijk gewicht. Ze werd meermalen herhaald. Daarbij kwam nog een andere maatregel die mijn aandacht trok, er waren twee prijscategorieën. Een voor de bewoners van Zutphen en omstreken, en een voor buitenstaanders. Op de voorste rij zat een man die zich erg op zijn gemak voelde. Hij maakte grapjes over de autoriteit van de Taalunie en bleek ook anderszins goed ingevoerd te zijn. Zelf vond ik het dictee erg moeilijk, ik was blij dat ik niet in de zaal zat maar achter de kathedraal stond, wat mij ontegenzeggelijk enige autoriteit schonk. De zesenvijftig deelnemers maakten samen 1131 fouten, de Zutphense winnares maakte er zes, de tweede prijs ging naar twee autochtone deelnemers met acht fouten, de derde prijs was voor iemand met tien fouten. De man op de eerste rij (uit Breskens, wat je noemt een buitenstaander) had één fout gemaakt, hij protesteerde, zijn fout was geen fout, de jury maakte een fout door deze fout een fout te noemen. De jury hield voet bij stuk en wees zoals voorzien naar het gezag van de Taalunie. Ik was verzeild geraakt in een onbekende wereld, ik begreep dat er een rondreizend dictee-circus bestaat, met fundamentalistische deelnemers die bereid zijn hun leven te geven voor een aanhalingsteken. Ik genoot, maar hoop toch dat de AIVD via infiltratie in Breskens een burgeroorlog kan voorkomen.

Register S&D 2013

Vetgedrukte cijfers verwijzen naar het editienummer van deze jaargang.

Thema's

- Vooruit 1
- Minder EU = meer Europa 2
- Laatste ronde voor het poldermodel? 2
- Reacties op Van waarde 2
- Ongelijkheid in Nederland:
terug van nooit weggeweest 3
- Staak de bezuinigingen 4
- Slecht werk beter maken 4
- De plannen van Plasterk 4
- De woningcorporaties zijn van vroeger 4
- Eén jaar kabinet-Rutte/Asscher 5
- Om de gelijkheid – Over Pierre
Rosanvallon 6

Columns

- Linthorst, Marijke, *Neem ons mee* 1-4
- Veldhuizen, Adriaan van, *Kitty* 2-4
- Cornelissen, Wout, *Afweging* 3-4
- Beer, Paul de, *Stel de verkiezingen
van 2017 uit* 4-4
- Linthorst, Marijke, *Kiezen voor Asscher* 5-4
- Beer, Paul de, *Geen generatiestrijd* 6-4

Interventie

- Achterbergh, Dirk
 - *Zorgkosten: een cultuurprobleem* 1-74
 - *Wie is er eenzijdig* 3-111
 - *Zorg, de gemeentes en de wijkverpleging*
5-120
- Bosman, Gerard
 - *Partijresolutie ontbeert tint grijs* 2-112
 - *Eurovisie* 6-99
- Boudewijns, Karin
 - *Verzorging mag niet naar verzekeraars* 5-119
(zie ook: Kalk, Jacqueline)
- Burg, Ieke van den
 - *Gemiste kansen* 4-109

Burger, Aad

- *Geloven in democratie, ook in Europa* 3-121
- Coninck, Heleen de
 - *Quo vadis, Timmermans?* 3-119
- Cornelissen, Wout
 - *Afweging (2)* 4-111
- Doomen, Jasper
 - *Een democratisch Sociaal Akkoord?* 5-113
- Emmelkamp, Michiel
 - *Obama's snoepwinkel* 2-115
 - *Cocktailparty met massale buikgriep* 3-116
- Engbers, Anita
 - *Vrijheid, gelijkheid en broederschap* 6-98
- Fransman, Juriaan
 - *De paradox van de betrokkenheid* 1-76
 - *Eerlijkheid is eerste randvoorwaarde voor
zinvolle discussie* 2-114
 - *Waarom principes heilig moeten zijn* 3-110
- Hofman, Harm
 - *Duurzaamheid vergt tegenmacht* 5-110
- Hoffman, Leen
 - *Verouderde economische inzichten* 5-115
- Janssen, Anne
 - *Steun lokale duurzaamheidsinitiatieven* 5-112
- Jurgens, Erik
 - *Nogmaals over Pronk* 6-103
- Kalk, Jacqueline
 - *Verzorging mag niet naar verzekeraars* 5-119
(zie ook: Boudewijns, Karin)
- Knieriem, John T.
 - *De innovatiebox is een farce* 3-109
- Lunsing, Jan R.
 - *Na twaalfjaar opzouten?* 4-112
- Martens, Randy
 - *De leeuw de baas* 3-117
- Miedema, Arjan
 - *Vliegen met Ryanair* 5-116
- Minderhout, Willem
 - *De lokale democratie is al graatmager* 2-110
 - *De financiële wurggreep van 'Den Haag'* 3-113

- *De loopings van de PvdA in het JSF-dossier* 5-108
- Mulder, Bertus
 - *Frank van der Goes verdient beter* 4-106
- Murawski, Sara
 - *De partij van Jan* 2-111
- Naron, Bernard
 - *Geen politiek in economische wetenschap* 4-114
 - *Europees denken als Vredeling* 4-105
 - *Het is tijd voor een tegenlezing* 5-117
- Plat, Tom
 - *Let op! Geld lenen kost geld* 1-75
- Polter, Evelien
 - *Invloedrijke onderwijsinspectie* 5-107
- Salah, Fairoez ben
 - *De nieuwe kleren van de keizer* 6-102
- Schuurman Hess, Jan
 - *Geef ons onze kleine scholen terug* 4-108
- Swaak, Klaas
 - *Alle dieren zijn gelijk* 6-100

Artikelen

- Aarts, Paul
 - *Poefeldemocratie of de kunst van het schipperen* 5-96 (zie ook: Statema, Jort)
- Achterbergh, Dirk
 - *Zorg & onmacht* 6-58
- Apeldoorn, Bastiaan van
 - *Van Rompuy's weg is de onze niet* 2-5
- Becker, Uwe
 - *Het volgende model: Duitsland* 3-12
- Beer, Paul de
 - *Een nieuwe richting voor het poldermodel* 2-24
 - *Nieuwe ongelijkheid in een 'winner take all'-samenleving* 3-32
 - *Tussen gelijkheid en gelijkwaardigheid* 3-66 (zie ook: Veldhuizen, Adriaan van)
- Berg, J.Th.J. van den
 - *De terugkeer van een politiek op morele grondslag* 2-64
- Bieckmann, Frans
 - *De Noren doen het beter. Lessen voor het Nederlandse ontwikkelingsbeleid* 3-5

- Blom, Jasper
 - *Een minderheidscoalitie die zich breder maakt dan ze is* 5-40
- Boersma, Hidde
 - *Individueel waar het kan, collectief waar het moet* 2-100 (zie ook: Ferket, Jony)
- Bolhuis, Wimar
 - *Hoe de rechtse en linkse begrotingspolitiek naar elkaar toegroeien* 1-11
 - *De jaren tachtig, maar dan erger* 3-71
 - *Kiezen we voor krimp en schuld?* 4-23
 - *De vergrijzing te lijf* 5-21
- Bomhoff, Eduard
 - *Weg met de corporatistische deken die Nederland bedekt* 2-38
- Bos, Wouter
 - *Alle dagen mooi weer, op de rekening van de ander graag!* 2-92
 - *Het CPB vergat de kaasschaaf* 4-14
- Burdorf, Alex
 - *Ongezondheid te lijf* 6-59
- Bussemaker, Jet
 - *De grenzen van emancipatiebeleid* 6-52
- Chabot, Boudewijn
 - *Zelfeuthanasie als uitweg* 6-14 (zie ook: Ummelen, Bert)
- Chavannes, Marc
 - *Het kompas is afgestoft, nu de politieke vertaling nog* 2-60
- Cuperus, René
 - *Van het populisme zijn we nog lang niet af* 4-129
 - *Im Osten nichts Neues?* 5-59
- Dekker, Paul
 - *Welke wijf?* 2-80
- Donners, Michel
 - *Geef werkgevers en vakbonden meer ruimte op de arbeidsmarkt* 2-30 (zie ook: Korte, Ton de)
- Duivesteijn, Adri
 - *Geen woningcorporaties maar wooncoöperaties* 4-122
- Dunk, Thomas von der
 - *Aan de basis van het wantrouwen ligt de markt* 3-100
 - *Het neoliberale discours is nog steeds dominant* 5-43
- Duyvestijn, Marcel
 - *De mens is niet zielig meer* 5-52

Edelman, Peter

- *Waarom armoede in de VS een hardnekkig verschijnsel is* 1-56

Elchardus, Mark

- *Ongelijkheid in de kenniseconomie* 3-44

Emmelkamp, Michiel

- *Verandering komt van buiten – Over het belang van politieke mobilisatie* 1-48

Ferket, Jony

- *Individueel waar het kan, collectief waar het moet* 2-100 (zie ook: Boersma, Hidde)

Geenen, Toon

- *Partij van de Apathie* 5-18

Goedhart, Mark

- *Potverteren* 2-95

Goslinga, Hans

- *De opdracht van Den Uyl is nog altijd on vervuld* 2-77

Grutterink, Hanneke

- *Corporatiesector vereist structurele oplossingen* 4-126 (zie ook: Murawski, Sara en Naafs, Saskia)

Haan, Ido de

- *De toekomst van de gelijkheid* 6-22

Hende, Harko van den

- *Eerlijke regels voor een Europese arbeidsmarkt* 2-17
- *Eén munt, 28 arbeidsmarkten* 4-41

Heukelingen, Nienke van

- *Kunst en cultuur voor iedereen?* 6-79

Hijzen, Constant

- *Tot het lachen ons vergaat. Over de noodzaak van parlementaire aandacht voor inlichtingen- en veiligheidsdiensten* 4-64

Hooven, Marcel ten

- *Ten onrechte bedeesd* 5-31

Hurenkamp, Menno

- *Vooruit – De verzwegen politiek van het dagelijks leven* 1-22 (zie ook: Sie Dhian Ho, Monika)
- *Wie luisteren wil, moet ook voelen* 3-95
- *Meer samenleving voor minder geld* 5-54

Jong, Arie de

- *Het kortzichtige ideaalbeeld van de homo participiens – Reacties op het rapport van de commissie-Noten* 1-61

Jurgens, Erik

- *Uitlui voor een partijverlater* 4-84

Klamer, Arjo

- *Doorwrocht en uitgesproken – In memoriam Jos de Beus (1952-2013)* (zie ook: Verbruggen, Harmen)

Koole, Ruud

- *Zoeken naar samenhang in het binnenlands bestuur* 4-91

Korte, Ton de

- *Geef werkgevers en vakbonden meer ruimte op de arbeidsmarkt* 2-30 (zie ook Donners, Michel)

Kremer, Monique

- *Goede arbeidsmigratie vereist meer verzorgingsstaat* 5-11

Kuitenbrouwer, Martien

- *Van waarde in de lokale politiek* 5-70

Linthorst, Marijke

- *Consumenten zijn geen burgers* 4-10
- *Volgzaamheid Eerste Kamer niet gegarandeerd* 6-5

Lucassen, Leo

- *Zijn het de immigranten of de werkgevers?* 5-5

Meuleman, Louis

- *Een sociaal-democratische duurzaamheidsagenda* 4-76 (zie ook: Veld, Roel in 't)

Murawski, Sara

- *Corporatiesector vereist structurele oplossingen* 4-126 (zie ook: Grutterink, Hanneke en Naafs, Saskia)

Naafs, Saskia

- *Corporatiesector vereist structurele oplossingen* 4-126 (zie ook: Grutterink, Hanneke en Murawski, Sara)

Nierop, Annemarieke

- *Vroeger vielen de vrouwen erbuiten, nu de laagopgeleiden* 6-64

Noordergraaf, Herman

- *Gelovigen in de politiek* 6-87

Noten, Han

- *Eendracht maakt macht, eenstemmigheid maakt dom – Een reactie op Arie de Jong* 1-65

Noten, Hendrik

- *De Sierafor samenleving* 4-36 (zie ook: Plat, Tom)

- Olsthoorn, Martin
– *Werkgevers hoeven niet altijd voor flex te gaan* 4-55
- Oudenampsen, Merijn
– *Richtingenstrijd* 3-23
- Peetoom, Ruth
– *Wat van waarde is, vergt ruimte* 2-103
- Plat, Tom
– *De Sierafor samenleving* 4-36 (zie ook: Noten, Hendrik)
- Praag, Philip van
– *Negatieve campagnevoering: iedereen deed het, iedereen doet het* 5-64 (zie ook: Walter, Annemarie)
- Prak, Maarten
– *Polderen, polderde, gepolderd* 2-42 (zie ook: Zanden, Jan Luiten van)
- Priemus, Hugo
– *Het kind, het badwater en de woningcorporaties* 5-74
- Roessel, Aukje van
– *Een partij-van-waarden heeft het tij mee* 2-70
- Rooduijn, Matthijs
– *De zwakte van het midden* 5-37 (zie ook: Schumacher, Gijs)
- Ruiter, Dieneke de
– *Van persoonlijke frustraties naar publieke gesprekken* 2-106 (zie ook: Zuure, Jasper)
- Schie, Patrick van
– *Neoliberale nachtmerrie... Ontwaakt!* 6-72
- Schout, Adriaan
– *Europa: wat wil de PvdA niet?* 6-9
- Schumacher, Gijs
– *De zwakte van het midden* 5-37 (zie ook: Rooduijn, Matthijs)
- Segers, Ernst
– *Zekerheid op het werk loont* 3-91
- Sie Dhian Ho, Monika
– *Vooruit – De verzwegen politiek van het dagelijks leven* 1-22 (zie ook: Hurenkamp, Menno)
- Statema, Jort
– *Poedeldemocratie of de kunst van het schipperen* 5-96 (zie ook: Aarts, Paul)
- Tang, Paul
– *De modelgevangenis van het Centraal Planbureau* 1-5
– *De centrale opdracht* 4-20
- Terpstra, Marin
– *Democratie: tover in een onttoverde wereld* 6-33
- Tinnemans, Will
– *Werkwinkels als dam tegen sociale instabiliteit* 4-49
- Tjeenk Willink, Herman
– *Woningcorporaties moeten weg van markt en Staat* 4-116
- Tongeren, Paul van
– *Het politieke probleem* 2-83
- Trappenburg, Margo
– *Het eiland van Zijlstra* 4-5
- Ummelen, Bert
– *Zelfeuthanasie als uitweg* 6-14 (zie ook: Chabot, Boudewijn)
- Veld, Roel in 't
– *Een sociaal-democratische duurzaamheidsagenda: het kan wel* 4-76 (zie ook: Meuleman, Louis)
- Veldhuizen, Adriaan van
– *Tussen gelijkheid en gelijkwaardigheid* 3-66 (zie ook: Beer, Paul de)
– *Gedrag en idealen* 4-88
- Verbruggen, Harmen
– *Doorwrocht en uitgesproken – In memoriam Jos de Beus (1952-2013)* (zie ook: Klamer, Arjo)
- Vliegenthart, Arjan
– *Regeren tegen je principes in* 2-89
– *Het huiswerk van Plasterk* 5-91
- Vries, Frank de
– *Te weinig ruimte voor verschil* 4-98
- Waal, Steven de
– *De publieke sector verdient goed management* 5-81
- Walter, Annemarie
– *Negatieve campagnevoering: iedereen deed het, iedereen doet het* 5-64 (zie ook: Praag, Philip van)
- Wijfjes, Huub
– *Een nieuwe democratie, misschien* 6-28
- Winsemius, Pieter
– *Over oude waarden* 2-73
- Wit, Theo de
– *Hedendaagse vermommingsen van intolerantie* 6-41

Witteveen, Willem

- *De spiraal omhoog* 2-98

Woldendorp, Jaap

- *De polder is nog lang niet dood* 2-46

Wolfson, Dik

- *Vijf wegen uit de crisis* 3-85

Zanden, Jan Luiten van

- *Polderen, polderde, gepolderd* 2-42 (zie ook: Prak, Maarten)

Zandvliet, Ruben

- *Internationale arbeid na Bangladesh*

Zoonen, Liesbet van

- *Gewoon excellent zijn is allang niet meer genoeg* 2-86

Zuure, Jasper

- *Van persoonlijke frustraties naar publieke gesprekken* 2-106 (zie ook: Ruiten, Dienneke de)

Standplaats

- Doornebal, Arne, *Oeganda* 1-19
- Ohanjanyan, Marina, *Armenië* 2-109
- Smid, Elmar, *Brno (Tsjechië)* 3-29
- Speelman, Tabitha, *Peking (China)* 4-17
- Geels, Mark, *Heidelberg (Duitsland)* 5-63
- Ruijters, Eva, *Sudan* 6-85

A.L. Snijders

- *Namen* 1-78
- *Naar huis* 2-118
- *Vuur* 3-122
- *Op de camping* 4-138
- *Strijktrio* 5-122
- *Aanhalingstekens* 6-105